

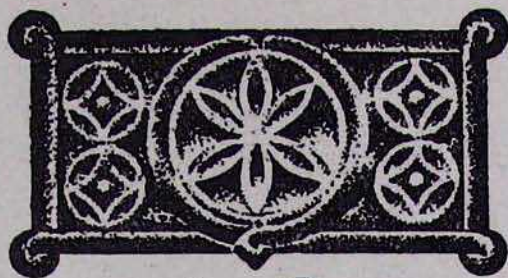

ԷՋՄԻԱՇԻՆ

1987

ԺԱ-ԺԲ

Amc 146

ԽԴ

ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Հոյեմբեր . Կեկոեմբեր

1987

ՀՐԱՄԱՆԱՐ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԶԱՅՆ» ԾԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԹՂԹԱԿՑԻ
ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ՀԵՏ

ՀԱՐՑ—Հյուսիսային Ամերիկա Ձեր հովվապետական այցի առթիվ, մեր թերթի ընթերցողների համար հետաքրքրական կլինե՞ր մի քանի տեղեկություններ իմանալ Ձեր առաջիկա ուղևորության մասին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ—Այո, պատրաստվում ենք երրորդ անգամ լինելով այցելություն տալ Միացյալ Նահանգաց և Կանադայի հայ եկեղեցիներին ու ժողովրդին, հրավերովը տեղի եկեղեցական իշխանությունների՝ անձամբ բաշխելու համար բոլոր հայերին Աստուծո օրհնությունը Սուրբ Էջմիածնից և ողջույնը մեր վերածնված Մայր Հայաստանի:

Ինչպես հայտնի է, Հայ Սփյուռքի տարածքի վրա մեր օրերի ամենաբազմամարդ գաղութը Միացյալ Նահանգաց տարածքի՝ վրա է գտնվում, շուրջ վեց հարյուր հազարի հասնող: Գրեթե բոլոր կարևոր քաղաքներում կան հայ եկեղեցիներ, հայկական ամենօրյա և կիրակնօրյա վարժարաններ, գործում են բազմաթիվ մշակութային, բարեսիրական և ազգային կազմակերպություններ, հրատարակվում են տասնյակ օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր և ամսագրեր՝ հայերեն լեզվով և կամ երկլեզվով:

Ամերիկահայությունը կարելի է համարել կենսունակ հայկական գաղութ՝ մեծ հնարավորություններով, առավել կազմակերպված և առավել բազմակողմանի ու նշանակալի իրագործումների հեռանկարով՝ թե՛ եկեղեցական և թե՛ կրթա-մշակութային մակարդակի վրա:

Մեր ուղևորության հիմնական նպատակն է նպաստել այդ իրագործումների զարգացմանը, ոգևորելով բոլորին բարի լուրերով Սուրբ Էջմիածնից և մեր հայրենական եկեղեցական կյանքից, ոգևորելով բոլորին մեր մայր երկրի վիթխարի հառաջդիմություններով ու նորանոր կառուցումներով և ազգային-մշակութային ծաղկումով:

ՀԱՐՑ—Դուք ծանոթ եք Ձեր խաղաղասիրական շնորհակալ գործունեությանը: Միացյալ Նահանգներում ևս Ձեր ձայնը պիտի հնչի ի նպաստ խաղաղության դատի:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ.—Անտարակույս: Ինչպես ամեն կարևոր առիթներով, նաև այս ուղևորության ընթացքում Մեր քրիստոնեական և ազգային սեպուր պարտքն ենք նկատում Մեր խոսքը բարձր հնչեցնել թե՛ հայ ժողովրդի ծոցում և թե՛ ամերիկյան հասարակության շրջանակներում՝ ի նպաստ ազգությունների խաղաղ գոյակցության և շինարար գործակցության, երազանքով՝ առանց հրի և սրի, առանց ատոմական զենքերի աշխարհի ստեղծման:

Եվ վստահ ենք, թե Մեր խաղաղասիրական պատգամները, ինչպես այստեղ Սովետական Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում թանկ են մեր ժողովրդի զավակների համար, որովհետև բոլորը գիտակցում են, թե խաղաղ գոյավիճակը աշխարհի, հետևաբար նաև մեր երկրի սահմանների վրա, գերագույն գրավականն է մեր հայրենիքի անվտանգության և մեր ազգի գոյատևման այստեղ՝ Արարատի հայացքի տակ:

Աշխարհի խաղաղության պահպանման նվիրված Մեր խոսքը պետք է ուղղենք նաև ամերիկյան ժողովրդին և պետական ղեկավար անձնավորությանը, ինչպես նաև Սովետական Միության լատվաճահան առաջադրանքներն ու կոչերը ընդհանուր գիմաթափման օգտին, ատոմական զենքերի իսպառ ոչնչացման օգտին, միջազգային բոլոր հարցերը խաղաղ ճանապարհներով լուծելու օգտին, առաջադրանքներ, որոնք հանդիսանում են հաղթանակը մարդասիրական իդեալների, հաղթանակը ավետարանական պատգամի՝ «Ժաղաղություն հեռաւորաց, խաղաղություն մերձաւորաց, խաղաղություն ամենեցուն»:

ՀԱՐՑ—Ձեր ուղևորության ծրագրի մեջ ի՞նչ կարևոր միջոցառումներ և հանդիպումներ եք նախատեսել:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ.—Մեր այցելության ծրագրում առաջին տեղն են գրավում եկեղեցական արարողությունները, միատեղ աղոթքները՝ ի հոգեկան մխիթարություն մեր հավատացյալ ժողովրդի: Այս առթիվ Մեզ բացառիկ գոհունակություն պիտի պատճառի օծումը և բացումը հայկական նորակառույց փառավոր մի եկեղեցու Տորոնտո քաղաքում, ի Կանադա: Ուրախ ենք Ձեզ հայտնելու, թե Մեր պատարագի արարողությունները Մոնրեալում, Նյու Յորքում, Լոս Անջելոսում տեղի են ունենալու քույր եկեղեցիների մեծ տաճարների կամարների ներքև, ուր կարող են ներկա լինել տասից տասը հինգ հազար ժողովուրդ:

Ծրագրում նախատեսված են բազմաթիվ հանդիպումներ ամերիկյան քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչների և կրոնական կազմակերպությունների հետ, մեր օրերի էկումենիկ ոգով: Նախատեսված են նաև պաշտոնական այցելություններ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության ընդհանուր քարտուղարին, Միացյալ Նահանգացի և Կանադայի երեսփոխանական պալատներին ու պետական բարձր պաշտոնատարներին:

ՀԱՐՑ—Տեղյակ ենք, թե Միացյալ Նահանգներում և Կանադայում կան եկեղեցական համայնքներ, որոնք բաժանված են Սուրբ Էջմիածնից:

Ջեր այցելության առթիվ արդյոք նրանք պիտի փափագե՞ն ընդունել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնությունները և իրենց կանոնական կապը վերահաստատել Մայր Աթոռի հետ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ—Ճշմարիտ է, որ նման անբնական տխուր կացություն կա թե՛ Միացյալ Նահանգներում, թե՛ Կանադայում, սակայն Մենք երբեք չենք հաշտված այդ բաժանման գաղափարի հետ: Մենք տարբեր առիթներով միշտ հայրական կոչ ենք ուղղել նրանց, որ իրենց կանոնական հոգևոր կապը վերահաստատեն Մայր Աթոռի հետ և հեռու չմնան Սուրբ Էջմիածնի օրհնությունից: Հետևաբար, նաև Մեր այս ուղևորության ընթացքում Մենք ամեն տեղ հրավեր պիտի կարդանք բոլորին, համայն հայ հավատացյալ ժողովրդին, որ մասնակցեն Մեր ներկայությամբ կազմակերպված եկեղեցական արարողություններին և հանդիսություններին: Նույնպես Մեր ցանկությունն է, որ կարևոր մեծ քաղաքներում, որտեղ հայկական վարժարաններ կան, խնդիր բոլոր վարժարանների աշակերտները մեկ հարկի տակ հավաքվեն՝ լսելու համար Ամենայն Հայոց Հայրապետի պատգամը՝ բերված Մայր Հայրենիքից և Սուրբ Էջմիածնից:

ՀԱՐՑ—Ի՞նչ եք ցանկանում ամերիկահայ ժողովրդին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ—Մեր ամենաջերմ ցանկությունն է, որ նոր աշխարհի տարածքի վրա մեր ազգի զավակները մնան անշարժորեն հավատարիմ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին, սրբությամբ պահպանեն իրենց ազգային ինքնությունը և մեր մայրենի անուշ լեզուն ու իրենց հայացքը միշտ սևեռած պահեն դեպի հավերժական Արարատը և դեպի լույսերը Երևանի:

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԸ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՈՎԱՊԵՏ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ԶՐՈՒՅՑԸ «ՆՈՎՈՅԵ ՎՐԵՄՅԱ»
ՀԱՆԴԵՍԻ ԹՂԹԱԿՑԻ ՀԵՏ

— Սովետական իշխանության առաջին օրենսդրական գործողություններից մեկը եղավ Եկեղեցին պետությունից անջատելու դեկրետը: Ձեր տեսակետից այն ինչպե՞ս անդրադարձավ Հայաստանում Եկեղեցու գործունեության վրա: Ի՞նչ դժվարություններ հարուցեց:

— Հայ Առաքելական Եկեղեցու տեսանկյունից կրոնի և պետության անջատումը ոչ մի դժվարություն չստեղծեց ո՛չ կրոնականների և ո՛չ էլ հավատացյալների համար: Եվ դա երկու պատճառ ունի: Նախ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին արդեն պետական չէր սկսած X դարից, երբ հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պետականությունը: Երկրորդ, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և նրան հաջորդած իրադարձությունները հանգեցրին այն բանին, որ հայերը վերջապես հայրենիք ձեռք բերեցին: 1920 թվականին, երբ սովետական իշխանությունը վերջնականապես հաղթանակեց հանրապետությունում, մեր ժողովուրդն ընդմիշտ ազատագրվեց ցեղասպանությունից: Դա նրա համար փրկությունն եղավ:

Այդ չէր կարող չհասկանալ Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Մենք դա ընկալեցինք որպես փրկության պահ: Գևորգ Ե կաթողիկոսը բոլոր թեմերին ուղերձ հղեց, որով ողջունում էր Սովետական Հայաստանի ստեղծումը:

— Իսկ ինչպե՞ս է գործնականում իրականացվում պետությունից Եկեղեցու անջատման դրույթը ներկայումս:

— Մենք ավելի անկախ ենք զգում մեզ մեր ներքին գործերում: Չէ՛ որ այդ դրույթը նշանակում է ոչ միայն պետության անկախությունը Եկեղեցուց, այլև Եկեղեցու անկախությունը պետությունից այն բոլոր հարցերում, որ վերաբերում են նրա հատուկ, ինքնօրինակ դերին:

Անշուշտ այդ բնավ չի նշանակում, թե շփումներ չկան: Մեր հավատացյալների մեծամասնությունը Սովետական Միության քաղաքացիներ են, և մեր Եկեղեցու կենտրոնը՝ Սուրբ Էջմիածինը, հեռու չի գտնվում Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքից: Ես արդեն երեսուն տարուց ավելի կաթողիկոս եմ, և այդ ժամանակաընթացքում որևէ առիթ չեմ ունեցել դժգոհելու Սովետական իշխանության մարմիններից: Հավատացյալներն ու աթեիստները հարգում են միմյանց համոզմունքները: Ստեղծվել է *modus vivendi*՝ համակեցության եղանակ: Ընդամին բոլորն էլ իրենց միասնական հայրենիքի նվիրված քաղաքացիներն են:

— Վեհափառ, արտասահմանից երբեմն հակասական ձայներ են լսվում: Մերթ, իբր, Եկեղեցին ՍՍՀՄ-ում ամեն տեսակի հալածանքների ու ճնշման է ենթարկվում, մերթ հանկարծ հայտարարում են, որ սովետական պետությունը գրեթե ֆինանսավորում է եկեղեցական որոշ միջոցառումներ՝ պրոպագանդայի նպատակներով:

— Ինչ վերաբերում է առաջինին, ապա այդպիսի փորձեր արվում էին միայն անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանում, հիմնականում 80-ական թվականներին: Իսկ ինչ վերաբերում է պետության նյութական օգնությանը, ապա մենք այն չենք ստանում և դրա կարիքը չունենք: Մենք մեր սեփական եկամուտներն ունենք և դրանց հիման վրա կազմում ենք մեր բյուջեն: Այն սակավ դեպքերում, երբ շատ մեծ ծախսեր են սպասվում՝ գործող հին եկեղեցիների վերականգնում կամ վերակառուցում, կամ նոր թանգարանի կառուցումը Ս. Էջմիածնում, կամ խոշոր միջազգային հանդիպման կազմակերպում, մենք դիմում ենք Հայաստանում և արտասահմանում ապրող մեր հավատացյալներին: Բայց, կրկնում եմ, հիմնականում Էջմիածինն ապրում է իր ներքին եկամուտների հաշվին: Բացի այդ, մենք հնարավորություն ունենք և ՍՍՀՄ քաղաքացիների մեր հայրենասիրական պարտքն ենք համարում պարբերական մոծումներ անել Խաղաղության ֆոնդին, Մշակութային ֆոնդին: Մասնակցում ենք և վերջերս կազմակերպված Մանկական ֆոնդի գործունեությանը:

Մենք մի կողմ չենք քաշվում և ուրիշի վշտից: ՍՍՀՄ-ում Հայ Առաքելական Եկեղեցին 150 հազար ռուբլի օգնություն ցույց տվեց Չեռնոբիլի վթարից տուժածներին: Իսկ երբ տեղի ունեցավ տարերային աղետը Վրաստանում, միայն Ս. Էջմիածինը նվիրաբերեց 100 հազար ռուբլի: Եվս 40 հազար իրենց հավատացյալների մեջ հավաքեցին Վրացական ՍՍՀ-ի հայկական եկեղեցիները: Այդ գործերի մեջ մենք տեսնում ենք քրիստոնյայի և Սովետական Միության քաղաքացու մեր պարտքը:

— Դուք հիշատակեցիք Էջմիածնի մասնակցությունը Մշակույթի ֆոնդի գործունեությանը: Պատմականորեն այնպես է ստացվել, որ դարերի ընթացքում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները լեզվի և ազգային մշակույթի պահպանողներն են եղել, զուգակցել զուտ կրոնական գործունեությունը լուսավորչական ու գիտական գործունեությանը:

— Լուսավորչական գործը, որով ժամանակին եռանդով զբաղվում էր Հայ Առաքելական Եկեղեցին, հիմնականում դարձել է պետության գործը: Ես կարծում եմ, որ դա բնականոն և օրինաչափ երևույթ է: Մեր ժամանակներում Եկեղեցին պարզապես ի վիճակի չէ համակողմանիորեն ու բարձր որակով կատարելու նման առաքելությունը: Պետությունն այդ խընդիրն ավելի լավ է լուծում, քանի որ ավելի շատ հնարավորություններ ունի: Իսկ մենք գերազանցապես զբաղվում ենք կրոնական, աստվածաբանական և բարոյագիտական խնդիրներով:

— Բայց լինելով Էջմիածնում, ես տեսա հիանալի թանգարանը, ուր հավաքված են հայ մշակույթի եզակի նմուշներ...

— Այո, թանգարանի նոր շենքում հավաքված են մեր ժողովրդի VII—XIX դարերի արվեստի ավելի քան 8000 գործեր: Մենք շարունակում ենք ուսումնասիրել մեր հարազատ մշակույթն ու արվեստը, բայց առավելապես Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմության անդրադարձով: Հրատարակում ենք գրքեր, տպագրում հոդվածներ մեր «Էջմիածին» ամսագրում, թողարկում լուսանկարների ալբոմներ...

— Ձեր տիտղոսը հնչում է այսպես՝ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս»: Իսկ ինչպե՞ս են կառուցվում Էջմիածնի հարաբերությունները արտասահմանի հայկական համայնքների հետ:

— Ներկայումս աշխարհում ապրում են մոտավորապես յոթ միլիոն հայեր: Երեք միլիոնից փոքր-ինչ ավելին՝ Հայկական ՍՍՀ-ում, մոտ երկու միլիոն՝ Սովետական Միությանն այլ հանրապետություններում ու շրջաններում, և երկու միլիոնից ավելի՝ արտասահմանում:

Մենք սփյուռքահայերին, այսինքն՝ նրանց, ովքեր ապրում են ՍՍՀՄ-ից դուրս, վտարանդիներ չենք համարում: Մեծ մասամբ դրանք արևմտահայեր են՝ փրկված ցեղասպանությունից, որի վերջին բռնկումը տեղի ունեցավ 1915 թվականին: Պետք է հասկանալ այդ մարդկանց հոգեբանությունը: Արևմտահայաստանը նրանց համար կորել է: Այնտեղ գրեթե հայեր չեն մնացել: Միաժամանակ կա Արևելյան Հայաստան, որը հաջողվել է փրկել ռուս ժողովրդի օգնությամբ: Կաթողիկոսարանը մեծ դեր է խաղում Սովետական Հայաստանի և Սփյուռքի հայերի միջև ճիշտ հարաբերություններ հաստատելու գործում: Սփյուռքը իր կազմով միատարր չէ, այնտեղ կան տարբեր նյութական դրության, քաղաքական տարբեր համոզմունքների տեր մարդիկ: Սփյուռքահայերի համար Ս. Էջմիածնի, Սովետական Հայաստանի հետ ունեցած կապը իրենց հայ զգալու երաշխիքն է:

— Դուք տարբերություն գտնում եք Սովետական Միության և Սփյուռքի հավատացյալների հետ շփվելիս:

— Ընդհանուր կրոնի տեսակետից մեզ համար տարբերություն չկա:

— Իսկ ի՞նչ հարաբերությունների մեջ է Էջմիածինը Կիլիկիայի Աթոռի հետ:

— Պատմականորեն այնպես է ստացվել, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին ապակեմտրոնացված կառուցվածք ունի: Էջմիածնից բացի գոյություն ունի և Կիլիկիայի Աթոռը Բեյրութում, ինչպես նաև Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանները, որոնք ենթարկվում են Սուրբ Էջմիածնին: Նրանք բոլորն իրենց ներքին սահմանադրություններն ունեն: Բայց կանոնադրությամբ բոլոր հավասարակշռության համար Հայ Առաքելական Եկեղեցու կենտրոնը Սուրբ Էջմիածինն է, քանի որ այն գտնվում է մեր հայկական հողի վրա: Մինչև ժամանակ հարկ է նշել, որ հարաբերությունները Կիլիկիայի Կաթողիկոսարանի հետ միշտ միապես լավ չեն լինում: Եվ հաճախ կախված են աշխարհում քաղաքական իրավիճակի փոփոխություններից, բայց չեն շոշափում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմնական դրույթները:

— Մենք արդեն շոշափեցինք մի քանի խնդիրներ, որոնք վերաբերում են, այսպես կոչված, «Հայկական հարցին», որի շուրջը բազմազան թյուր մեկնություններ կան...

— Նրա պատմությունը գալիս է դարերի խորքից, երբ Մեծ Հայքի հին պետությունը մասնատվեց նվաճողների կողմից, սկսած բյուզանդացիներից և վերջացրած օսմանցիներով, և ի վերջո դադարեց գոյություն ունենալուց: Իսկ հայերն սկսել են վերաբնակվել տարբեր երկրներ՝ ստեղծելով իրենց կրոնական-ազգային համայնքները:

Բայց այդ հարցը ժամանակակից հնչողություն է ստացել անցյալ դարի կեսերին: Ոգեշնչվելով օսմանյան լծի դեմ մղված պայքարում բուլղարների, հույների, ռումինացիների հաջողություններով, հայերը նույնպես պայքար սկսեցին հանուն սեփական անկախ պետության: Դրան ի պատասխան օսմանյան, իսկ հետո թուրքական իշխանությունները հայերի կոտորածներ կազմակերպեցին՝ ֆիզիկապես ոչնչացնելով ամբողջ գյուղերի ու ավանների բնակչությունը, չխնայելով ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին:

Պատմական ճշմարտությունն այն է, որ հայերի ստացած միակ աջակցությունը ռուս ժողովրդի օգնությունն էր: Համատարած ցեղասպանությունից փրկվել կարողացան միայն նրանք, ովքեր ապրում էին Սուամբուլում, որտեղ թուրքերը չհամարձակվեցին ջարդ կազմակերպել, և նրանք, ում փրկեցին ռուսական զորքերը:

Բոլոր հայերը, ՍՍՀՄ-ում թե արտասահմանում, հիշում են այդ զոհերին ու ձգտում են հասնել համատարած ցեղասպանության այդ փաստի միջազգային դատապարտմանը (երկրորդ համաշխարհային պատերազմում նացիստների կատարած ցեղասպանությանը համահավասար):

— Մենք ապրում ենք տագնապալից աշխարհում, ուր շարունակ լարվածության մոր օջախներ են բռնկվում: Հայտնի է խաղաղության պայքարում Ձեր գործունեությունը: Ո՞րն է Ձեր քաղաքական հավատամքը:

— Ես հավատում եմ, որ փրկության հիմնական և թերևս միակ ճանապարհը աշխարհում բարի կամեցողության ու վստահության մթնոլորտ ստեղծելն է: Դրան կարող է նպաստել տարբեր երկրների ու ժողովուրդների, տարբեր ցեղերի ու դավանանքների խաղաղ գոյակցության քաղաքականությունը: Տարբեր գաղափարախոսության տեր երկրների փոխադարձ

վստահությունը և համագործակցությունը բարենպաստ հնարավորություն կստեղծեն համընդհանուր խաղաղության հասնելու համար: Մարդիկ պետք է հասկանան, որ պետք է սովորեն խաղաղ ապրել: Հակառակ դեպքում մրանց սպառնում է համասպանությունը՝ երկրի վրա ամբողջ կյանքի ոչընչացումը: Ճիշտ այդպիսի մտածողության, այդ հոգեբանության ստեղծումը, չափազանց անհրաժեշտ պայման է համարում հաղթահարելու համար ազգայնական եսապաշտությունը, կրոնական ծայրահեղ մոլեռանդությունը, սոցիալական ճնշումը, աշխիքն՝ այն դառն արմատները, որոնք շարունակում են թունավորել ժողովուրդների կյանքը և նպաստում են պատերազմների ծագմանը:

Քաղաքագետների մեջ կան դեռևս «ավերակներ նախագծողներ», բայց ապագան նրանցը չէ: Ապագան խաղաղության ճարտարապետներինն է: Արդար ու հավիտենական խաղաղության: Այդ կարգի մարդկանց թվին, անկասկած, պատկանում է մեր երկրի ղեկավար Միխայիլ Գորբաչովը: Խաղաղության գաղափարներին իրեն հատուկ անկեղծ նվիրումով նա արտահայտում է բոլոր ազնիվ մարդկանց նվիրական երազանքը՝ երկրի վրա համընդհանուր անվտանգություն ստեղծելու, առանց ատոմային պատերազմի ապագա կերտելու մասին: Միխայիլ Գորբաչովը պայծառ մտքի տեր մարդ է, կամային և հաստատամիտ՝ իր մարդասիրական նպատակներին հասնելու մեջ:

— Դուք կրթությամբ փոխիտվա եք, զբաղվել եք գրական գործունեությամբ, դասավանդել եք: Ի՞նչը ստիպեց Ձեզ, Վեհափառ, հոգևոր կոչումը ընդունելու:

— Ես հոգևոր կարգ եմ ընդունել 1948 թվականին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն էր: Ռումինիան, ուր ես ծնվել և ապրում էի, պատերազմում ֆաշիստական Գերմանիայի կողմն էր, Սովետական Միության և, հետևաբար, Սովետական Հայաստանի դեմ: Բնականաբար, Ռումինիայում ապրող հայերը չէին կարող աջակցել նրա կառավարությանը իրենց եղբայրների դեմ մղվող պատերազմում: Այդ պատճառով էլ ռումինական իշխանությունները մեր համայնքը դիտում էին որպես անբարեհույս և նույնիսկ վտանգավոր համայնք: Մենք ենթակա էին քաղաքներից հատուկ բնակավայրեր վտարվելու: Սակայն Հուսիկ եպիսկոպոսին հաջողվեց հետաձգել մեր տեղափոխման մասին եղած հրամանի կատարումը: Բայց 1942 թ. եպիսկոպոսը վախճանվեց: Պետք էր թեմի նոր առաջնորդ ընտրել: Հայկական կրոնական համայնքներում այդ պաշտոնն ընտրվի է, իսկ կաթողիկոսը հաստատում և օրհնում է թեկնածուներին: Թեմի առաջնորդը պետք է Ռումինիայի ծնունդ լիներ, իմանար լեզուն, որ կարողանար պաշտպանել համայնքի շահերը: Ընտրվեցի ես՝ Ինձ համար անակնկալ ձևով:

Թեև ես որոշակի աստվածաբանական պատրաստություն ունեի և դասավանդում էի հայկական դպրոցներում, բայց կրոնական ասպարեզի մասին չէի մտածել: Սկզբում ես հրաժարվում էի: Այն ժամանակ ես ընդամենը 35 տարեկան էի, և այդպիսի բեռը պարզապես ուժերիցս վեր էր թվում: Բայց ինձ կարողացան համոզել:

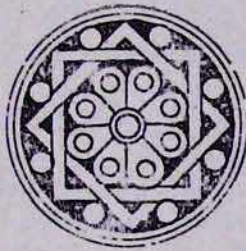
— Իսկ ինչո՞վ եք Դուք զբաղվում կրոնական գործերի Ձեր բազում հոգսերից դուրս, ինչո՞վ եք հետաքրքրվում:

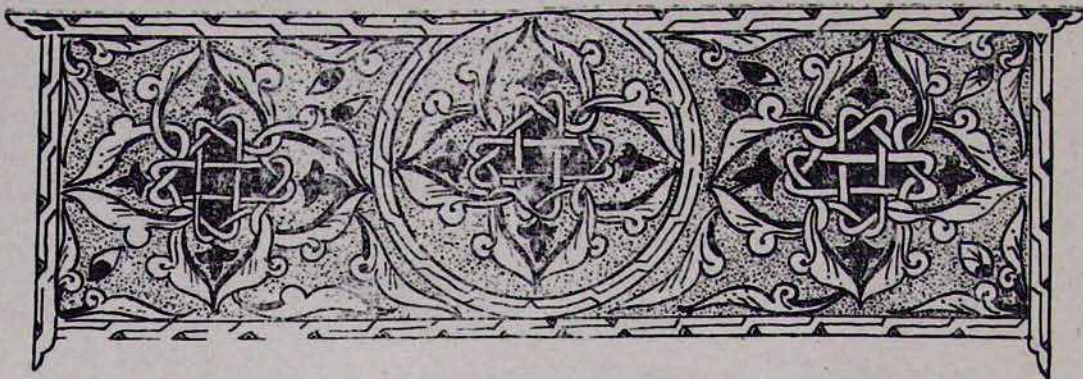
— Ընթերցանությամբ. հայկական և համաշխարհային դասական գրականություն, ժամանակակից սովետական և արտասահմանյան հեղինակներ: Եվ Երաժշտությամբ: Ամենից ավելի սիրում եմ ներդաշնակ Մոցարտին: Հավաքում եմ նրա երաժշտության ձայնագրությունները սովետական և արտասահմանյան լավագույն երաժիշտների կատարմամբ:

— Օրերս Դուք մեկնելու եք ԱՄՆ և Կանադա, պիտի հանդիպեք այնտեղ ապրող հայերի, կրոնական, հասարակական գործիչների հետ: Ի՞նչ խոսքերով Դուք կդիմեք նրանց:

— Հավատի և խաղաղության խոսքերով:

Ջրույցը վարեց ԵՎԳԵՆԻ ԱՆԴՐԻԱՆՈՎԸ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ԶՐՈՒՅՑԸ «ԴՐՈՒԺԲԱ ՆԱՐՈԴՈՎ» ՀԱՆԴԵՍԻ
ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԵՏ

— Ամենից առաջ մենք կուզեինք շնորհակալություն հայտնել Ձերդ Սրբազնությանը՝ Ձեզ հետ հանդիպելու հնարավորության համար։ Մեր հանդիպումը տեղի է ունենում այն տաճարի մոտ, որը հիմնվել է ավելի քան մեկուկես հազարամյակ առաջ, մ.թ. IV դարում, երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն դարձավ։ Հայ ժողովրդի հերոսական և տառապանքներով լի պատմության այդ համր վկաները միտք են հարուցում սերունդների ժառանգորդականության և մարդկության դժվարին ճակատագրի մասին։ Այսօր մենք չափազանց անհանգիստ աշխարհում ենք ապրում։ Ձեր կարծիքով, ինչպե՞ս կարելի է փրկել մարդկությունը անդունդը գլորվելուց։

— Իմ կարծիքով փրկության գլխավոր և թերևս միակ ճանապարհը աշխարհում բարի կամեցողության ու վստահության մթնոլորտ ստեղծելն է։ Դրան կարող է նպաստել տարբեր երկրների ու ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության քաղաքականությունը։ Պետությունների ու ժողովուրդների բարի կամքի առկայության դեպքում, նրանց միջև բարի դրացիական համագործակցություն իրագործելու դեպքում երկրի վրա կարող են համընդհանուր խաղաղության հասնելու բարենպաստ հնարավորություններ ստեղծվել։

— Դրա համար ամենից առաջ ի՞նչ պետք է անել գործնականում։

— Կարծում եմ, որ ամենուր, կյանքի բոլոր՝ աշխարհագրական, ազգային, հանրաչին ոլորտներում պետք է ստեղծել բարի կամեցողության ու վստահության օջախներ՝ առանց սահմանափակելու դրանց թիվը։ Այդ-

պիսի կարևոր և գործոն մի օրինակ դարձավ, իմ կարծիքով, այս տարի Մոսկվայում կայացած «Ընդդեմ միջուկային պատերազմի, հանուն մարդկության հարստեման» համաժողովը: Նրան մասնակցեցին քաղաքական տարբեր համակարգ ունեցող երկրների ներկայացուցիչները, տարբեր աշխարհայացքի ու դավանանքի տեր մարդիկ: Եվ սակայն նրանք անկեղծ փոխըմբռնան և հանդուրժողականության մթնոլորտում կարողացան մարդկանց առաջ ծառացած կենսական խնդիրների լուծման ընդհանուր ուղիներ գտնել, միավորվել այն ձգտումներով, որ աշխարհն սկսի ապրել առանց ատոմական զենքի: Համաժողովի բոլոր մասնակիցները լավ են գիտակցում մարդկության ոչնչացման վտանգը:

Միշտ այդպիսի մտածողության, այդ հոգեբանության ստեղծումը ես անհրաժեշտ պայման եմ համարում հաղթահարելու համար ազգայնական եռապաշտությունը, կրոնական մոլեռանդությունը, սոցիալական ճնշումը, գերիշխանական հավակնությունները, այսինքն այն դառն արմատները, որոնք դեռևս թունավորում են ժողովուրդների կյանքը, նպաստում պատերազմի ծագելուն:

Արդյոք երբե՞ս հնարավոր կլինի՞, որ մարդիկ և ազգերը իրենց երջանկությունը տեսնեն որոշ մարդկանց ու ազգերի երջանկության մեջ, որի մասին երազում էր անցյալ դարի անգլիացի փիլիսոփա Հերբերտ Սպենսերը: Այդ եմ երազել ու երազում միլիոնավոր մարդիկ: Երազում եմք և մենք...

— Վեհափառ, Դուք ասում եք, որ մեր ժամանակների պահանջներին համապատասխանող մոր մտածողությունը, մոր հոգեբանությունը արդեն բնորոշ են մի քանի հասարակական գործիչների, գիտության, արվեստի ներկայացուցիչների համար... Բայց քաղաքական պատասխանատու որոշումներ ընդունողները կառավարություններն են...

— Ես կարծում եմ, որ մի շարք պետական գործիչներ ևս արդեն համապատասխան՝ մարդկության ոչնչացման վտանգի գիտակցումը համարում են իրենց կառավարման քաղաքականության ալֆան ու օմեգան: Բայց և այնպես, այդ համոզմանն են եկել բնավ ոչ բոլորը: Մինչդեռ այդ առաջին հերթին պետք է վերաբերի Սովետական Միության ու Միացյալ Նահանգների կառավարողներին: Այդ սկզբունքների վրա հիմնված նրանց քաղաքականությունը կներգործեր ոչ միայն պատերազմի ու խաղաղության հարցերի, այլև մարդկության առջև ծառացած համընդհանուր այլ խնդիրների լուծման վրա, որոնք են աղքատությունը, սովը, ջրի պակասը շատ երկրներում, հատկապես զարգացող երկրներում:

Կուզենայի նաև հիշեցնել բնական միջավայրի աղտոտման մասին, որ աստիճանաբար աղետալի չափերի է հասնում: Եթե կառավարությունները գիտնականների հետ միասին համաձայնեցված միջոցներ ձեռք չառնեն բնության փրկության համար, այն կարող է հանգեցնել դանդաղ համապատասխանության:

Պետությունների և հատկապես ՍՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի մեծ տերությունների խաղաղասիրական խելամիտ քաղաքականությունը ավելի լայն հնարավորություններ կստեղծի լուծելու համար համընդհանուր հիմնահարցերը՝ համբերատար և իրավահավասար բանակցությունների միջոցով, որոնք պետք է տեղի ունենան միջազգային կազմակերպությունների մասնակցությամբ՝ ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ:

— Օրեցօր ավելի բացահայտ է դառնում, որ միջազգային հարաբերությունների բարելավման հարցերում և համընդհանուր խնդիրների լուծման մեջ գերապատվությունը պետք է տալ համայն մարդկության շահերին: Ձեր կարծիքով, ինչպե՞ս են այդ մոտեցման իրագործման վրա ազդում քաղաքական դեկալարաների անձնական հատկությունները:

— Երբ ես լսում էի Մոսկովյան համաժողովում արտասանված ճառերը, այնտեղ արտահայտված մտորումները և հատկապես Միխայիլ Գորբաչովի ոգեշունչ ելույթը, պատկերացրեք, որ ես հիշում էի մեր դարի առաջին կեսի ֆրանսիացի թատերագիր Անրի Բերնատայնի «Հուդիթ» թատերգությունը: Այն բեմադրվել էր Բուխարեստում պատերազմից քիչ առաջ: Այդ թատերգության մեջ ամբարտապան նվաճող Հողոփեռնենը, որ սպառնում էր Երուսաղեմը յշնչացնել, իր մասին ասում է. «Ես ավերակներ նախագծող եմ»: Դժբախտաբար, քաղաքակրթությունը իր երկար պատմության ընթացքում շատ է տեսել այդպիսի «նախագծողների»: Մեր կյանքի ընթացքում այդպիսիք էին և՛ Վիլհելմ II կայսրը, և՛ գազանաբարո Հիտլերը, ինչպես և՛ հայերի ցեղասպանության նախաձեռնող Թալիաթ փաշան:

Բայց Մոսկովյան համաժողովին աշխարհի չորս ծագերից հավաքվել էին այնպիսի մարդիկ, որոնք ելնում են ավերակներ նախագծողների դեմ՝ հանուն արդար աշխարհի ճարտարապետների, և համաժողովի մասնակիցներից շատերն իրենք էլ այդպիսիք են: Կարծում եմ, որ անկասկած այդ ճարտարապետների թվին է պատկանում և մեր երկրի ղեկավար Միխայիլ Գորբաչովը: Խաղաղության գաղափարներին իրեն հատուկ անկեղծ նվիրումով, համարձակ բարյացակամությամբ և կենսահաստատ լավատեսությամբ նա արտահայտում է բոլոր հասարակ ու ազնիվ մարդկանց նվիրական իղձը՝ երկրի վրա համընդհանուր խաղաղություն հաստատելու, առանց միջուկային զենքի ապագա կերտելու իղձը: Որպես այդպիսին էլ նա հանդես եկավ համաժողովում: Միխայիլ Գորբաչովը՝ այդ հաստատական, նպատակասլաց մարդը, ինձ թվում է, միևնույն ժամանակ երազող ու լուսավոր հոգի ունի:

— Ձեր կարծիքով, ընդհանրապես ի՞նչը կարող է պայմանավորել քաղաքական հաջող գործունեությունը:

— Ծառ կարևոր է խորապես ուսումնասիրել ու իմաստավորել պատմության լանգմահատելի փորձը, որ ձեռք է բերել մարդկությունը: Մտորելով նրա մասին, խմեն ոք պետք է հարց տա իրեն. ի՞նչ է տալիս պատերազմը ժողովուրդներին ավերածությունից ու մարդկային տառապանքներից բացի: Ի՞նչ օգուտ ստացավ գերմանացի ժողովուրդը գերմանական կառավարության սանձազերծած երկու համաշխարհային պատերազմներից: Նա մեծ կորուստներ կրեց և դրան հավելյալ զոհեց միլիոնավոր անմեղ մարդկանց՝ այլ երկրներից: Առաջին համաշխարհային պատերազմում՝ 10 միլիոն, երկրորդում՝ 50, և նրանցից 20 միլիոնը սովետական մարդիկ էին:

Ե՛վ այդ սպանողը, և՛ ֆաշիստների խեղահեղ նկրտումները՝ աշխարհի երեսից ջնջելու լեհերին, բելոռուսներին, հրեաներին, գնչուներին, մարդկության խայտառակությունն են: Այն իր բարձրակետին հասավ ի դեմս

ֆաշիզմի: Այդ պատճառով էլ ֆաշիզմը պետք է ճնշել ամենուրեք, ուր նա կփորձի գլուխ բարձրացնել, իր բոլոր տեսակներով ու դրսևորումներով:

Որևէ տերության կամ ժողովրդի ձգտումը համաշխարհային գերիշխանության, այլ երկրներին ու ազգերին իր կամքը թելադրելը հղի է բազում աղետներով: Երկրի բոլոր մեծ ու փոքր ազգերը պետք է աշխարհում հավասար իրավունքներ ունենան: XIX դարի ֆրանսիացի գրող Ալֆոնս Լամարտինը կոչ էր անում. «Ռոժեղների փառքը թող լինի թույլերի ազատությունը»: Այդ բառերը պետք է արձագանք գտնեն բոլոր մարդկանց սրտերում, և առաջին հերթին պետական գործիչների սրտերում:

— Ձեր պատասխանների մեջ հնչեցին տարբեր ժողովուրդների մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչների անուններ... Իսկ ո՞րն է, Ձեր կարծիքով, ժամանակակից աշխարհում մշակույթի դերն ընդհանրապես, բառի լայն առումով:

— Մշակույթը, մասնավորապես գեղարվեստական գրականությունն ու արվեստը պետք է և կարող են հանփոխարինելի դեր խաղալ ժողովուրդների միջև փոխըմբռնում ու համաձայնություն հաստատելու մեջ: Ամեն մի ժողովուրդ իր լեզվով, ինքնօրինակ մշակույթով անկրկնելի, եզակի արժեքներ է ներմուծում քաղաքակրթության համաշխարհային գանձարանը: Եվ արվեստի ամեն մի ստեղծագործության արժեքն այնքան ավելի է բարձրանում, որքան ավելի է այն պետք ամբողջ մարդկությանը: Համամարդկային հնչողության մակարդակում մերձենում, միմյանց փոխադարձ լրացնում ու հարստացնում են բոլոր ժողովուրդների մշակութային արժեքները՝ օգնելով նրանց ավելի լավ ճանաչելու ու գնահատելու միմյանց, ամրապնդելու փոխադարձ հարգանքը:

Իրապես, ես դրա մեջ եմ տեսնում ինտերնացիոնալիզմի ոգու արտահայտությունը, որն այնքան թանկ է սովետական մարդկանց համար: Այդ ոգին ապրում է սովետական ժողովուրդների միասնության ու եղբայրության մեջ, նրանով է պայմանավորված ՍՄՀՄ-ում ազգային հարցի արդարացի լուծումը: Այդ, անշուշտ, հնարավոր է լոկ այն դեպքում, երբ ինտերնացիոնալիզմը հասկացվում է անկեղծ ու ստույգ կերպով և ոչ թե ազգայնամոլական ու շովինիստական նպատակների քող է ծառայում:

— Համամարդկային մեծ արժեք ձեռք բերած գրական ստեղծագործության տպավորիչ օրինակ կարող է ծառայել և Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը: Ժամանակին Դուք այդ վեպին աշխատասիրություն եք նվիրել, որի մարդասիրական ու հակաֆաշիստական ուղղվածությունն ակներև է: Ինչպե՞ս եք դուք այժմ գնահատում Վերֆելի վեպը, և ի՞նչ է սովորեցնում այնտեղ պատկերված իրադարձությունների փորձը:

— Կարծում եմ, որ Ֆ. Վերֆելի վեպն ընդմիշտ կպահպանի իր այժմեականությունը՝ գեղարվեստական մեծ ուժով գալիք սերունդներին հիշեցնելով, որ ողբերգությունը երբեք չպետք է կրկնվի:

Ինչ վերաբերում է 1915 թվականի բուն իրադարձություններին, ապա դրանց նախաձեռնողները ղեկավարվում էին պանթուրքիստական կեղծ նպատակադրումներով, որոնք, հուսով եմք, այժմ աջակցություն չեն գրտնում: Միշտ այդ նպատակադրումով էր թելադրված 1920 թ. աշնանը Արե-

վելյան, այժմ Սովետական Հայաստանի դեմ ուղղված հարձակումը, որ գլխավորում էր թուրք զորավար Քյազիմ Կարաբեքիրը: Այն ժամանակվա դաշնակցական կառավարությունը համաձայնում էր թուրքերի պահանջներին, նա պաշտպանվելու ուժ չուներ: Եվ այստեղ հաշվառվում էր օգնության հասավ Կարմիր բանակը: Նա կասեցրեց թուրքերի հարձակումը, ազատագրեց մեր երկիրը: 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հռչակվեց Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը: Հայերն այսօր հանդես են գալիս դրացիների հետ բարեկամության օգտին՝ լիակատար փոխըմբռնման, իրավահավասարության, անցյալի պատմական փորձը հաշվի առնելու հիմքի վրա:

— XX դարի երկրորդ տասնամյակի իրադարձությունները էապես ազդեցին հայերի ճակատագրի վրա: Ինչպիսի՞ն է այն մեր օրերում:

— Ներկայումս հայերի ընդհանուր թիվն աշխարհում հասնում է մոտ յոթ միլիոնի: Երեք միլիոնից փոքր-ինչ ավելին ապրում է Հայկական ՍՍՀ տարածքում, մոտավորապես երկու միլիոն՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, Միջին Ասիայում, Հյուսիսային Կովկասում և ՍՄՀՄ այլ շրջաններում: Երկու միլիոնից ավելի հայեր ապրում են արտասահմանում՝ Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Եվրոպայում, ուր հատկապես մեծ են Ֆրանսիայի, Բալկանյան թերակղզու գաղութները, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայում:

Մենք Սփյուռքի հայությանը վտարանդիներ չենք համարում, նրանց մեծամասնությունը այն մարդկանց սերունդներն են, որոնք, փրկվելով հալածանքներից, ստիպված էին հեռանալ Թուրքիայից: Կաթողիկոսարանը մեծ դեր է խաղում Սփյուռքի և Սովետական Հայաստանի հայերի միջև ճիշտ հարաբերություններ հաստատելու և ամրապնդելու մեջ:

Բնականաբար Սփյուռքում ներքին շերտավորումներ կան, գաղափարական տարբեր հոսանքներ: Այնտեղ կան հակադիր կողմնորոշում ունեցող կազմակերպություններ ու լրագրեր: Արտասահմանում լույս է տեսնում մոտավորապես 180 հայկական շաբաթաթերթ ու ամսագիր: Կան և այնպիսի եկեղեցական թեմեր (ընդհանուր/թվի մոտավորապես 20%-ը), որոնք մեր Կաթողիկոսարանի հետ կանոնադրական կապ չունեն:

Այնուամենայնիվ արտասահմանի հայերի մեծամասնությունը ազգային հպարտության զգացումով է ողջունում Սովետական Հայաստանի հաջողությունները: Դրանք մեծ են, ձեռք են բերված համառ աշխատանքով, տարբեր տեսակի սխալներ հաղթահարելու ջանքերով: Այստեղ հնարավորություն չունենք մանրամասն խոսելու Սովետական Հայաստանի մասին, բայց եթե համեմատենք, թե ինչ էր մեր տարածքը դարասկզբին՝ հեղափոխությունից առաջ, նրա այսօրվա պատկերի հետ, կթվա, թե մենավոր ու մոռալ մի ժայռ դրվեց Արարատի կողքին: Մեր պատմական հայրենիքը սովետական բոլոր եղբայրական ժողովուրդների, հատկապես ռուս ժողովրդի և մեր դրացի՝ վրաց ու ադրբեջանցի ժողովուրդների հետ միասին շարունակում է ընթանալ խաղաղության, տնտեսական առաջընթացի և ազգային մշակույթի ծաղկման ուղիով:

«Դրուժբա նարոդով» հանդեսը թարգմանաբար տպեց նաև Վեհափառ Հայրապետի 1940 թվականին հրատարակած «Մուսա լեռան հայերը Ֆրանց

Վերֆելի վեպում» գրքույկը, խմբագրության կողմից հետևյալ նախաբանով:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Տարբեր երկրների հայերի մեծ մասին միավորող Հայ Առաքելական Եկեղեցու առաջնորդը «Դրուժքա նարողով»-ի էջերում որպես հեղինակ հանդես է գալիս ի պատասխան մեր խմբագրության խնդրանքի:

Այդ խնդրանքի առիթը եղավ Կարապետ Պալճյանի «Մուսա լեռան հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպում» խորագրով աշխատությունը:

Լևոն Կարապետ Պալճյան (ծնվել է 1908 թ. սեպտեմբեր 20-ին)՝ Վազգեն կաթողիկոսի աշխարհիկ անունն է նախքան հոգևոր կարգ ընդունելը, որը տեղի ունեցավ 1943 թվին, կաթողիկոս ընտրվելուց 12 տարի առաջ: Կարապետ Պալճյանը, որ ռուսիանահայ համայնքից էր, ավարտել է առևտրական ուսումնարանը, Բուխարեստի համալսարանի փիլիսոփայա-քաղաքական ֆակուլտետը, իսկ հետո զբաղվել է գիտական ու դասախոսական աշխատանքով: Միաժամանակ նա հանդես է եկել մամուլում հայոց լեզվի ու մշակույթի զարգացմանը, հանրության մեջ մարդասիրական իդեալների ամրապնդմանը նվիրված հոդվածներով: Եվ այն ժամանակ էլ, 1940 թվին, նա հրատարակել է Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան» քառասուն օրը» վեպին նվիրված իր փոքրիկ գրքույկը:

Կ. Պալճյանի այդ աշխատության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէր, քանի դեռ Երևանում երկու տարվա մեջ երկու հրատարակությամբ զանգվածային տպաքանակով լույս չէր տեսել Ֆ. Վերֆելի գրքի ռուսերեն թարգմանությունը:

Ֆրանց Կաֆկայի, իսկ հետագայում Թոմաս Մանի բարեկամի՝ Պրագայում ծնված, ազգությամբ հրեա ավստրիացի գրողի այդ ստեղծագործությունը լույս էր տեսել 1933 թվին և համաշխարհային ճանաչում գտել: Ներկայումս այն տպագրվել է աշխարհի տասնյակ երկրներում բազմամիլիոն տպաքանակով և շարունակում է հրատարակվել:

Վերֆելի վեպի ժողովրդականությունը ցույց է տալիս, որ այսօր էլ այն պետք է մտրոկանք: Մենք սկսեցինք ծանոթանալ գրքի մասին եղած քննադատական աշխատություններին: Եվ այստեղ էր, որ իմացանք Կ. Պալճյանի «վերլուծության փորձի» մասին: Անշուշտ, սկզբնապես մեզ գրավեց այն փաստը, որ «փորձի» հեղինակը կաթողիկոս է դարձել, բայց գիրքը կարդալուց հետո եկանք այն եզրակացության, որ աշխատությունն ինքնին մինչև այժմ էլ հետաքրքրական է, նրա շատ գաղափարներ արդիական են, թեև իհարկե, գնահատական տալիս պետք է հաշվի առնել, թե երբ և որտեղ է այն գրվել:

Քանի որ այդպես է, մենք գտանք, որ գրքի հիմնական դրույթներն արժանի են նաև ժամանակակից ընթերցողի ուշադրությանը, մանավանդ որ գիրքն այժմ մատենագիտական եզակի երևույթ է դարձել նույնիսկ Ռուսիայում, իսկ ռուսերեն երբեք չի հրատարակվել: Ծուտով մեր այս դատողության ճշտությունը ինչ-որ չափով հաստատում գտավ: մենք իմացանք, որ Կ. Պալճյանի աշխատությունը այս տարի վերահրատարակվում է Ֆրանսիայում:

Այժմ փորձենք փոքր-ինչ ավելի մանրամասն բացատրել, թե ինչու

Ֆ. Վերֆելի գիրքը և Կ. Պալմյանի աշխատությունը այսօր էլ արդիական են:

Այն իրադարձությունները, որոնք պատմական հիմք են ծառայել Վերֆելի համար, տեղի են ունեցել Թուրքիայում 1915 թվականին: Խոսքը հայերի ցեղասպանության մասին է, որ այն ժամանակ քաղաքական հետաքննչական նպատակներով ձեռնարկել էր իշխանության գլուխ կանգնած կուսակցությունը, որը բնավ չէր արտահայտում ամբողջ ժողովրդի շահերը:

Դրա հետ մեկտեղ, հայերի ողբերգության արմատները հեռավոր անցյալում են թաղված: Հայտնի է, որ մեր թվականությունից էլ առաջ գոյություն ունեցած Հայկական պետությունը հետագայում բաժան-բաժան է արվել Բյուզանդիայի, պարսիկների, արաբների, Լեհ-թուրքի և վերջապես թուրքերի կողմից: Այդ գավթիչների միջև հայոց ազգն ապրում էր անսնունդ մորձի ու հեսանի արանքում: Որոշ «տերեր» ավելի, մյուսները պակաս ներողամիտ ու հանդուրժող էին, բայց և այնպես, արդեն 14-րդ դարում հայկական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց. ազգը վերածվեց բեկորների. հզոր, հազարամյա լեզվի բունը ճյուղավորվեց, մշակույթը, որ թեև պահպանվում էր առանձին օջախներում, հատկապես Հայոց Եկեղեցու ջանքերով, այնուամենայնիվ անկում էր ապրում ու վերասերվում: Մի խոսքով, մեռնում էր գորավոր մի էթնոս, որ հարստացրել էր քաղաքակրթությունը հոգևոր ու նյութական շատ արժեքներով:

Տարբեր ժողովուրդներ, քաղաքական տարբեր ուժեր տարբեր մոտեցում ունեին «Հայկական հարցին»: Ոմանք նպաստում էին հայ ազգի, նրա լեզվի ու մշակույթի պահպանմանը, մյուսները գոնե չէին խանգարում: Հայերի գաղթօջախներ ծագեցին Մերձավոր Արևելքում, Հնդկաստանում, Իտալիայում, Բալկանյան թերակղզում, այնուհետև՝ Ֆրանսիայում, ավելի ուշ՝ ԱՄՆ-ում:

Ռուսաստանը վաղուց ի վեր ապաստան էր տալիս հազարավոր հայերի, իսկ հետագայում, 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Պարսկաստանից ու Օսմանյան կայսրությունից գրավելով անդրկովկասյան որոշ շրջաններ, հայերին հնարավորություն տվեց ապրելու համեմատաբար միասնական ազգային հանրություններով, որոնք պահպանում էին իրենց սովորույթները, սրբությունները, զարգացնում էին իրենց մշակույթը: Ռուսաստանում էին 19—20-րդ դարերում ստեղծագործում հայկական մշակույթը վերածնող գրողները, նկարիչները, ճարտարապետներն ու երգահանները՝ Խ. Աբովյանը, Մ. Նալբանդյանը, Ռաֆֆին, Հ. Թումանյանը, Վ. Սուրենյանցը, Ա. Թամանյանը, Մ. Սարյանը, Ա. Սպենդիարյանը և ուրիշներ:

Ռուսաստանում իրավիճակն այդպես էր, բայց արդեն հիշատակված թուրքական կուսակցությունը առաջինը 20-րդ դարում որոշեց կիրառել ցեղասպանությունը որպես իր քաղաքական նպատակներին հասնելու միջոց: Հետագայում այդ ավելի մեծ չափերով արեց Հիտլերը, որը Լեհաստան ներխուժելուց առաջ հայտարարում էր. «Պետք չէ ուշադրություն դարձնել հասարակական կարծիքին, պետք է անխնա սպանել տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Պետք է ոչնչացնել բոլոր սլավոններին: Այսօր էլ ո՛վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին»:

Այդ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբին աշխատում էին մոռանալ հայերի ողբերգության մասին: Մոռայալ, երբ արդեն հրատարակվել էր Վերֆելի վեպը Մուսա լեռան պաշտպանների մասին, Միջերկրական ծովի ափին, հին Անտիոքի մոտ գտնվող մի փոքրիկ շրջանի մա-

սին, որի բնակիչները հերոսաբար դիմադրում էին և հաղթեցին, թեկուզ և շատ զոհերի գնով:

Իր ստեղծագործությամբ Վերֆելը Գերմանիայում ֆաշիստների իշխանության գլուխ անցնելու առաջին տարիներին զգուշացնում էր ամբողջ աշխարհին, թե ինչ է պետք սպասել նրանցից և ինչպես պաշարել նրանց դեմ: Անօգո՛ւտ: Քչերն անասցին գրողի կանխագուշակությանն ու կոչերին: Բայց նրանց մեջ, ովքեր իսկույն ձայն բարձրացրին սատարելու նրան, երիտասարդ հումանիստ Կարապետ Պալճյանն էր:

Ընդամիս կարևոր է, որ թե՛ Վերֆելը, թե՛ Պալճյանը, դատապարտելով զազանական մեթոդները քաղաքականության մեջ և կոչ անելով դիմադրել դրանց, միևնույն ժամանակ նպատակ էին նշում ոչ թե մարդկանց թշնամացումը միմյանց դեմ, այլ նրանց համախմբումը համամարդկային վեհ գաղափարների՝ խաղաղության, փոխըմբռնման, հոգևոր ու նյութական արժեքների համատեղ արարման շուրջը:

Նրանք այդպիսի համախմբումը հնարավոր էին համարում, հակառակ մարդկային հասարակության մեջ հարատևող ամեն տեսակի՝ ազգային, սոցիալական, կրոնական տարբերություններին:

Թեև Կ. Պալճյանի «Մուսա լեռան հայերը...» երկը տպվում է այս համարում, թույլ տանք մեզ քաղվածք բերել այնտեղից. «Եվ թող արտաոց չթվա, եթե ասենք, որ երևի կգա մի օր, երբ հայն ու թուրքը հավասար հափշտակությամբ կկարդան այս գիրքը, ողբալով իրենց պապերի ճակատագիրը, ովքեր նույն հողագնդի ծնունդ լինելով, իրար չէին ճանաչում և փոխանակ իրար հանդեպ փոխադարձ սեր տածելու և իմաստուն ու գեղեցիկ ապրելու Աստծո պարգևած կյանքը, ատում էին միմյանց և ձգտում մարել մեկը մյուսի հոգու լույսը և կաթիլ առ կաթիլ քամել ամբողջ արյունը»:

«Կգա մի օր... երբ... ողբալով իրենց պապերի ճակատագիրը...»: Ե՛րբ կգա այդ օրը:

Մինչդեռ շուտով 21-րդ դարը պիտի փոխարինի 20-ին, մեր թվականության երրորդ հազարամյակը՝ երկրորդին: Արդեն այսօր մարդիկ փորձում են անցածի հանրագումարը կազմել և եկող հարյուրամյակի նախագծումները նշել: 20-րդ դարի նվաճումները մեծ էին. դրանց մեջ են՝ մարդկության պատմության մեջ առաջին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը, որի 70-ամյակը մենք նշում ենք այս տարի, տասնյակ երկրների ազատագրումը գաղութային ճնշումից, ատոմի ազատված ուժի տիրապետման սկիզբը, Մարդու արտելքը իր երկրային տան շեմից դեպի Տիեզերք:

Բայց և ինչպիսի դաժան փորձություններ կթողնի մեր հիշողության մեջ 20-րդ դարը: Երկու համաշխարհային պատերազմ, որ տասնյակ ու տասնյակ միլիոն անմեղ զոհեր տարան: Սով ու աղքատություն, որ մինչև այժմ թագավորում են աշխարհի մի շարք շրջաններում: Արյունոտ բախումների, ահաբեկումների և ատելության չմարող օջախներ: Վերջապես, ա՛յս դարն է պայթեցրել առաջին ատոմային ռումբը, և այժմ էլ մեր մոլորակի՝ տիեզերքում Կյանքի ու Բանականության գուցե միակ օրրանի գլխին կախվել է համասպանության՝ ողջ մարդկության բնաջնջման դամկյան սուրը:

Քաղաքական նոր մտածողությունը, որի նախակարապետն են Սովետական Միությունը, սոցիալիստական երկրները, աշխարհի բոլոր իսկական հումանիստները, պնդում է. իր ոչնչացումը կանխելու համար մարդ-

կոչությունը, հակառակ իր մեջ եղած բոլոր տարբերություններին, պետք է համախմբվի ընդհանուր գաղափարների շուրջը: Դրանց թվին է պատկանում պատերազմի բացառումը քաղաքական հակառակությունները լուծելու միջոցների թվից, միջուկային զենքի պաշարների վերացումը և հետագայում վերջնական հրաժարումը դրանից:

Այդպիսի միասնության հասնելուն պետք է նպաստի ամենաբարդ հանգույցների լուծումը, հանգույցներ, որոնց մեջ խնձված են պատմական, տնտեսական ու կրոնական հակասությունները, որոնք տարբեր ժողովուրդների ընդդիմակայության պատճառ են: Քանզի այդպիսի ընդդիմակայություններից միշտ պատրաստ են ռազմական բախումների խարույկներ բռնկվել, իսկ սրանք էլ իրենց հերթին աշխարհում ավելացնում են քաղաքական մթնոլորտի շիկացումը, որն ավելի հնարավոր է դարձնում համաշխարհային միջուկային հրդեհը:

Վերացնել միջուկային զենքը, բացառել պատերազմը քաղաքական պայքարի միջոցների թվից, թուլացնել այն հանգույցները, որոնց մասին խոսվեց վերը... քաղաքական նոր մտածողության այս բոլոր գծերը հատուկ են և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Նա այդ մասին խոսել է հանդեսի թղթակիցներ Սեմյոն Վելենսկու և Բրոնիսլավ Խոլոպովի հետ, որոնց ընդունել էր Երևանի մոտակայքում գտնվող իր նստավայրում Էջմիածնում:

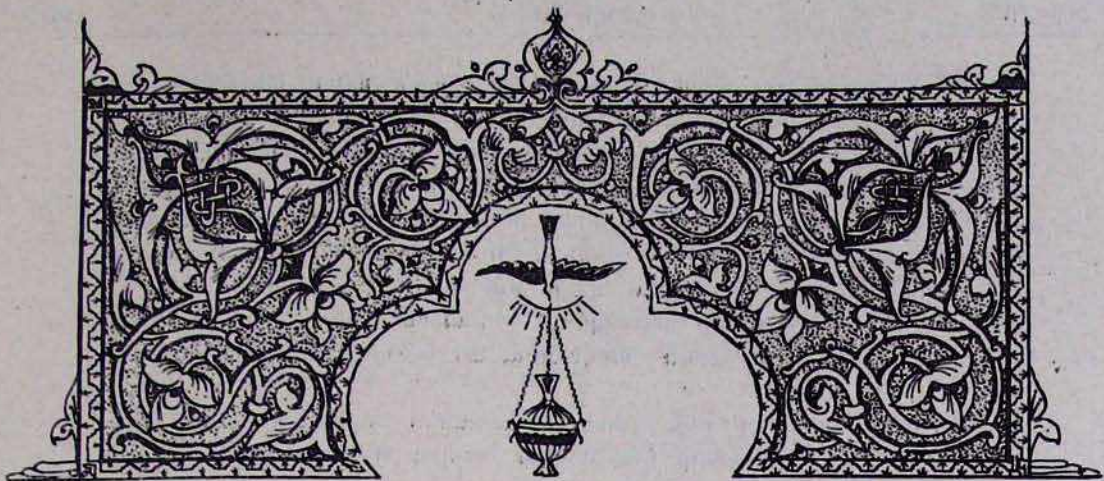
Տեղի ունեցած գրույցի գրառումը նախորդում է «Մուսա լեռան հայերը Ֆ. Վերֆելի վեպում» երկասիրության հրատարակմանը: Թե՛ այդ գրույցի ընթացքում, թե՛ Երևանում տեղի ունեցած այլ հանդիպումների ժամանակ մեր թղթակիցներն այն տպավորությունն են ստացել, որ Հայկական ՍՍՀ ղեկավարության և Հայ Առաքելական Եկեղեցու կաթողիկոսի միջև շատ հարցերում լավ փոխըմբռնում է հաստատվել, չնայած աշխարհայեցողության մեջ եղած տարբերություններին: Կաթողիկոսարանը բոլոր պայմաններն ունի նորմալ գործունեության համար և բազմազան միջոցներ է գտնում օժանդակելու երկրի առաջընթացին և ժողովրդի բարեկեցությանը:

Վազգեն Առաջինը այս տարի մասնակցել է «Հանուն միջուկազերծ աշխարհի» հանուն մարդկության հաբատեման» մոսկովյան համաժողովին: Նա նաև նոր հնարավորություններ է որոնում հայերի պատմական հիշողությունը վառ պահելու համար:

Երևանում արդեն վաղուց հուշարձաններ են կանգնեցված թե՛ ցեղասպանության բոլոր զոհերին, թե՛ Մուսա լեռան պաշտպաններին, որոնցից շատերը, իսկ այժմ էլ նրանց սերունդները ապրել և ապրում են Սովետական Հայաստանում:

Ֆ. Վերֆելի վեպի նոր հրատարակության առաջաքանի մեջ մուսալեռցիների հուշարձանը հիշատակել է և ռուս բանաստեղծ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Միխայիլ Դուդինը. «Այդ հուշարձանը կառուցել է ինքը՝ ժողովուրդը: Սրբատաշ ազնիվ տուֆաքարի կարմիր շարվածքի վրա դեռ չի փորագրված Մուսա լեռան ոչ մի հերոսի անուն: Այդ անունները կգրվեն: Եվ դրանց թվում են կուզենայի տեսնել Ֆրանց Վերֆելի անունը, որ վերապատմել է այդ հերոսությունը բոլոր մարդկանց ու բոլոր ժամանակների համար»:

Ռուս բանաստեղծի այս առաջարկին կողմնակից է և Վազգեն Առաջինը, որ հաստատապես համոզված է՝ աշխարհի բարօրությունը մարդկանց համախմբումն է:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետը, ընդառաջելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արևելյան և արևմտյան թեմերի հայոց թեմակալ առաջնորդներ Ս. Թորգոմ և Ս. Վաչե արքեպիսկոպոսների, Կանադայի հայոց նորակազմ թեմի առաջնորդ Ս. Վազգեն արքեպիսկոպոսի հրավերներին, սույն թվականի հոկտեմբերի 14-ից մինչև նոյեմբերի 23-ը հովվապետական այցելություն տվեց Միացյալ Նահանգներ և Կանադա՝ իր օրհնությունները բաշխելով հայկական եկեղեցական համայնքներին ի Նյու Յորք, Վաշինգտոն, Բոստոն, Լոս Անջելոս, Սան Ֆրանցիսկո, Ֆրեզնո, իսկ Կանադայում՝ Տորոնտո և Մոնրեալ:

Այս առթիվ Նորին Սրբությանը, որպես նրա շքախմբի անդամներ, ուղեկցում էին Մայր Աթոռի դիվանապետ Ս. Ներսես արքեպիսկոպոս Պոզապալյանը և Մայր Աթոռի միաբան Ս. Նավասարդ արեղա Կճույանը՝ գավազանակիր:

Իր ուղևորության ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը այցելեց վերոհիշյալ համայնքների եկեղեցիներ, որտեղ բազմահազար հայ հավատացյալների ներկայությամբ տեղի ունեցան սուրբ պատարագի հանդիսավոր արարողություններ, համատեղ էկումենիկ աղոթքներ, երեկոյան ժամերգություններ հայ և օտար եկեղեցիների Մայր տաճարներում՝ Եպիսկոպոսական, Հույն Օրթոդոքս, Հռոմեական Կաթոլիկ, Ավետարանական-Լութերական, Ասորական, Ղալսական և այլ քույր եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականների մասնակցությամբ:

Տորոնտոյում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հայ հավատացյալների խոտներում բազմության ներկայությամբ, բուռն ոգևորության պայմաններում, կատարեց Սուրբ Երրորդություն նորակառույց եկեղեցու օծումը:

Հայոց Հայրապետը բարձր մակարդակի պաշտոնական հանդիպումներ ունեցավ թե՛ Միացյալ Նահանգներում և թե՛ Կանադայում, պետական և քաղաքային իշխանությանց ներկայացուցիչների հետ: Այդ հանդիպումների բարձրակետը հանդիսացավ Վաշինգտոնում Նորին Սրբության այցելությունը Սպիտակ Տուն, որտեղ ջերմորեն ընդունվեց Միացյալ Նահանգների մեծահարգ նախագահ Նորին Գերագանցություն Ռոնալդ Ռեյգանի կողմից:

Նույնպիսի ջերմ հանդիպում տեղի ունեցավ Լոս Անջելոսում կազմակերպված մեծ ճաշկերույթի ընթացքում՝ Վեհափառ Հայրապետի և Կալիֆոռնիայի նահանգի մեծարգո նահանգապետ տիար Ջորջ Տյոքմենճյանի հետ:

Հիշատակության արժանի է նաև Կանադայում Նորին Սրբության հանդիպումը Օնթարիո նահանգի վարչապետ Դեյվիդ Պետերսոնի հետ՝ հույժ բարեկամական և սիրալիք մթնոլորտում:

Իր այցելած քաղաքներում Վեհափառ Հայրապետը ջերմ հանդիպումներ ու գրույցներ ունեցավ նույնպես քաղաքագլուխների և քաղաքային իշխանությանց այլ բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ:

Նյու Յորքի քաղաքագլուխ հարգարժան Էդվարդ Քաչը իր պաշտոնատեղում, ի պատիվ Ամենայն Հայոց Հայրապետի, տվեց պաշտոնական ճաշկերույթ:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Կիպրոսի Հանրապետության լիազոր դեսպանի հրավերով Նորին Սրբությունը նախագահեց Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության հարկի տակ ի պատիվ իրեն տրված ճաշկերույթին, որին մասնակցեցին աշխարհի 54 տարբեր պետությունների դեսպաններ և ներկայացուցիչներ: Ծաշկերույթից հետո Վեհափառ Հայրապետը հանդիպում և գրույց ունեցավ Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության գլխավոր քարտուղար մեծահարգ տիար Պերես դե Կուելյարի հետ՝ հարգալից և ջերմ մթնոլորտում:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը քաղաքավարական այցելություններ տվեց Սովետական Միության հարգարժան դեսպաններին և հյուպատոսներին ի Վաշինգտոն, Սան Ֆրանցիսկո և Մոնրեալ՝ ունենալով բարեկամական ջերմ գրույց:

Իր ուղևորության ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը իր օրհնությունները բաշխեց բազմաթիվ հայկական ամենօրյա և շաբաթօրյա վարժարանների կրթական մշակներին և աշակերտությանը՝ բարձր գնահատելով կրթական գործի ծավալումը և մայրենի լեզվի ուսուցումը ի խնդիր Սփյուռքի հայության ազգային ինքնության պահպանման:

Վեհափառ Հայրապետը այցելություն տվեց Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Նյու Յորքի կենտրոնին, «Արմինիոն Ասեմբլի»-ի Լոս Անջելոսի մասնաճյուղին, Սուրբ Ներսես ընծայարանին ի Նյու Ուշել (Նյու Յորքի նահանգ), Թեքեյան Մշակութային Միությանը ի Մոնրեալ և բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցավ նաև այլ հայկական կազմակերպությանց վարչական անդամների հետ:

Հայրապետական սույն ուղևորության ընթացքում Վեհափառ կաթողիկոսի հետ հարցազրույցներ ունեցան հայ և օտար մամուլի թղթակիցներ, ինչպես նաև ռադիոյի և հեռուստատեսության ներկայացուցիչներ, որոնք ապա լայնորեն արձագանքեցին Վեհափառ Հայրապետի պատգամներին և տեղի ունեցած հանդիսություններին:

Մխիթարական է արձանագրել, որ այս առթիվ կարևոր նյութական նվիրաբերումներ կատարվեցին բարեպաշտ ազգայինների կողմից՝ ի նպաստ Հայաստանում նոր բացվելիք եկեղեցիների վերանորոգման:

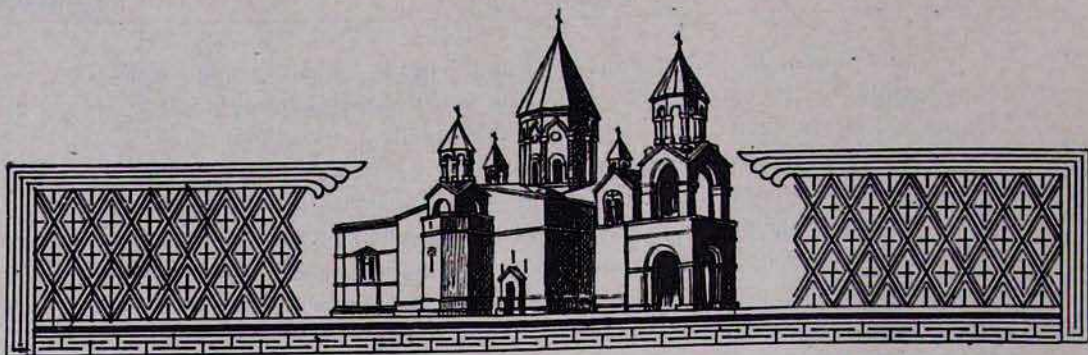
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը իր բազմաթիվ քարոզներով և ճառերով, ուղղյալ իր ժողովրդին, պատգամաբերը հանդիսացավ Աստուծո խոսքի, Սուրբ Էջմիածնի խորհրդի, դաստիարակչական-բարոյական պատվիրանների, ազգային-մշակութային արժեքների և մայրենի լեզվի պահպանման անհրաժեշտության, վերածնված Մայր Հայրենիքի պայծառ նվաճումների, ինչպես նաև աշխարհի խաղաղության ամրապնդման հրամայականի՝ ազգությունների համերաշխ գործակցությամբ:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,

4 դեկտեմբեր 1987 թ.

ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՄ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

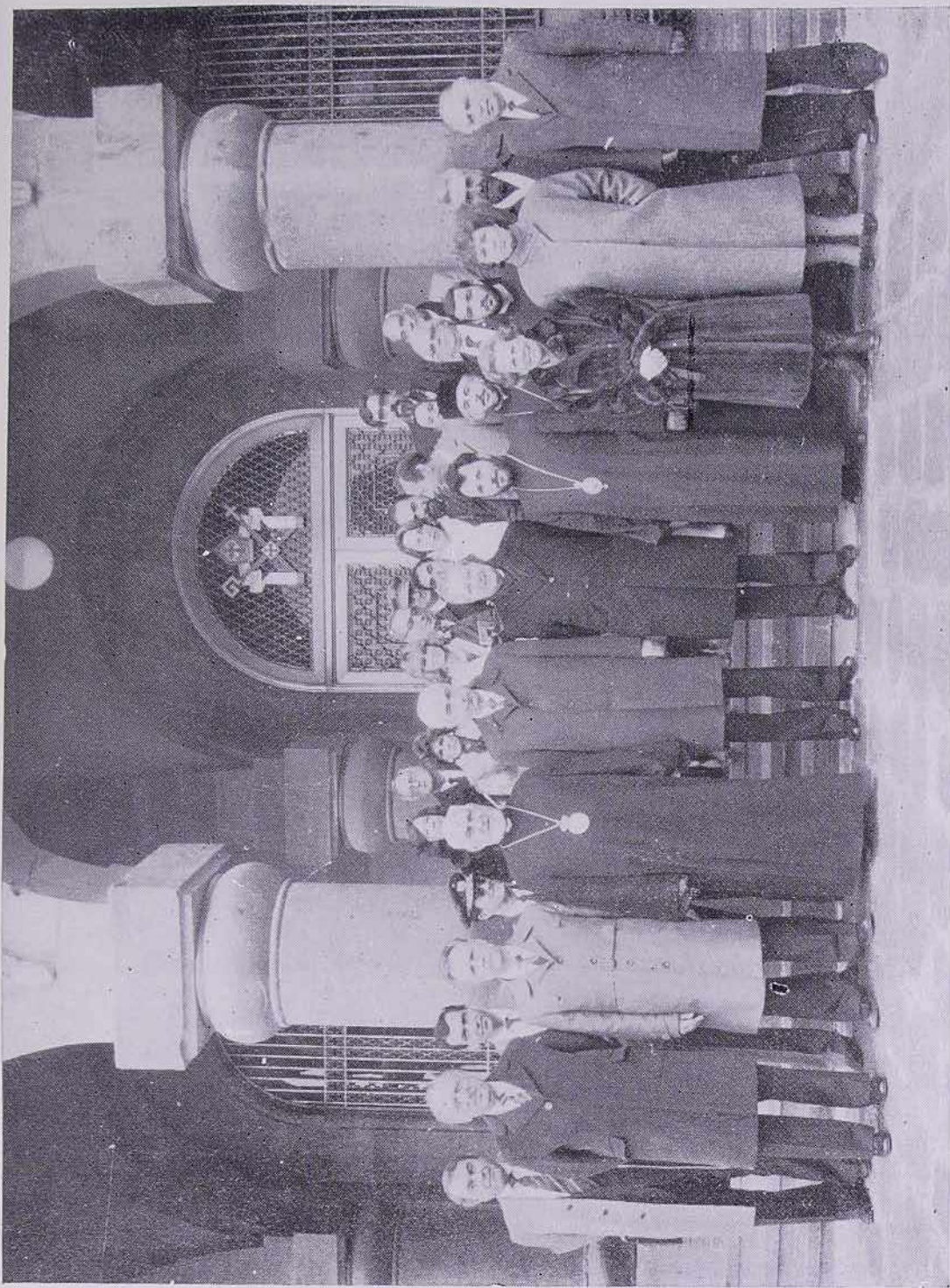
Նոյեմբերի 27-ին, առավոտյան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցի եկավ Պորտուգալիայի Հանրապետության նախագահ մեծահարգ տիար. Մարիո Սուարեշը, որը պաշտոնական այցով մեր երկրում էր գտնվում ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության հրավերով: Մեծարգո հյուրին ողջեցում էին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի տեղակալ տիար Ս. Ա. Մոկանուն, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ տիար Հ. Մ. Ոսկանյանը, տեղակալ Վ. Բ. Ղալումյանը, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ տիար Ս. Վարդանյանը և տեղակալ Ռ. Զարգարյանը:

Վեհափառ Հայրապետի բացակայության պատճառով, մեծարգո հյուրին ընդունեց Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը:

Պատվարժան հյուրը նախ առաջնորդվեց Մայր տաճար: Ապա հյուրերըն առաջնորդվեցին Ալեք և Մարի Մանուկյան Գանձատուն, որտեղ ծանոթացան հայ եկեղեցական մշակույթի մնայուն արժեքներին: Վեհաբանի ընդունելությանց դահլիճում տեղի ունեցավ պաշտոնական ընդունելություն: Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը, ողջունելով հարգարժան հյուրին, ասաց.

«Մեծարգո պարոն Նախագահ,

Ուրախ ենք Ձեզ, Ձեր տիկնոջն ու Ձեզ ողջեցողներին ողջունելու օրհնյալ Հայկական հողի վրա՝ Հայաստանյայց Եկեղեցու մայր կետրոն Սուրբ Էջմիածնում: Ցավում ենք, որ Ձեր այցելությունը զուգադիպեց այնպիսի մի պահի, երբ Ս. Էջմիածնից բացակայում է Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Երեկ Նորին Սրբությունը, վերադառնալով ԱՄՆ և Կանադա կատարած հայրապետական ուղևորությունից, հաաավ Մոսկվա: Անշուշտ, մենք հեռախոսով հայտնեցինք Վեհափառին Ձեր՝ Սուրբ Էջմիածին այցելության մասին: Նորին Սրբությունը շատ ուրախ եղավ և պատ-

ՎԵՀԱՐԱՆԻ ՄՈՒՏՔԻ ԱՌԱՋ. ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ՝ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՄԱՐԻ ՍՈՒԱՐՇԸ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՄՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ Հ. Մ. ՈՍԿԱՆՅԱՆԸ

վիրեց փոխանցել իր օրհնությունը և լավագույն մաղթանքները Ձեզ և Պորտուգալիայի համայն ժողովրդին:

Դուք արդեն շատ բան լսեցիք Հայաստանի և Հայ Եկեղեցու անցյալի պատմության մասին: Այժմ ես ցանկանում եմ Ձեզ ներկայացնել Հայ Եկեղեցու մերօրյա կյանքը և պատմությունը: Պետք է ասել, որ Հայաստանում 301 թվականին քրիստոնեության պնտական կրոն հռչակումից և հայ գրերի ստեղծումից հետո միայն Հայաստանյայց Եկեղեցին կարճ ժամանակահատվածում ազգային նկարագիր ստացավ: Դեռևս 451 թվականին պարսից դեմ հայրենիքի և քրիստոնեական հավատքի պաշտպանության համար մարտնչող հայկական բանակի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, իր զինակիցներին դիմելով, ասում էր, որ քրիստոնեությունը դարձել է «Մեր մարմնի մորթի գույնը»:

Հայ ժողովուրդը իր դարավոր պատմության ընթացքին միշտ չէ, որ ունեցել է իր ազգային պետությունը: Կորցրած իր ազգային անկախությունը, մա ստիպված է եղել երբեմն դարեր շարունակ կրելու օտարի լուծը: Վերջին՝ Կիլիկյան Հայկական Թագավորության (11-ից 14-րդ դդ.) անկումից հետո, շուրջ վեց հարյուր տարի մեր ժողովուրդը ապրեց Թուրքիայի և Պարսից տիրապետության տեկ, տնտեսական և քաղաքական դժվարին պայմաններում: Սակայն, բազմադարյա իր պատմության ընթացքին մեր ժողովուրդը ըմբռնեց, հասկացավ գաղտնիքը գոյության և հարատևումի: Նա հասկացավ, որ ոգեղեն արժեքների՝ ազգային մշակույթի ստեղծումն ու հայրենի հողի նկատմամբ սերը զորեղ են մահաւախյուր բոլոր զենքերից: Ահա այդ համոզումի, ոգու և հավատքի արտահայտությունն էր, որ դուք տեսաք՝ այցելելով մեր թանգարանները:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ մեր սկիզբ եղավ 1920 թվականը, երբ ոչնչացման առաջ կանգնած մեր ժողովուրդը Կարմիր բանակի օգնությամբ հաստատեց իր մեր պետականությունը և, իբրև մեկը Խորհրդային 15 հանրապետություններից, իր ճակատագիրը մեկընդմիջտ կապեց սովետական եղբայրական ժողովուրդների մեծ ընտանիքին:

Ստեղծված ապահովության և խաղաղության մեր պայմաններում՝ ճաղկում ապրեց մահ հայ եկեղեցական կյանքը: Հայ Եկեղեցու բարգավաճումը կապված է մանավանդ Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գործունեության հետ, որ արդեն երեսուն և ավելի տարիներ գլխավորում է Հայ Եկեղեցին Հայաստանում և արտասահմանում:

Ինչպես գիտեք, աշխարհում գրեթե ամենուր ապրում են հայեր, և սա ոչ թե կամոք մեր ժողովրդի, այլ արդյունք այն ողբերգական ճակատագրի, որ ունեցավ մեր ժողովուրդը դարասկզբին՝ 1915 թվականին Արևմտյան Հայաստանում, երբ մոտ մեկ ու կես միլիոն հայեր զոհ դարձան օսմանյան Թուրքիայի իրագործած ցեղասպանության:

Այսօր Հայ Եկեղեցին, փառք Աստուծո, ծաղկում է ոչ միայն այստեղ՝ մեր Հայրենիքում, այլև՝ արտասահմանում: Հայաստանում մենք ունենք գործող վանքեր և եկեղեցիներ, որտեղ ամեն առավոտ և երեկո կատարվում են ժամերգություններ, կիրակի և տոնական օրերին՝ սրբազան պատարագներ, ինչպես մահ խորհրդակատարություններ՝ մկրտություն, պսակ և այլն: Մայր Աթոռում ունենք հոգևոր ճեմարան, ուր սովորում են շուրջ 45 ուսանողներ Սփյուռքից և Մայր Հայրենիքից: Ունենք տպարան, ուր հրատարակում ենք «Էջմիածին» ամսագիրը, մահ կրոնական ու մշակութային այլ հրատարակություններ՝ հայ հավատացյալների համար: Կա-

տարվում են շինարարական մեծ աշխատանքներ, որի համար և հայ ժողովուրդը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին տվել է «Վազգեն շինարար» անունը:

Հայ Եկեղեցին գործունեություն է ծավալում մաս Էկումենիկ ոլորտում, որտեղ մա մույնպես բարձրացնում է իր ձայնը խաղաղության և ժողովուրդների համատեղ գոյակցության համար: Հայ ժողովուրդը իր ձայնը բարձրացնում է վասն խաղաղության ոչ միայն որովհետև այն պատգամն է Քրիստոսի Ավետարանի, այլև այն թելադրվում, բխում է մեր ժողովրդի իսկ պատմությունից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը խաղաղության պաշտպանության կոմիտեի անդամ է և պարգևատրվել է «Ժողովուրդների բարեկամության» շքանշանով:

Ինչ վերաբերում է պետության և Եկեղեցու հարաբերություններին, ինչպես գիտեք, Եկեղեցին անջատված է պետությունից, բայց ուզում էմ շնորհակալությամբ ընդգծել, որ մեր բոլոր գործերում մենք ստանում ենք մեր հայրենի կառավարության բարոյական օժանդակությունն ու քաջալերանքը:

Ողջունելով Պորտուգալիայի կառավարության մախազահին, չեմ կարող չանդրադառնալ, որ հայկական ամենախոշոր բարեգործական կազմակերպություններից մեկը՝ Կյուլպենկյան հաստատությունը, գտնվում է Ջեր երկրում, որի օգնությամբ է արժանանում հայ ժողովուրդը և՛ Հայաստանում, և՛ արտասահմանում:

Արդ, ընդունեցեք շնորհակալության մեր ջերմ զգացումները, մաս խորին հարգանք և շնորհակալություններ Ջեր այցելության առթիվ: Ուզում եմ, պարոն մախազահ, ողջունի խոսքս ավարտել բարի մաղթանքներով Ջեզ և ձեր ժողովրդին, որպեսզի Աստված օրհնի Ջեզ և բոլոր բարի գործերը, որոնք ուղղված են խաղաղության, ժողովուրդների փոխըմբռման և համատեղ գոյակցության:

Ապա տիար Մարիո Սուարեշը շնորհակալություն հայտնեց ջերմ ընդունելության համար և այցելությունների գրքում կատարեց հետևյալ մակագրությունը.

«ՄԵԾԱՊԵՍ ՏՊԱՎՈՐՎԱԾ ԱՅՍ ՎԱՆՔԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔԻՑ ԵՎ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՅՈՒՆԻՑ, ՀԱՆՈՒՆ ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱՅԻ ԾՆՈՐՀԱԿԱԼ ԵՄ ԵՎ ՀԱՐԳԱՆԱՅՍ ՀԱՎԱՍՏԻՔՆ ԵՄ ՀՂՈՒՄ ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱԶԳԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ, ՆԱԵՎ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ՄԱՂԹԱՆՔՆԵՐ ԱՅՍ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ»:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ԱՎԱՏՐԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

1987 թ. դեկտեմբերի 5-ին ՀՍՍՀ արտաքին գործերի մինիստր, Ա. Մկրտչյանի ուղեկցությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեց Ավստրալիայի արտաքին գործերի և արտաքին առևտրի մինիստր տիար Ուիլյամ Հեյդենը՝ իր շքախմբով: Տրդատա Դոան մոտ հյուրերին դիմավորեց ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ տիար Ստեփան Վարդանյանը: Հատկապես այս առիթով Մայր Աթոռ ժամանած Ավստրալիայի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Աղան եպս. Պալիոզյանը պատվարժան հյուրին առաջնորդեց Մայր տաճար, որտեղ մանրամասն բացատրություններ տվեց Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պատմության մասին: Հյուրերը այցելեցին նաև Մարի և Ալեք Մանուկյան Գանձատուն:

Վեհաբանի ընդունելությանց սրահում մեծարգո հյուրին իր շքախմբով ընդունեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը: Բարեկամական ջերմ մթնոլորտում խոսվեց Ավստրալիայի հայկական գաղութի, ժողովուրդների մշակութային շփումների ընդարձակման անհրաժեշտության, նրանց միջև քաղաքական փոխըմբռնման և մանավանդ համաշխարհային խաղաղության ձեռք բերման համար Բրիտանիայի Եկեղեցու դերի մասին: Տիար Ուիլյամ Հեյդենը գոհունակությամբ նշեց, որ Ավստրալիայի հայերը, իբրև երկրի հավատարիմ և լիիրավ քաղաքացիներ, իրենց կարևոր լուծման են ներդնում Ավստրալիայի տնտեսական և մշակութային զարգացման մեջ:

ՄԵԾԱՀԱՐԳ. ՏԻԱՐ ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆ ԽԱՐԶԵՎԻ ԱՅՑԸ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄ

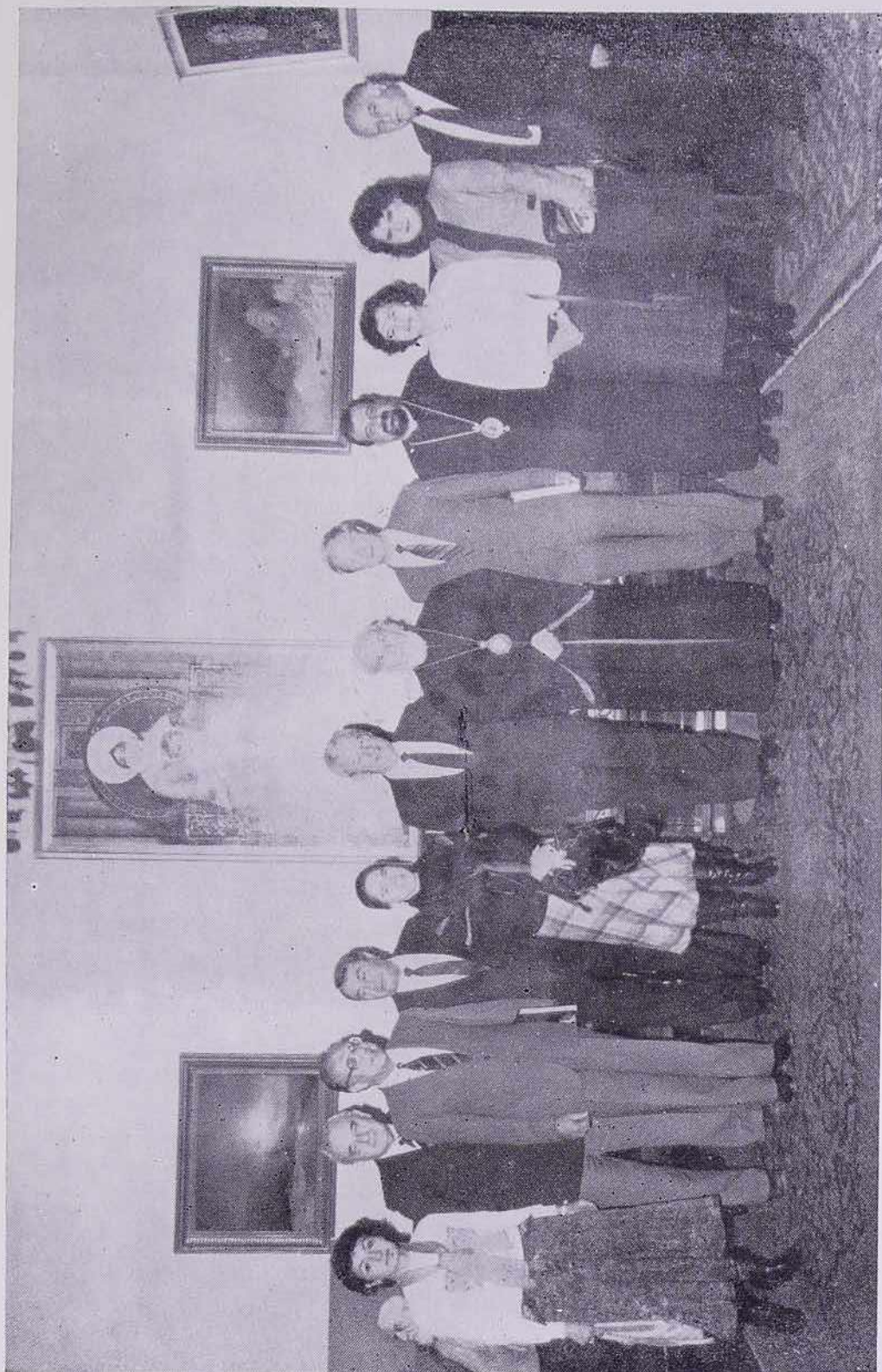
Ս/թ. Գոյեմբերի 12-ին Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդամիստ Սուրբ Սարգիս եկեղեցի այցելեց ՍՍՀՄ Միմիստրների խորհրդին առընթեր կրոնից գործերի խորհրդի նախագահ տիար Կոնստանտին Խարչևը, նույն հաստատության բաժնի վարիչ Սերգեյ Կուզնեցովի հետ միասին: Մեծարգո հյուրերին ողջկցում էին ՀՍՍՀ Միմիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ պարոն Ս. Վարդանյանը և նախագահի տեղակալ պարոն Ռ. Զարգարյանը:

Հարգարժան հյուրերին դիմավորեց և հյուրընկալեց Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ գերաշնորհ Տ. Գարեգին եպիսկոպոս Ներսիսյանը:

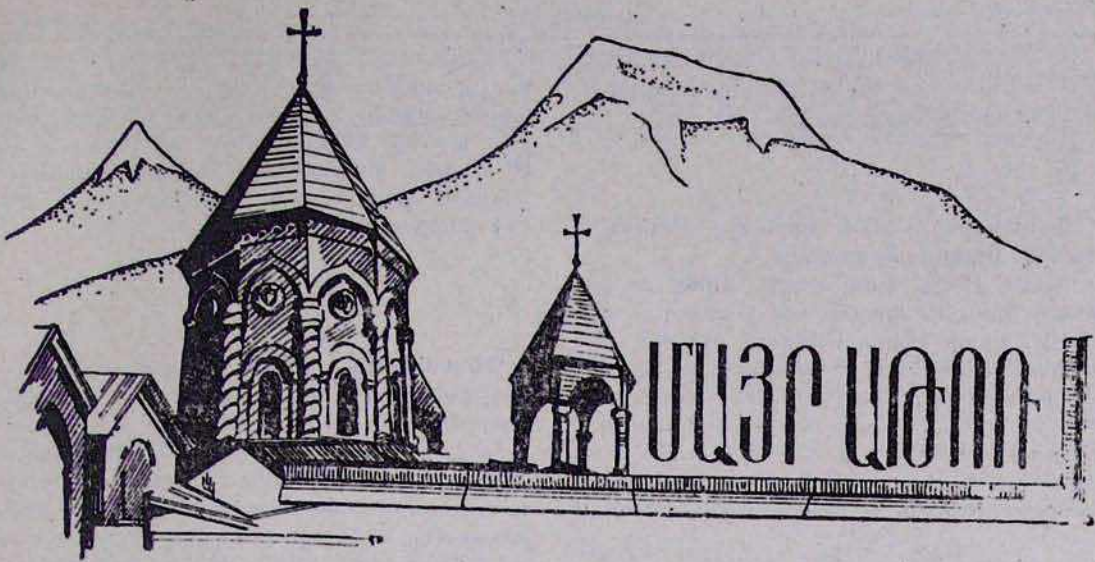
Մեծարգո հյուրերը եղան նախ առաջնորդամիստ Սուրբ Սարգիս եկեղեցում, և ապա սրբազան հայրը նրանց ողջկցեց նորակառույց առաջնորդարանի շենք: Ընդունարանում Գարեգին սրբազանը հյուրերին պատմեց թեմի կրոնա-եկեղեցական կյանքի մասին: Նշեց այն կարևոր աշխատանքները, որ կատարվել են թեմում: Սրբազան հայրը մեծարգո հյուրերին ներկայացրեց նաև այն ծրագրերը, որոնք պիտի իրագործվեն առաջիկայում:

Վերջում սրբազան հայրը իր շնորհակալությունը հայտնեց հյուրերին՝ նրանց ուշադրության և հոգատարության համար առ Հայաստանյայց Եկեղեցին և հայ հավատացյալները:

ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԱՎԱՏՐԱՎԻՅԻ ԱՐՏԱԴԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍԹՐ ՈՒԻՋԱՄ ՀԵՅԳԵՆԻ ՀԵՏ ՎԵՀԱՐԱՆՈՒՄ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 1-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել քհն. Կյուրեղյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Թողեալ լիցին քեզ մեղք քո... Հաւատք քո կեցուցին գրեզ, երթ ի խաղաղութիւն» (Ղուկ. Է 48, 50) բնաբանով:

Նոյեմբերի 8-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Սերովբե արդ. Իսախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Աէր երբէք ոչ անկանի» (Ա. Կորնթ. ԺԳ 8) բնաբանով:

Նոյեմբերի 15-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Ասողիկ վրդ. Արիստակեսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Առէք, կերայք, ալս է մարմին իմ» (Մատթ. ԻԶ 28) բնաբանով:

Նոյեմբերի 22-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Արամ վրդ. Բոյաջյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Սափօր ոսկեղէն լի մանանայի, գաւազան ծաղկեալ յարմատոյն յնսեայ» (Ծարական) բնաբանով:

Նոյեմբերի 29-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ծիրակի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Նարեկ եպս. Ծաքարյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Օրհնեցի և պահպանեցի Հանրապետութիւն և Հայրապետութիւն Հայոց» (Ժամագիրք) բնաբանով (տես էջ 36):

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Դեկտեմբերի 2-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նա-

խագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հավաքույթ:

*
* *

Դեկտեմբերի 6-ին, կիրակի.—Բարեկենդան Ս. Յակովբայ պահոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Ադամ եպս. Պաղիոզյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Յաւել ի մեզ, Տէր ամենակալ, զհաւատ, զյոյս, զսէր և զամենայն գործս առաքինութեան» (Ժամագիրք) բնաբանով:

*
* *

Դեկտեմբերի 13-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Սերովբէ արք. Իսախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Ես իսկ եմ յարութիւն և կենեք. որ հաւատայ յիս՝ մի մեղցի ի յաւիտեան» (Հովհ. ԺԱ. 25—26) բնաբանով:

*
* *

Դեկտեմբերի 20-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա,

ա. պատարագ մատուցեց Ս. Նալատարդ արք. Կճոյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Ամենայն որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի. եւ որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրացի» (Դով. ԺԴ. 11) բնաբանով:

*
* *

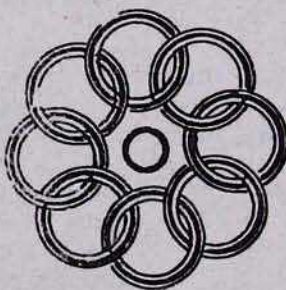
Դեկտեմբերի 26-ին, շաբաթ.—Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային և առաջին մարտիրոսին:

Այսօր Մայր տաճարում, Ս. Ստեփաննոսի խորանի վրա, օրվա մեծ տոնի առթիվ, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Սեպուհ արք. Չուլջյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Երանի որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից» (Մատթ. Ե 10—11) բնաբանով:

*
* *

Դեկտեմբերի 27-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Ասողիկ վրդ. Արիստակեսյանը և հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ԷՍՏՈՆԻԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ-ԼՈՒԹԵՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՈՐ ՊԵՏԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՏԱԼԼԻՆՈՒՄ

1987 թվականի նոյեմբերի 15-ին և 16-ին Էստոնիայի մայրաքաղաք Տալլինում տեղի ունեցան Էստոնիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու նոր պետի՝ Կուռո Պալույա արքեպիսկոպոսի գահակալության հանդիսությունները:

Մայրաքաղաքի Դոմի մեծ տաճարում ձեռնադրության և հանդիսավոր ս. պատարագին ներկա էին Լենինգրադի և Էստոնիայի միտրոպոլիտ Ս. Ալեքսիմ (Ռուս Ողորպիստ Եկեղեցի), Լատվիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու պետ Հրիկ Մեստերս արքեպիսկոպոսը, հանուն Լիտվայի Կաթոլիկ Եկեղեցու՝ Լիտուրգիկ հանձնաժողովի նախագահ Վ. Ալյուիսը: Ներկա էին նաև Ավստրիայի, ԳԴՀ-ի, ԲՖՀ-ի, Դանիայի, Հունգարիայի, Նորվեգիայի, Շվեդիայի, Չեխոսլովակիայի և Ֆինլանդիայի տարբեր Եկեղեցիների ներկայացուցիչներ:

Ի դեմս Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Ս. Կուռո Պալույայի գահակալության հանդիսություններին մասնակցեց Շիրակի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Նարեկ եպս. Ծաքարյանը:

Հանդիսավոր ս. պատարագն ու ձեռնադրությունը կատարեց Ֆինլանդիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու պետը: Բարձրաստիճան հյուրերը հանդես եկան շնորհավորանքներով և ողջույնի խոսքերով: Հանուն Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի խոսք առավ Շիրակի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Նարեկ եպս. Ծաքար-

յանը: Սրբազան հայրը անդրադարձավ հայ-էստոնական պատմական, բարեկամական կապերին, մանավանդ խորհրդայնացումից հետո խորացող եղբայրական հարաբերու-

թյուններին, ի մասնավորի քույր Եկեղեցիների համագործակցությանը՝ Էկումենիկ շարժման և համաշխարհային խաղաղության համար մղվող պայքարում: Հույս

հայտնեց, որ հետ աչտու ևս քույր Եկեղեցիները ջանք չեն խնայի արդյունավետ համագործակցության և համաքրիստոնեական եղբայրության համար:

Նույն օրը, երեկոյան, ի պատիվ հյուրերի, տրվեց ճոխ ճաշկերույթ:

Հանդիսությունները շարունակվեցին նաև հաջորդ օրը: Նոյեմբերի 16-ի առավոտյան արտասահմանցի հյուրերն ու քույր Եկեղեցիների ներկայացուցիչները ընդունվեցին Էստոնական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի քարտուղար տիար Վ. Ա. Վախնգի կողմից: Ապա հյուրերը ծաղկեպսակ գետեղեցին Էստոնիայի մայրաքաղաքի կենտրոնում գտնվող անհայտ զինվորի գերեզմանին:

Նույն օրը, երեկոյան, հրաժեշտի ընթրիքին բեղմնավոր գործունեության մաղթանքներով հանդես եկավ Ներսես սրբազանը:

1987 թ. հունիսի 29-ին Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը հետևյալ հեռագրով շնորհավորել էր Կոմո Պալուա արքեպիսկոպոսի ընտրությունը:

ԳԵՐԱԾԵՆՈՐՀ ԿՈՒՆՈ ՊԱՅՈՒԼԱ
ԷՍՏՈՆԻԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ-
ԼՈՒԹԵՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տաղիմ

Ձերդ Սրբազնություն,
Գոհմանկությամբ տեղեկացանք Ձեր ընտրության մասին՝ որպես աթոռակալ Էստոնիայի Ավետարանական-Լութերական Եկեղեցու:

Ս. Էջմիածնից հղում ենք Մեր ողջունը և բարեմաղթությունը, որ ունենաք առողջության և ամուր ուժերի երկար տարիներ՝ հաջողությամբ իրականացնելու համար Ձեր խստվածաբան առաքելությունը ուղղված ձեր Սուրբ Եկեղեցու հետագա բարգավաճման:

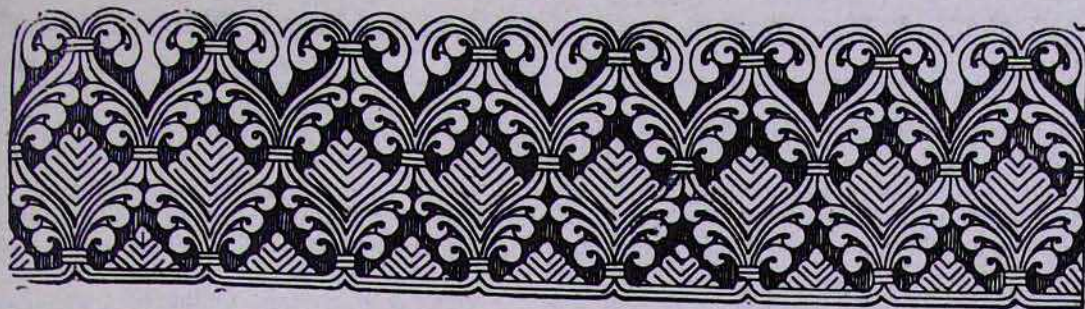
Թող Հովվապետ Տերը օրհնի Ձեր հետագա գործունեությունը:

Սիրով ի Քրիստոս

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

29 հունիս, 1987

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՄԲԵԹԻ ԽԱՉԻ ՕԾՈՒՄԸ

Սույն թվականի հոկտեմբերի 24-ը ուրախության և բերկրանքի օր էր Ս. Հովհաննես եկեղեցու պաշտոնեության և հավատացյալների համար: Աստուծո ողորմությամբ մի քանի օր առաջ ավարտվել էր եկեղեցու կենտրոնական գմբեթի կառուցումը: Այդ օրը պիտի օծվեր Սուրբ Խաչը:

1983 թ. Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ և միանոյաբնակ (Դուսլիա) տիկին Մ. Մնդիկյանի ազնիվ բարերարությամբ սկսվեցին Ս. Հովհաննես եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները: Այս տարվա գարնանը ավարտվեց Ս. Սեդանի կառուցումը: Այն մի սքանչելի կերտվածք է թուրինյան մարմարի վարդագույն երանգներով, որը ներդաշնակված Անիի վարդագույն տուֆի հետ առավել գեղեցիկ է դարձել: Խորանի ծիրանագույն, մուրք քանդակներով զարդարված առաջամասը և պատշգամբը յուրահատուկ լուծում են տալիս եկեղեցու ներքին հարդարանքին: Այս ամբողջ աշխատանքի ամփոփումը կարող ենք համարել գմբեթի կառուցման ավարտը: Այն իր պացիկությամբ և պարզ ոճով հավատացյալների հայացքը ուղեցնում է առ Աստված:

Արևաշող առավոտ էր: Վաղ առավոտից Ս. Հովհաննես եկեղեցու քակը լցված էր հավատացյալներով: Կարծես ուխտագնացության օր լիներ: Յուրաքանչյուր անհատ յուրովի հուզված էր. օծվելու էր գմբեթի Սուրբ Խաչը, որն իր հովանավոր թևերը ափտի տարածի քաղաքամայր Երևանի հավատացյալների վրա՝ պատգամելով մեծագույն պատվիրանը՝ «Խաղաղությո՜ւն ապե՛նեցուն»: Եկեղեցական թափորը, ճախա-

գահությամբ Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանի, առաջանում

Է դեպի վեր: Հանդիսությանը մասնակցում են Ս. Հովհաննես եկեղեցու քահանայից ղապը, պաշտոնեությունը և շինարար վար-

պետները: Սկսվում է սրբազան արարողությունը: Թափորը բոլորվում է Ս. Խաչի շուրջ: Սրբազան հայրը նախ ջրով ու գինով լվանում է Խաչը: Կարդացվում են Ս. Գրական ընթերցումներ: Ապա սրբազան հայրը, իր ձեռքում ունենալով Սրբալույս Մեռոնը, կարդում է աղոթքը. «Եւ արդ մեք ծառայքս քո եւ հաւատացեալքս ի քեզ արարաք զխաչս զայս, ոչ զնիւթս սորա պաշտելով եւ ոչ զաստուածս ձեռագործ անուանելով, այլ արարաք զսա նշան սուրբ խաչի քո, յորոյ վերայ տարածեցեր զքազուկս քո՝ Միածին Որդի Տէրդ մեր Յիսուս Քրիստոս...»: Ապա սրբազան հայրը Սուրբ Մեռոնով տեառնագրում է նախ «զակն»,

ապա «զթագն», և ապա «աջ և ահեակ թեւսն և զբունն...»:

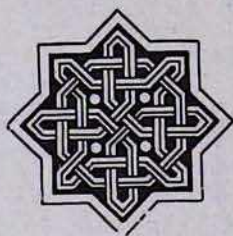
«Խաչի քո Քրիստոս երկիրպագանեմք՝ շարականի երգակցությամբ հոգևոր հայրերը երկրպագում են Ս. Նշանին և ապա հանդարտ իջնում ցած:

Ներքևում բոլորի դեմքերին ուրախության և հուզումի արտահայտություն է:

Հավատացյալները դեռ երկար ժամանակ մնում են եկեղեցու բակում:

«Այսօր ի ձեռն խաչին եւ պատուական Նշանին տացուք պատիւ Յիսուսի ազատողին համայնից», ամեն:

ԱՎԵՏԻՍ ՔԶՆ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՎՈՒՄ Է ՇՈՒՇԻԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Շուշին Լեռնային Ղարաբաղի պատմական Աշտնակոթի քաղաքներից է, ԺԸ—ԺԹ դարերում հայ մտքի գլխավոր կենտրոններից մեկը՝ մշակութային, կրթական և գիտական բարգավաճած կյանքով, հայ ազ-

բարձր ցմբեթով: Բազմաճիւղ գալիթ-Ասխարահների շնորհիվ Ս. Ամենափրկիչը դարձել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը հիշեցնող խաչաձև-գմբեթավոր կառույց: Նշանավոր է եռահարկ զանգա-

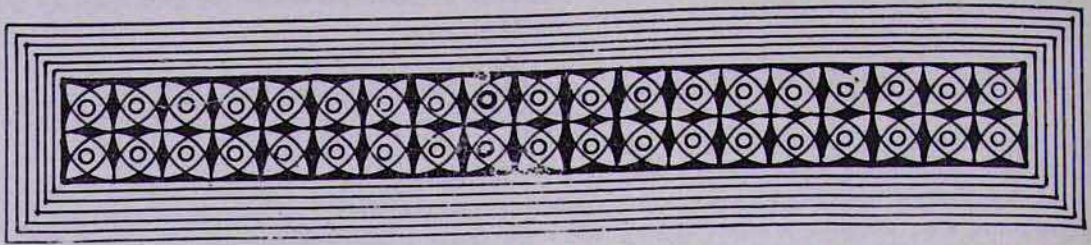
գային դարավոր ավանդություններով: Շուշին Աշտնակոթի էր մասնիկ եկեղեցիներով, մանավանդ Ղազանչեցոց թաղամասի Ս. Ամենափրկիչով, որ իր չափերով հայկական ամենամեծ եկեղեցիներից մեկն է:

Ս. Ամենափրկիչը կառուցվել է 1868—87 թվականներին: Բառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածք ունի, կիսաշրջանաձև արևելյան խորանով և երկու կողմերից երկհարկանի ավանդատներով: Կառուցված է ղարաբաղյան սրբատաշ կրաքարից՝

կատունը, որի առաջին հարկի չորս անկյուններում եղել են հրեշտակների քանդակներ, որոնցից երկուսը կործանվել են: Քանդված էր մասն հովհարաձև ծածկը:

Այժմ մեծ աշխատանքներ են տարվում վերականգնելու ԺԹ դարի հայ ճարտարապետության այս եզակի նմուշը՝ տաճարին վերադարձնելու իր մասին համալքն ու փառքը:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՆԱՐԵԿ ԵՊՍ. ՇԱՔԱՐՅԱՆ

Ք Ա Ր Ո Ջ
(29 նոյեմբերի 1987 թ.)

«Օրհնեսցի և պահպանեսցի Հանրապետութիւն և Հայրապետութիւն Հայոց» (Ժամագիրք):

Սիրելի հավատացյալ եղբայրներ և քույրեր, այսօր նոյեմբերի 29-ն է, հայ ժողովրդի վերածննդի տոնը, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրը: Այսօր մենք, Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին ու ժողովուրդը, արդար հպարտությամբ ճշում ենք մեր այդ վերածնունդը՝ տեղի ունեցած 1920-ին, որի համար էլ քիչ հետո, նախագահությամբ Նորին Ս. Օծուխուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, տեղի պիտի ունենա մաղթանք Հանրապետական:

Իրոք, այսօրվանը այդպես քացառիկ է՝ ցնծագին տոն, ամեն ինչով ոգեկան ու հոգեկան, գուցեն մի քիչ առավել, քան այլ ժամանակ, հավատքի ազատ պաշտամունքի պայմաններում: Եվ ահա, գուցե սա է, որ, ավելի քան այլ ժամանակ, մենք գիտակցում ենք ու հաստատում դարձյալ, թե մեր հայրենի վերածնունդը, որպես համազգային տոն, առանց հորեղանակաւն լինելու, այդպես քացառիկ է:

Այո, բոլորին է հայտնի, որ մեր անցյալի պատմությունը եղել է շատ տխուր, շատ անմխիթար, քան այն լույս օրերը, որ հաջորդեցին Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի սխրանքին: Հարյուրավոր տարիներ իր պետականությունից զրկված մեր ժողովրդին եթե տեղ չկանգներ մեր Եկեղեցին, եթե վերջինս չմտածեր որք մնացած իր գա-

վակաների մասին, ավելի ծանր կորուստ էր սպասում մեզ: Անցյալում մեր Եկեղեցին, մեր կաթողիկոսները դարձան անթափ թագավորներ, որպեսզի մենք չկորչենք և հասնենք մեր վերածննդյան այս օրվան: Հիշենք միայն 1915-ն և թվականը: Սակայն, բարեբախտաբար, Աստված լսեց մեր աղոթքը և մեզ հաղթանակ տվեց Մարդաբախտով 1918 թվականին, ապա և՛ 1920 թվականի Նոյեմբերյան լուսաբացը: Այս բոլորը մենք չենք կարող չհիշել և հիշում ենք նրա համար, որ այսպիսի նվիրական օր բազմապատկվի մեր ուրախությունը և ընդգծվի մեր մխիթարությունը գերեզմանված վիճակից դուրս գալու համար: Ո՛ւմ հայտնի չէ, որ խաչված էինք Քրիստոսի պես, համարյա թաղված, սակայն մեր Փրկչի պես էլ հարություն ենք առել այսօր, քանզի այս դեպքում էլ մեր վաղվա լուսավոր գալիքի հավատքն էր և լավատեսությունը վաղվա նկատմամբ. «Ձէ աստ, այլ յարեաւ»: Հարչալ մեր ժողովուրդը, որով և վերջնականապես պատրույց խաբված մեր ժողովրդի պարտամորհակը:

Ծառագեց լույսը փրկության, և, ինչպես ասում է քանաստեղծը, իր մութ ձորերում շունչը չփչեց հայրենի երկիր Հայաստանը: Այսօր արդարորեն տեղին է ընդգծել, որ այս մեր զանգվածի (հայրենիք և ժողովուրդ) երևույթի մեջ դրված է նաև թթվաթուր մեր Սուրբ Եկեղեցու և հավատացյալ ժողովրդի, ի խնդիր համազգային

մեր մխիթարանքի և ուրախության, որպես հաց հոգևոր. Հայաստան,

«Դու իմ արյունն ես և իմ այրումը,
Ինչ որ ես ունեմ՝ քոնն է և իմը,
Դու իմ օջախն ես, իմ ծուխն ու հուրը,
Դու և իմ տունն ես, և իմ տան հիմը»:

(Բողոքան Զանյան):

Փառք մեր հայրենիքին, վերածնված մեր Սուրբ Եկեղեցուն Հայաստանյայց և Սուրբ Էջմիածնին Ամենայն Հայոց: Փառք նաև մեր երանաշնորհ հայրապետներին, որոնք մեզ սովորեցրել են ջերմապես սիրել հայրենին, դառնալ գինվորը նրա, և երբ խոսքը մեր սուրբ հողի մասին է, պայքարել մինչև վերջ և նույնիսկ զոհել մեր կյանքը, եթե դա անհրաժեշտ է, որովհետև՝ «հայրենի հողը օտարի ոսկուց էլ թանկ է»:

Այո, մեր հավատը մարդասիրությունն է, սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ, որի չափանիշն է մեր հայրենասիրությունն ու եկեղեցասիրությունը: «Սիրիր եկեղեցիդ»՝ ուսուցանում էին մեր մայրեր, բայց երբ բացակա է այդ սիրուց նաև հարգանքը և վերաբերմունքը դեպի հայրենիքը, այդ սերը պակասավոր է:

Հավատացյալի համար հարգանքը և սերը դեպի իր հերոսները և մահադատները նաև քրիստոնեական է:

Մեզանից ամեն մեկը պետք է ասի՝ ես իմ մորը սիրում եմ, ոչ թե նրա համար միայն, որ նա գեղեցիկ է, այլ որովհետև նա իմ մայրն է, անկախ նրա գեղեցկությունից:

Այդպես է և մեր հայրենիքը, ու դեռ ավելին. սիրում, փարվում ենք նրան, որպեսզի նա դառնա հզոր, առաջավոր, ինչպիսին է նա այսօր՝ լիիրավ մեկ անդամը Սովետական մեծ Միության:

«Դու մի բուռ, մի ափ,
Դու մի սրտի չափ,
Դու սրտի պես լայն,
Դու սրտի պես խոր,
Հայրենի իմ հող»:

(Մ. Մարգարյան):

Վաթսուկնդ տարի է անցել հայրենի մեր վերածննդից: Ինչպես տնտեսական, գիտական, մշակութային և շինարարական ու այլ բնագավառներում հաջողության է

հասել մեր երկիրը, նման հաջողություն է արձանագրել նաև մեր Ս. Եկեղեցին և այն էլ հատկապես վերջին երեսուն-երեսունհինգ տարիների ընթացքում:

Այդ հաջողությունները ակնբախ են մահավանդ Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա կաթողիկոսի հայրապետության շրջանին, հաջողություններ, որոնց ձեռքբերման մեջ մեծ է դերը մեր հայրենի բարեխառն կառավարության բարոյական օժանդակության:

«Օրհնեսցի և պահպանեսցի Հանրապետություն և Հայրապետություն Հայոց»: Թող օրհնվեն նրանք նոր փայլով, նոր հաջողությամբ և նոր երազներով:

Սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ, մեր ժողովրդին փառք բերած անմահության գլխավորները, բնականաբար, հմարավոր չէին լինի, եթե չլիներ այն խաղաղ պայմանները, որոնց մեջ ապրեց և ստեղծագործեց մեր շինարար ժողովուրդը:

Եվ այսօր հատկապես այս մասին պետք է մտածել, աղոթել և գործել: Այսօր մի մարդ սպանելու համար հարյուրավոր գեներ կան աշխարհում: Պետք է աղոթել, որ Քրիստոսով աշխարհ բերված խաղաղությունը տիրական դառնա համայն աշխարհում: Պետք է ձգտել և աշխատել, որ մարդկանց եղբայրությունն ու ժողովուրդների բարեկամությունը ամրապնդվի և դառնա հավերժական, որ խաղաղություն լինի թե՛ հեռավորաց և թե՛ մերձավորաց համար:

Այս չէ՝ արդյոք Ս. Պողոս առաքյալի մեծ երազանքը, երբ նա Հռոմեացվոց ուղղված իր թղթի ԺԵ գլխում խաղաղությունը և ուրախությունը գուգորդում է միմյանց:

Ով-ով, բայց մենք՝ հայ ժողովուրդ և Հայաստանյայց Եկեղեցի, անցյալում այնքան ասպատակություններ տեսած, պետք է թանկ գնահատենք թե՛ հայրենասիրությունը, թե՛ մարդկանց բարեկամությունն ու եղբայրությունը, որպեսզի դրանց կենարար ճառագայթների տակ իրականանան նաև մեր Աստվածահաճո երազանքները:

Փա՛ռք Ամենակալին՝ մեզ արված բոլոր շնորհաց համար:

Կեցցե՛ մեր վերածնված Մայր Հայրենիքը:

«Ընդհիմ, սեր և խաղաղություն Տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ, ընդ ամենեսեանդ, ամեն»:

ԱՐԱՄ ՎՐԴ. ԲՈՅԱԶՅԱՆ

Ք Ա Ր Ո Ջ

(Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 27 դեկտեմբերի 1987 թ.)

«Յանուն Հոր և Որդու և Հոգույն Սրբոյ. ամեն»:

«Ամենայնի որ ունիցի տացի. եւ յայնմանէ որ ոչն ունիցի, և զոր ունիցին՝ բարձցի ի նմանէ»:

«Ամեն ունեցողի պիտի տրվի, իսկ չունեցողից ունեցածն էլ պիտի առնվի»:

Սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ,

Այս նախադասությամբ ավարտվեց այսօրվա Ծաշու Ս. Ավետարանը՝ գրված Ղուկաս ավետարանչի կողմից:

Հիսուս միշտ առակներով է խոսել իր շուրջը համախմբված ժողովրդին և իր աշակերտներին, որպեսզի օրինակելի պատկերներով ավելի տպավորիչ դառնա իր խոսքը երկնային թագավորության ու հավիտենական կյանքի մասին:

Ահա այդ առակներից մեկն էր, որ այսօր ունկնդրվեց ա. պատարագի ընթացքում:

Ազնվական մի մարդ հեռու երկիր է գրնում իր թագավորությունն ստանձնելու և վերադառնալու. մեկնելուց առաջ կանչում

է իր ծառաներին և յուրաքանչյուրին հավասարաչափ դրամ տալով (ըստ Ավետարանի՝ «մնաս») ասում է. «Գործի դրեք դրանք, մինչև որ ես վերադառնամ»:

Իր իշխանության հպատակ քաղաքացիները պատգամավորներ են ուղարկում բարձրագույն կայսրին, որպեսզի նրան գրկի իրենց վրա թագավորելու իշխանությունից, որովհետև ասում էին նրան:

Սակայն, հակառակ ժողովրդի ցանկության, նա վերադառնում է դարձյալ որպես թագավոր: Իսկույն իր մոտ է կանչել տալիս ծառաներին՝ ստուգելու համար, թե իր տված «մնաս»-ը ինչպես են օգտագործել և ինչ արդյունք են ստացել:

Առաջինը ներկայանում և ասում է. «Տեր, քո «մնաս»-ը բերեց տասը մնաս»: Թագավորը գովում է ծառային և ասում. «Ապրես, բարի և հավատարիմ ծառա, քանի որ քիչ բանի մեջ հավատարիմ գտնվեցիր, քեզ տալիս եմ իշխանությունն տասը քաղաքի վրա»:

Երկրորդ ծառան գալիս և հայտնում է, որ իրեն տրված մեկ մնասը շահ է բերել

հինգ մնաս: Թագավորը նրան էլ է գովում և իշխանություն տալիս հինգ քաղաքի վրա:

Երրորդ ծառան անհամարձակ մոտենալով՝ ասում է. «Տեր, քո մնասը, որը պահել էի թաշկինակիս մեջ, ահա ետ եմ տալիս քեզ, որովհետև դու խիստ մարդ ես, և ես վախենում էի քեզանից. քանզի ինչ որ չես դրել՝ վերցնում ես, և ինչ որ չես սերմանել՝ հնձում»:

Տերն ասում է. «Զար և անհավատարիմ ծառա, քո իսկ բերանով քեզ եմ դատելու. քանի որ գիտեիր, թե խիստ մարդ եմ և ինչ որ չեմ դրել՝ վերցնում եմ, և ինչ որ չեմ սերմանել՝ հնձում, ուրեմն սեղանավորներին հանձնեիր, որպեսզի վերադարձիս ստանալի նրա տոկոսային շահը»: Եվ անմիջապես կարգադրում է վերցնել նրանից մնասը և տալ տասը մնաս ունեցողին: Եվ երբ շուրջը կանգնած ծառաներն ակնակրում են, թե նա արդեն տասը մնաս ունի, Տերը իր խոսքը շարունակելով՝ ասում է. «Ով որ ունի, պիտի տրվի նրան, իսկ չունեցողից ունեցածն էլ պիտի առնվի»: Եվ դարձյալ ավելացնում է՝ ասելով. «Այժմ իմ թշնամիներին, որոնք ինձ ասում էին և չէին ուզում, որ ես իրենց վրա թագավորեմ, բերեք այստեղ և իմ տառջ սպանեցեք նրանց»:

Առակն այստեղ ավարտվում է: Իսկույն նկատելի է, որ Հիսուս իր առակախոսության մեջ օրինակները բերում է երկրային կյանքի դեպքերից ու երևույթներից, որոնց միջոցով էլ շատ պատկերավոր, գեղեցիկ ու գրավիչ ձևով ուսուցանում է հոգևոր կյանքի զգաստությունը, որը կարևոր դեր ունի հավիտենական կյանք ծառանգելու գործում: Հիսուս այդ օրինակներով միաժամանակ ցույց է տալիս իր քաջատեղյակությանը և տվյալ երկրի և ընդհանրապես քաղաքական օրենքների նկատմամբ:

Հիսուսից շուրջ երկու հազար տարի հետո այս առակն ընթերցելիս տեղեկանում ենք, ուրեմն, որ Հրեաստանի թագավորները նշանակվում էին Հռոմի կայսեր կողմից: Ըստ Հովսեփոս Փլավիոս պատմիչի վկայության, Հերովդեսը Հռոմ գնաց՝ իր թագավորության տիտղոսի հրովարտական ստանալու:

Հիսուս վերոհիշյալ առակը պատմել է Երիթովում, որտեղ գտնվում էր Արքեդալոս թագավորի շքեղ պալատը: Պատմությունից հայտնի է, որ հրեաներից հիսուն հոգուց բաղկացած մի պատգամավորություն Հռոմ էր գնացել նրա կատարած անգթությունների մասին բողոքելու և խոչընդոտ հանդիսանալու նրա թագավորելու ձգտում-

ներին, սակայն այդ գանգատները ապարդյուն էին մնացել, և նա՝ Արքեդալոսը, թագավոր էր նշանակվել:

Հռոմեական կայսրության ժամանակի օրենքներին ակնարկելուց ավելի, Հիսուս իր պատմած առակով տալիս էր բարոյախրատական մի պատգամ, որի բովանդակությունը բոլոր ժամանակներում ուղեցույց է փնելու երկնային անվախճան թագավորության վայելքին արժանանալու համար:

Ավետարանը ճշմարիտ և անգրավ կյանքի պատգամատու համապարփակ Սուրբ Գիրքն է, երկրային իրադարձությունների և երկնային անհերքելի մեծագործությունների վավերագիր մատյանը:

Եթե փորձենք մեկնաբանել այս առակում թաքնված ալլաբանական իմաստը, պապ դժվար չի լինի եզրակացնել, որ առակում հանդես եկող ազնվական անձը Հիսուս Քրիստոսն է, իսկ նրա գնացած հեռավոր երկիրը՝ երկինքը, որն այստեղ հռոմեացի է ոչ թե իր տարածական հեռավորության իմաստով, այլ՝ ժամանակի, ըստ որում ակնարկվում է Աստուծո թագավորության անօրինությանը ոչ թե հրեաների ըմբռնմամբ Մեսիայի շուտ հայտնվելով, այլ աստվածային կամքի նախասահմանյալ կատարումով:

Հիսուս այս առակով մի կանխասացություն էր անում՝ շեշտելով իր անձի դեմ հրեաների ցուցաբերած ատելությունը: Նրանք հետագայում Պիղատոսի առջև, որպես քաղաքացիներ, բարձրադաշակ գոչելու էին. «Զունենք մենք թագավոր, բացի կայսրից» և դարձյալ՝ «Մի գրիր՝ Թագավոր Հրեից» (Հովհ. ԺԺ 15, 21): Հրեաները համարվեցին առակում նշված թշնամիները, որոնք սպանվեցին Հիսուսի սիրուց զրկվելով:

Այս առակով շատ հստակ կարելի է ընդգծել Տիրոջ պատգամի նկատմամբ երեք տարբեր մոտեցումներ, ըստ ծառաների դրսևորած վերաբերմունքի: Առաջինը ցուցաբերել էր լրիվ ու ամբողջական հավատարմություն, երկրորդը՝ դրսևորել էր գաղջ կեցվածք, իսկ երրորդը՝ լրիվ անհավատարմություն:

Կարևոր պարագա է նաև ընդգծել հավատարիմ ծառաների մոտեցման եղանակը: Նրանք պատկառելի խոնարհություն են ցույց տալիս իրենց տիրոջ նկատմամբ, երբ ասում են՝ «**Քո մնասը շահ բերեց**» և ոչ թե՝ «**մենք շահեցինք**»:

Այսպես պետք է լինի ճշմարիտ քրիստոնյան, որն իր հաջողությունները ոչ թե իրեն, այլ Աստուծո տնօրինող կամքին է վերագրում, ըստ Պողոս առաքյալի (Ա.

Կորնթ. ԺԵ 10), որն ասում է. «Ոչ ես, այլ շնորհքն Աստուծոյ որ յիս», այսինքն՝ «ոչ թե ես ինքս հաջողության հասա, այլ Աստուծո տված շնորհի համաձայն հաջողություն ունեցա»:

Հավատարմությամբ գործելը մեծ շահեկանություն ունի: Երկրային կյանքում անգամ նկատելի է, որ հավատարմություն ցուցաբերող անձը մեծ գնահատանքի է արժանանում իր լավ ծառայության դիմաց. իսկ թերացում ցուցաբերելու դեպքում նույնքան բնական է, նրանից ետ է վերցվում տրվածը և տրվում ավելի արժանավորին: Այդպես էլ երկնային թագավորության մեջ, ուր դատաստանը անել է, և յուրաքանչյուրին տրվում է «ըստ գործոց իրոց»: «Որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց և որոց զչար արարեալ իցէ՝ ի յարութիւն դատաստանաց» (Հովհ. Գ. Ե 7—29): Երրորդ ծառայի պարագան, որը լրիվ անհավատարմություն էր ցուցաբերել, համեմատելի է անհոգության պատճառով չսպաշխարող մարդկանց, որոնք մոռանում են իրենց պատասխանատվությունն ու պարտաճանաչությունը տիրոջ առջև և անշնորհք հանդգնությամբ փորձում են արդարանալ՝ ասելով՝ թե Աստված «խիստ է», տալիս է «քիչ», պահանջում է «շատ», տվել է «անսուրբ» բնություն, պահանջում է՝ «սուրբ» կյանք, ուզում է քաղել արքայության «պտուղներ» այնտեղից, ուր չի սերմանել արքայության «սերմեր»:

Այսպիսիները իրավամբ արժանի են ապերախտ կոչվելու, որովհետև կամովին և չարամտորեն մոռանում են մեր հանդեպ Աստուծո ունեցած սիրո և բազմաթիվ շնորհներով մեզ զարդարած առաքինությունների նշանները:

Երբեք պետք չէ մոռանալ, որ Աստված ի խնդիր մեր նկատմամբ տաժած իր անփոխարինելի սիրո, իր Միածին Որդին աշխարհ ուղարկեց և նույնիսկ դեպի մահ առաջնորդեց՝ մեր մեղքերի քափության և մեր հոգիների փրկության համար. ու դարձյալ՝ Սուրբ Հոգին առաքվեց մեր վշտագնյալ սրտերը մխիթարելու, մեզ նորոգելու և վերստին երկնքի ժառանգորդներ դարձնելու համար:

Միքելի հավատացյալներ, քրիստոնյա մարդը իր աստվածապարզ կյանքի համար միշտ պատասխանատու է Աստուծո առաջ: Այդ կյանքը երկրավոր ճանապարհորդությամբ նպատակամղված է դեպի

երկնավոր հավիտենական կյանքի երանական վայելքը:

Մենք՝ հողածին արարածներս, ունենք առանձնակի նպատակներ և տիրում ենք, երբ դրանք չեն իրականանում: Հապա ինչպե՞ս կարելի է անտեսել Աստուծո մեծ նպատակը մեր հոգիների փրկության համար, երբ զանց ենք առնում մեր պարտականությունները ու գործում ենք հայտնի մեղքեր, որով կորցնում ենք շնորհաբաշխության մեծ գանձը՝ Քրիստոսի սերը: Այդպիսիներին կարելի է մահացնել մարդկանց, որոնք աշխարհաճո կյանքով են ապրում, աշխարհիկ վայելքների մեջ հղվաքանդ, ձեռքերով փակում են իրենց աչքերը և միամտորեն ասում. «որ արև չկա»:

Ուրեմն, բարեպաշտ քույրեր և եղբայրներ, այսօր, երբ տարվա վերջին կիրակին է, մեզ մնում է ընծայված առիթն օգտագործելով ամփոփվել մեր ներաշխարհի մեջ և մեզ քննելով անդրադառնալ ու տեսնել, թե առակի ո՞ր ծառային ենք մմանվում. որովհետև, ինչպես պարզ դարձավ, ոչ միայն տրվածն է պահանջվելու մեզանից, այլև նրա քերած արդյունքը, որը մեծապես գնահատվում է ի նշան հավատարմության: Անհավատարիմ անձը պատժվում է և՛ շրջապատից, և՛ Աստծուց:

Ինչպես որ տարին սահեց, և մենք այժմ կանգնած ենք նրա անցման շեմին, այնպես էլ մեզ տրված այս ժամանակավոր կյանքը պիտի սահի, և երկնավոր ազնվական թագավորը՝ Հիսուս, մեծ փառքով պիտի գա՝ իր պարգևած մնասների հաշիվը պահանջելու:

Աղոթենք ու խնդրենք Աստուծո ողորմությունը, որ մեզ պարգևած իր շնորհներն ավելացնի և մեզ օգնի Ս. Ավետարանի պատգամների համաձայն կյանք վարելու և սպասելու իր երանավետ ձայնին, որ ասելու է. «Բարի և հավատարիմ ծառա, դու որ քիչ բանի մեջ հավատարիմ գտնվեցիր, քեզ կարգելու եմ շատ բաների վրա»:

«Մուտ յուրախութիւն Տեառն Քո»:

Թող Տերը ձեզ բոլորիդ պարզևի առողջություն և աստվածահաճո կյանք՝ գալիք 1988 թվականը նույնպես անցկացնելու խաղաղության մեջ և ձեր բարի նպատակների իրագործումը տեսնելու, թող ձեզ պարզևի արևշատ երջանիկ օրեր՝ փառաբանությամբ Սուրբ Երրորդության աշխարհ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔ

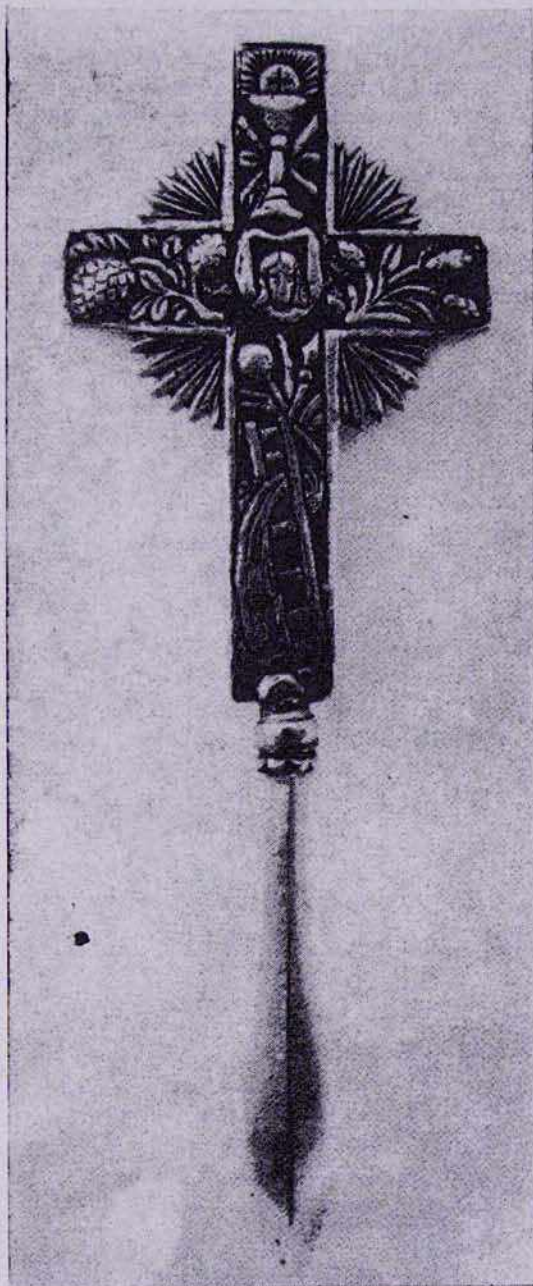
1915 թվական: Հայ ժողովրդի պատմության ամենից արհավիրացիկ և աղետաբեր տարին: Մահաարստո խուճապի մեջ էր ողջ արևմտահայությունը: Բայց վերահաս վտանգը չսասանեց հայի ապրելու կամքը և սեփական գոյության նկատմամբ հավատքը: Նա անդիմադիր զոհ չդարձավ միայն, այլ նաև սեփական արժանապատիությունը պաշտպանող մարտիկ՝ երբեմն անհավասար մարտերում գտնելու իր «իմացեալ մահը»:

Արդպիսի ըմբոստ ոգիներ էին նաև այն քսան մահապարտները, որոնց դեպի կանաչմարան տարավ օսմանյան Բարձր Դուռը:

Ահա Հայրենիքի ազատության սրբազան գաղափարի համար նահատակված այդ մարտիրոսների հետ է կապված պատմական այս մասունքը՝ արծաթյա փոքրիկ ձեռաց սուրբ խաչը: Այն պատկանում էր Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցու ծխականտար հանգուցյալ Տ. Գալուստ քահանա Պողոսյանին:

Այդ օրը թուրք ոստիկանը նրան տարավ զինվորական ատյան: Կեսգիշերին դուռը ճոճչաց մահագույծ: Ոստիկանը տեր հորը հրամայեց հետևել իրեն: Հայտնվեցին մի մույթ քանտախցում: Այս ու այն կողմ նրստած ու կանգնած էին 20 երիտասարդներ՝ խրոխտ կեցվածքով և արծվաչին հաչացքով: Տեղ հայրը սկսում էր հասկանալ: Պետք էր վերջին հաղորդությունը տալ մահապարտներին: Բայց... նա սրբատուփ չուներ: Ինչպե՞ս հաղորդություն տալ գաղափարի այս նվիրյալներին, որպեսզի խաղաղ հոգով իրենց ժողովրդի և Մայր եկեղեցու հետ միասնության մեջ նահատակվեն: Մարգարեացավ Տեղ Գալուստը. հանեց ձեռաց սուրբ խաչը, օրհնեց սենյակի մի անկյունում դրված ջուրը, ինքնամոռաց աղոթքով ջուրը փոխակերպեց սուրբ հաղորդության և բաշխեց իր ժողովրդի անվեհեր զավակներին՝ իբրև մարմին և արյուն Քրիստոսի:

«Յափտենական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

* *

Այս նվիրական մատուցող Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին է հանձնել Տեր Գալուստի որդին, որը նույնպես հավանաբար արհավիրքի ճամփաներից փրկվեց այս խաչի զորությամբ:

«Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ
ՍՐԱՍՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Վեհափառ Տեր,
Ես որդին եմ Մայր Եկեղեցույ վախճանեալ Գալուստ քահանայ Պողոսեանի: Այսօր ատիթը կ'ունենամ հօրս ամենամեծ փափաքը՝ իրականացնել՝ լանձնելով իր ձեռաց խաչը Ձերդ Ս. Օծություն:

1915 թուականի երեկոյեան ժամը հինգիս ոստիկան մը կու գայ և Տեր Գալուստ քահանան ոստիկանատուն կը հրափրէ, և հոն-

կից կ'առաջնորդեն զինքը զինուորական ատենան: Կէս գիշերին իրեն կ'իմացնեն 20 հայերու մահապատիժը, որոնց վերջին կրօնական արարողութիւնը պիտի կատարուէր. ասոնք այն հայերն էին, որոնք ամբաստանուած էին իբրև դաւաճան և կոմիտեճի: Ասոնք այն հալ կտրիճ երիտասարդներն էին, որոնց, հայ ազգին դատը պաշտպանելու համար, մահուան կառափնարանը անգամ չէր տկարացուցած իրենց վեհ և հերոս գաղափարը:

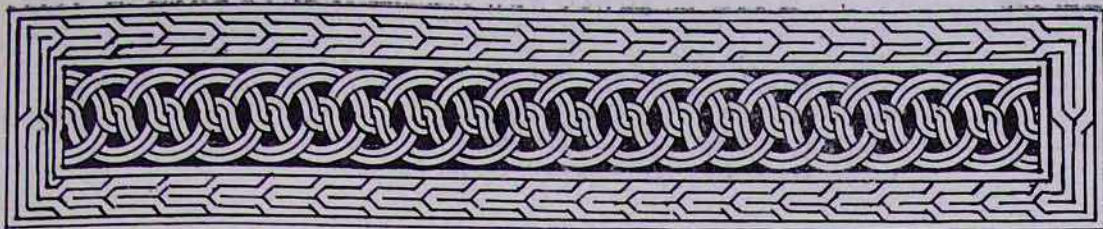
Հայրս այս սարսափազդու տեսարանին առջև ընկնուած, իր խաչով միայն ջուրը կ'օրհնէ փոխան սուրբ հաղորդութեան կը խմցնէ՝ անոնց:

Մատչիմ ի համբոյր ի Սուրբ Աջոյր,
Որդիական ծառայութեամբ՝

ԳԱԳԻԿ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Ստամբուլ,
27 փետրուար 1960

Ջ Մ Ռ Ա Ն Ե Ր Գ

Ջյուն է գալիս հանդարտորեն էջմիածնում,
Սուրբ Հակոբն է ճերմակ մորուքն հանդարտ սանրում,
Բամբակ-բամբակ առատ, անծիր փաթիլներով,
Ջյունն է իջնում՝ երկնի օրհնանք, նազ ու պարով:

Ծածկել է նա երդիք ու բակ, փողոց ու տուն,
Պարզել դրոշ խաղաղության և հաշտության,
Միայն թոնրի ծուխն է ուղիղ երկինք ելնում,
Բուրմունքն հացի մարդկանց հասնում, տուն է կանչում:

Ջյան միջից երևում են խոյակ-խոյակ,
Գմբեթները Մայր տաճարի զարդ ու քանդակ,
Ջերթ սպիտակ տաղավարներ իրար կողքի,
Ուր պահվում է լույսը անշեշ Լուսավորչի:

Աշխարհն հայոց քնել է խոր ձյունով ծածկած,
Խստաշունչ այս ձմռան ցրտին հողին փարած,
Հիմա գարնան ծաղկուն օրվա երգն է թրթռում
Աշնան ցանված ոսկի հունդի սրտի խորքում:

Իջիր առատ, ձյուն հայրենի, ինձ էլ ծածկիր
Փափուկ ճերմակ սավանի տակ քո կենսաձիր,
Երբ ճովողեն հավք ու առվակ գարնան շնչով,
Ծիլ ու ծաղկով դու ժպտա ինձ պայծառ տեսքով:

Ա Շ Ո Ւ Ն

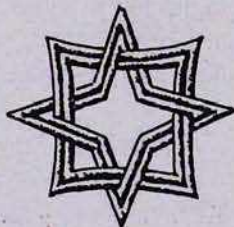
Աշնան երգը սկսվեց. բարյիներն են շնչում
Պարմանի պես վարանոտ, հեզաճկուն կաքավում,
Կարծես վազում ընդառաջ սևաչ վառվառն պատանուն,
Քնքուշ նազով են խայտում բարդիները դաշտերում:

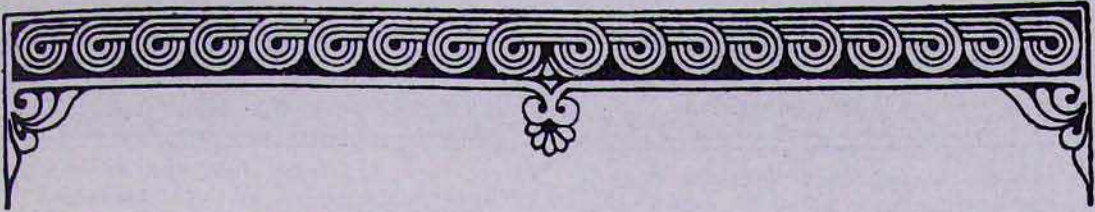
Շունչը փաթթամ ոստերի, մերթ զորեղ, մերթ նվաղում,
 Օդը լցնում է խիճողով, աշնան բերքի ժպիտով,
 Գորգի վրա մարգերի չոր տերևներ են թափվում,
 Քամու շնչից փոփոխում՝ խճանկար են կազմում:

Անտառներից մեր Սոսյաց տոնական շունչը կարծես
 Աշնան բերքի հետ եկել, մեր շենքերում է լցվել,
 Կարասն է մեր լի գինով, մառանն է մեր լի բարով,
 Անգուսպ մի երգ հեթանոս աշնան շնչով է պոռթկում:

Ցանհի՛ր աշնան դաշտերում ոսկի սերմը ցորենի,
 Զմռան տաքուկ ձյան տակ գալիքի երգն հորինիր,
 Միժեռնակներն երբ դառնան, ծիծաղդ աղքատը թող լինի,
 Ընեներից մինչ դաշտերը բերքը օրհնյալ թող լինի:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԱՆՁՐԵՎ

Երբ մարդկության խորթ բարքերը անհետանան ամենուր,
Եվ բնության օրինակով դաշն տիրի ընդհանուր,
Նպատակի բարձունքները մվաճելի կդառնան,
Մարդը իրոք իր զարդարած պարտեզում տեր կդառնա:

Երբ չքանան ատելության և մախանքի խայթոցներ
Ու կամրջվեն ծիրանածագ արեգակի ճաճանչներ,
Ծշմարտության հրաշք ոգին երբ որ երկնի վեճ արտեր,
Տիեզերքի չորս ծագերում կծնվեն սուրբ մանուկներ:

Երբ որ լռեն սարսազդեցիկ շաշյունները զենքերի,
Փոշիանան շահամուլի անթաքչելի խոլ կրքեր,
Ու վերածվեն համընդհանուր եղբայրության իղձերի,
Տիեզերքի ոլորտներում չի ժայթքի թույն կարեվեր:

Երբ վերանա հրթիռների անգուսպ վագքը մոլեգնող,
Մարդկանց արտերն անկեղծության սերտ կապերով միանան,
Մարդը մարդուն երբ որ դառնա անսուտ ընկեր հավերժող,
Տիեզերքի քառուղիներ մեկ ուղղություն կստանան:

Երբ սթափվեն խոռվասեր ուզամամուլներ թմբիրից,
Ու հնչեցնեն եղբայրության, խաղաղության ջեփորներ,
Նորակառույց միասնության հավատարիմ արտերից
Տիեզերքում համատարած կիշխի մարդը անձնվեր:

Երբ հանդարտվեն ալիքները օվկիանոսի անհագուրդ,
Երբ պատկերվի ջիճջ երկինքը ջրերի լույս հայելում.
Ու համբուրվեն երկինք ու ծով խաղաղության անձրևով,
Տիեզերքի շնչերակում կտիրի ՍԵՐ անխոռով:

ԱՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲՈՅԱԶՅԱՆ

ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ԼՈՒՐԵՐ ԱՎԱՏՐԱԼԻԱՅԻՑ

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՕԾՈՒՄ

Այս տարի, կիրակի նոյեմբեր 22-ը, հոգեկան ուրախության և ցնծության առիթ մը հանդիսացավ Մելայունի հայության համար:

Ծաբաթ 21 նոյեմբերին, տեղի ունեցավ բարեշնորհ Սարգիս արկ. Չերքեզյանի քահանայական կոչման հուզիչ արարողությունը: Արարողության ընթացքին, քահանայացուն ծնկաչոք ընթացավ եկեղեցւոյ դուռեն մինչև խորանի առաջ, ուր հայտնեց, թե կամավորությամբ եկած է ստանալու այս կարգը: Ապա դավանական ուղղափառության և կարգապահության պահպանման հանձնառություններեն ետք, արտասանեց Հայաստանյայց Եկեղեցւոյ հավատամքը՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացիի բանաձևովով:

Կիրակի 22 նոյեմբերին, եպիսկոպոսական հանդիսավոր և պատարագ մատուցց Ավստրալիո և Նոր Զելանդայի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Աղան և. եպս. Պալիոզյանը:

«Զի ողորմած և մարդասէր ես Աստուած» աղոթքեն ետք, սկսավ քահանայական ձեռնադրության հոգեպարար և հոգեզմայլ արարողությունը: Խարտավիլակի պաշտոնը կատարեց արժանապատիվ Տ. Նորայր քին. Բաթանյանը և առընթերակները՝ Գեորգ արկ. Շանոյանը և Հարություն արկ. Պողոսյանը:

«Աստուածային և երկնաւոր շնորհ...»-ի պահում, ընծայալը ժողովուրդին դարձած, ծնրադիր, ձեռքերը բարձրացուց ի նշան հրաժարումի. ան կհրաժարեր աշխարհեն, կոչվելու համար «Ի սարկավագութենէ ի

քահանայութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, ըստ վկայութեան անձին իրոյ»:

Ապա և. պատարագը շարունակւեցավ մինչև «Ողջոյն»: Ընծայալը կրկին անգամ ծունկի եկավ ձեռնադրիչ և. հոր առաջ, ուր աղոթքներու ընթացքին, հաջորդաբար ընդունեց քահանայական սև փիլոնը. ապա իբր պատմունան ուրախության և հանդերձ փառաց անոր շնորհակեցաւ սաղապարտ, շուրջաւ, գոտի և լրիվ եկեղեցական զգեստը: Բիշ ետք զգեստավորված կանգնեցավ և. խորանի առաջ, սրբալույս մյուռոնով ընդունելու քահանայական օծումն ու Ս. Հոգւոյն շնորհները:

Ձեռնադրիչ և. հայրը «Առաքելոյ Աղանոյ» շարականի երգեցողութենեն ետք, օծեց մորընծայի ճակատը և երկու ձեռքերը, վերակոչելով զայն իր նոր անունով՝ Հակոբ քահանա: Ապա ձեռնադրիչ և. հայրը և. սկիհը փոխանցեց մորընծային, անոր շնորհելով և. պատարագ մատուցանելու իշխանությունը: Ապա մորընծա Հակոբ քահանա հայրը իր անդրանիկ օրհնությունը բաշխեց եկեղեցիին մեջ խոնված հալատացալ ժողովուրդին:

Ձեռնադրիչ Աղան սրբազան հայրը խոսեցաւ քարոզը, վեր առնելով եկեղեցականի ծառայության նվիրական կոչումը՝ Աստուծո, Եկեղեցւոյ ու ժողովուրդին: Սրբազան հայրը իր քարոզին մեջ ակնարկեց Հակոբ անվան, ըսելով, թե այդ անվամբ կոչեց մորընծա քահանա հայրը, իր երախտագիտությունը հայտնելու առաջին հերթին Երուսաղէմի Ս. Հակոբյանց վանքին, ուր երկուքն ալ սնած և ուսում առած են Ժառանգավորաց վարժարանէն ներս:

Քարոզէն ետք, երբ սարկավագը կեղանակեր «Ողջոյն»-ը, ձեռնադրիչ սրբազան

հայրը ողջագործեց նորընծան ճակտեն ու ձեռքերեն ու իրեն հետևեցավ եկեղեցական դասը: Նույնը տեղի ունեցավ պատարագի ավարտին՝ աջահամբույրով, խոուներամ ժողովուրդին կողմն:

Նորընծա Հակոբ քահանայի կնքահայրության պաշտոնը սիրահոժար կերպով հանձն առավ Մելպուռնի եկեղեցվո վարչականներեն տիար Էտի Փիլիպոսյան, որ եկեղեցանվեր և ազնիվ հայ մըն է:

Նորընծա Հակոբ քահանա հայրը իր քառասնորյա առանձնացման օրերը կանցնեն Սիտնի, առաջնորդ սրբազան հոր հրկոդության ներքև:

Հակոբ քահանա հայրը փոքր տարիքեն ծառայած է եկեղեցվո որպես դպիր, Հալեայի Ս. Քաղասնից Մանկանց եկեղեցվո մեջ և 1961-ին աշակերտած է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Ժառանգավոր

րաց վարժարանի և ընծայարանի դասարանական բաժնին:

Վանքեն վերադարձին, ան հետևած է արհեստի: Կյանքի ասպարեզին մեջ ծամանակ գտած է ծառայելու եկեղեցվո որպես դպիր և ապա սարկավագ, ինչպես նաև ուսուցիչ կիրակնօրյա վարժարանի մեջ, միշտ հետամուտ ըլլալով ինքնաշխատության և զարգացման:

Ամուսնացած է. ունի երկու զավակներ:

Նորընծա Ս. Հակոբ քահանա հայրը պիտի ծառայե Մելպուռնի Ս. Աստվածածին եկեղեցվո մեջ, որպես հոգևոր հովիվ Մելպուռնի հայոց:

Հանուն առաջնորդ սրբազան հոր, թեմական խորհուրդին, Սիտնիի և Մելպուռնի եկեղեցական վարչությանց, կշնորհավորենք Հակոբ քահանա հայրը, մաղթելով, որ ըլլա «Մշակ առանց ամօթոյ»՝ ծառայելու Աստուծո և մեր սիրելի ժողովուրդին:

ԼՈՒՐԵՐ ԻՐԱՔԻՑ

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ԵՐԵԿՈՒ Ի ՊԱՏԻՎ
ՏՈՔԹ. ՀԱՍՐԱԹ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ

Թեմիս բարեխնամ առաջնորդ գերազնորն Ս. Ավագ եպս. Ասատուրյանի հովանավորությամբ և Ազգային Կեդրոնական Վարչության հրավերով առաջնորդարանի դահլիճին մեջ, կիրակի 26 ապրիլ 1987-ին, տեղի ունեցավ հորեյինական հանդես՝ նվիրված տոթթ. Հասրաթ Միքայելյանին՝ իրաքահայ համայնքին ավելի քան հիսուն տարիներու մատուցած ծառայությանց համար:

Սույն հանդեսին հրավիրված էին թեմիս քահանայից դասը, առաջնորդարանի առընթեր բոլոր հանձնախումբերը, քաղաքիս մեջ գործող հայկական չորս Միություններու վարչական կազմերը, ազգային բարերարներ և հույլ մը մեր ազգի զավակներեն:

Հանդեսի պաշտոնական մասի բացումը կատարեց Կեդրոնական Վարչության ատենադպիր տիար Վահագն Մեսրոպյան՝ հրավիրելով տոթթ. Պողոսյանը ընելու իր խոսքը ի դիմաց Ազգային Կեդրոնական Վարչության: Վարչության ատենապետը իր խոսքը սկսավ՝ հայտնելով, թե՝

«Մեծ ազգի մը մեծությունը կազմող տվյալներեն մեկն է հարգանքի և գնահատանքի կեցվածք մը ունենալ հանդէպ իր արժանավոր զավակներուն: Ահալասիկ այս երեկույթը քայլ մըն է այդ ուղղությամբ «տալու զհարկն արժանատրաց», այսինքն եկած ենք գնահատանքի և մեծարանքի տուրք մատուցելու զաղոյթիս արժանավոր զավակին՝ տոթթ. Հասրաթ Միքայելյանին»:

Իր խոսքի ընթացքին հարգոտ ատենապետը տվավ հորեյարի հակիրճ կենսագրականը և իր խոսքը եզրափակեց այսպես.

«1978-ին Պաղտատ կատարած իր շնորհաբեր այցելության առթիվ Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը պարգևատրեց տոթթ. Միքայելյանին «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» Ա կարգի շքանշանով: Անակնկալ մըն էր տոթթ. Միքայելյանին համար այս պարագան և նույն ատեն հրճվանքի և գոհունակության առիթ մը բոլոր իրաքահայ զաղոյթին անխտիր»:

Ապա հրավիրվեցավ առաջնորդ սրբազան հայրը՝ տալու իր օրհնության պատգամը:

«Ահալասիկ հաղթանակի և վերանորոգման զատկական այս մթնոլորտին մեջ

հավաքված ենք մեր տան մեջ, մեր լուսագլարի մայրենի եկեղեցվո հսկող հայացքին ներքո՝ մեր գնահատանքի խոսքը ուղղելու մեր զավակներեն մեկուն՝ հանձին տոքթ. Հասրաթ Միքայելյանին, որ իր

Իր օրհնության պատգամեն վերջ սրբազանը հայտնեց, թե Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը այս ուրախ առթիվ օրհնության հեռագիր հղած է, որն ունկընդրվեցավ հոտնկայս.

Առաջնորդ սրբազան հայրը տիար Հասրաթ Միքայելյանի հետ (աջից)

կյանքի հիսուն և ավելի տարիները, ամբողջ կյանք մը, նվիրած է մեր ժողովուրդին, մեր ազգին ու մեր եկեղեցիին ծառայության ի խնդիր, որպես անշահախնդիր և ուղղամիտ հայ հասարակական գործիչ»:

Սրբազան հայրը եզրափակելով իր պատգամը՝ հաստատեց.

«Բարի մարդը, լավ հայը, անբասիր սպասավորը և ազնիվ քաղաքացին: Ահա, սիրելի հայրենակիցներ. տոքթ. Հասրաթին բնորոշող այն հատկությունները, զորս ձեր առաջնորդարանը նկատելով հոբելյարի հոգիին և գործունեության մեջ, որոշեց այս գնահատության հանդեսը կազմակերպել՝ հուրախություն և հերջանկություն բոլորիս»:

ԱՎԱԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՍՍՏՈՒՐՅԱՆ

Հայոց եկեղեցի. Պաղտատ, Իրաք

Սիրելի Սրբազան,

Սուրբ Էջմիածնեն և մեր վերածնած Հայրենիքեն հայրական ողջույններ և օրհնություններ տոքթ. Հասրաթ Միքայելյանին, որուն ութսունամյա տարեդարձը կտոնախմբե ձեր թեմը, Կեդրոնական Վարչությունը և բոլոր իրաքահայ ժողովուրդը:

Արժան և իրավ:

Տոքթ. Հասրաթ ծանոթ է Մեզի և Հայրենիքի ժողովուրդին իր եկեղեցաշեն և ազգանվեր բեղուն գործունեությամբ, ինչպես նաև Սփյուռքի համայն հայ ժողովուրդին՝ որպես անբասիր և իմաստուն

հասարակական գործիչ՝ ներշնչված մեր ազգի լավագույն ավանդություններն ու ազնիվ խելավներն:

Սրբազինա կշնորհավորենք պատվարժան տոբբ. Հասարթի տարեդարձը և կադորենք իր տևական առողջության և երկար կյանքին համար, որպեսզի իր պայծառ հայրենասիրությամբ երկար տարիներ շարունակ իր առաքելությունը ձեր համայնքին ներս՝ ներշնչելով նույն ոգին հայ մոր սերունդներում մեջ:

Այս լուսավոր առիթով Սուրբ Էջմիածնեն Լիդենք Մեր օրհնությունները իրաքյան հոգատար երկրին և արաբ ազնիվ ժողովուրդին մաղթելով արդար իրականացումներ ի փառս իրաքյան ժողովուրդին:

Մեր օրհնությունները նաև ձեր եկեղեցիներում և համայն Մեր հավատացյալ զավակներում:

«Ողջ լերուք գորացեալ Սուրբ Հոգով և լաւտ օրհնեալ ի Տեառնէ և ի մէնջ»: Ամեն:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Վեհափառ Հայրապետի հեռագրի ընթերցումեն վերջ առաջնորդ սրբազանը և Կեդրոնական Վարչության ատենապետը տոբբ. Հասարթին հանձնեցին առաջնորդարանի կողմն պատրաստված հուշանվեր-ափսե մը, որուն կեդրոնը Էջմիածին տաճարի ոսկեծուլ բարձրաքանդակը և անոր ներքև Վեհափառ Հայրապետի հեռագրեն մեջքերում մը փորագրված էր:

Ապա ընթերցվեցավ առաջնորդ սրբազան հոր հրապարակած Վկայության Գիրը, զոր կատարեց արժանապատիվ Տ. Օշական ալ. քհն. Գրգյանը:

Հանդեսի պաշտոնական մասի ավարտին խոսք առավ հոբելյարը՝ իր շնորհակալությունը հայտնելով առաջնորդ սրբազան հոր, Ազգային Կեդրոնական Վարչության և բոլոր ներկաներուն՝ հաստատելով թե՛

«...կուզեի վստահ ըլլաք, որ ազգային-հասարակական կյանքիս մեջ ունեցած ավելի քան 50 տարիներու ծառայությանս

րնթացքին, հակառակ տեսած ու հանդիպած բազմաթիվ ու բազմապիսի հոգի մաշեցնող դժվարություններում, երբեք ընկրկած, հուսահատած և կամ զղջացած չեմ, որովհետև մեր ժողովուրդին ծառայելու նպատակը այնքան վեհ է, որ անկարելի էր չմոռնալ այդ բոլոր դժվարությունները և ամբողջ էությամբ չնվիրվիլ ատոր:

... Ասկե ճիշդ երկու օր առաջ տոնեցինք և սզացինք հայ ժողովուրդի ցեղասպանության՝ Ապրիլ 24-ի 72-ամյա աղետալի թվականը: Նույն աղետալի ամսվա մեջ ենք տակավին այսօր, և դիմացնիս կանգնած է տարբեր դիմագիծով հրեշ մը, որ կկոչվի այսպես (նեմակ ջարդ), որը անաղմուկ և սիսթեմաթիկ կերպով կսպառնա ոչնչացնել նաև հրաշքով փրկված մեր ժողովուրդի մնացորդացը:

Պետք է որ իշատես աչքով նայինք դառն իրականության: Վերջիվերջո հայ ենք և ամեն բանն առաջ և վեր ունինք համահայկական ցավեր, որոնց դարմանումի համար պարտավոր ենք օր մը քով-քովի նստիլ և մտածել:

Հայրենակիցներ, եթե իսկապես մեր մտածումներու և մտահոգությանց մեջ անկեղծ ենք, ապա ուրեմն եկած է ժամանակը, որ ամեն անհատ և հասարակական կազմակերպություններ իրենց կողմնակի հաշիվներն ու եսը մեկ կողմ դնեն և հավաքվին առաջնորդ սրբազանի և Կեդրոնական Վարչության շուրջ, փոխադարձ հասկացողությամբ, մտածված ու մշակված ծրագրով մը ջանան, եթե ոչ ամբողջությամբ, գեթ չափով մը նվազագույնի իջեցնել չարիքը: Իրաքի հայ գաղութը ունի բազմաթիվ տվյալներ այս գաղափարի նախակարապետը դառնալու համագաղութային կյանքեն ներս և բարի օրինակ դառնալու այլ գաղութներում, ի այս իմաստում և հանդուգն քայլով: Կրնի, որ ամեն անհատ իր կյանքի վերջալույսին կսիրե մաղթանք մը ընել, ահա մաղթանք մըն ալ համեստ հայու մը կողմէ:

Հանդիսությունը եզրափակվեց հյուրասիրությամբ:

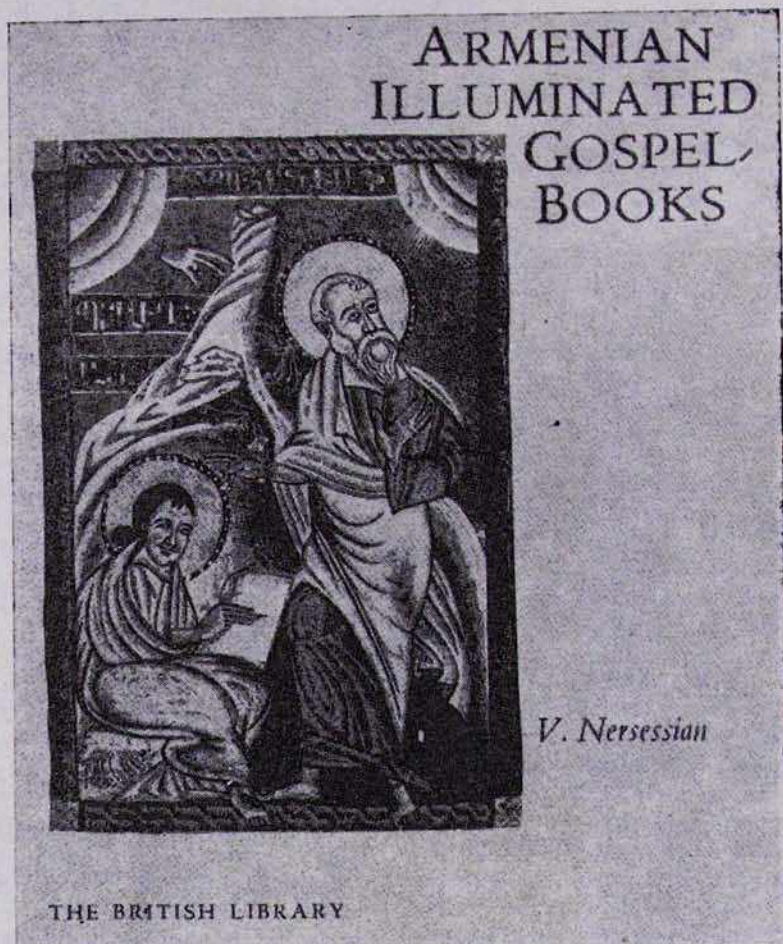
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ԻՐԱԶԻ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԶԵՌԱԳԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ

Լոնդոնի «Բրիտիշ Լայբրերի»՝ Բրիտանական գրադարանի սրահներից մեկում 1987 թ. դեկտեմբերի 11-ից բացվեց հայերեն պատկերազարդ ձեռագիր Ավետարանների ցուցահանդես: Հայերեն պատկերազարդ ձե-

կայությանը՝ մասնավորապես գունալի ներդաշնակման և գծանկարի ոլորտում:

Ցուցահանդեսը նախապատրաստել է և այդ առիթով հատուկ գիրք է հրատարակել արժանապատիվ Տ. Ներսես քահա-

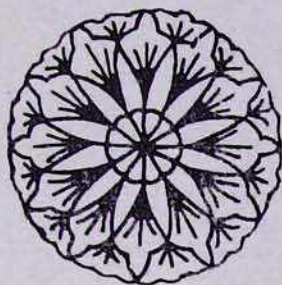
ռագրերը միջնադարյան քրիստոնեական արվեստի ժառանգության անքակտելի և շատ արժեքավոր մասն են կազմում և՛ իրենց գեղարվեստական որակով, և՛ պահպանված քանակությամբ: Այս ցուցահանդեսը ընդգրկում է ԺԲ—ԺԸ դարերի պատկերազարդ Ավետարանները: Այդ հարուստ ժառանգությունը հավատալիոր պատվիրատուների և վարպետ արվեստագետների համագործակցության արգասիքն է. մնալով հանդերձ պատկերման միջնադարի կանոնի սահմաններում, արվեստագետ մանրանկարիչը ազատություն է տվել իր երևա-

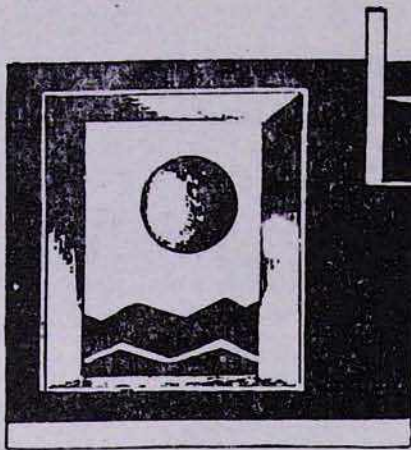
նա Ներսեսյանը, Բրիտանական գրադարանի Բրիտոնեական միջին դարերի հավաքածուի պատասխանատուն: Գիրքը 112 էջ է և ունի 32 գունավոր և 33 սև-սպիտակ արտատպումներ: Գրքում նկարագրված են գրադարանի 30 պատկերազարդ Ավետարանները՝ ուշադրություն դարձնելով մանավանդ գեղագրությանը, կանոնական աղյուսակներին, ավետարանիչների դիմանկարներին, գլխազարդերին, ավետարանական զանազան պատումների պատկերավորմանը և կազմերին: Տ. Ներսես քահանա Ներսեսյանը խոսում է հայ գրչա-

գրության պատմության մասին՝ Ե դարից մինչև նույնիսկ տպագրության գյուտից հետո ստեղծված ձեռագրերը։ Ապա փուլ առ փուլ խոսվում է ձեռագրերի պատկերագրության ընթացքի մասին՝ Էջմիածնի Ավետարանի՝ Մոզերի երկրպագության և Քրիստոսի Մկրտության տեսարաններից մինչև ԺԸ դարի ակարագարողումները։ Ապա անդրադառնում է ծաղկագրերին, թռչնագրերին և գազանագրերին։ Հեղինա-

կր մատնանշում է պատկերագարի ձեռագրերի ընդօրինակման կարևորությունը որպես արմատացած ավանդություն։ Եվ Ավետարան պատվիրելը ուներ նույն իմաստը, ինչ կառուցել եկեղեցի կամ խաչքար տեղադրել։

Տ. Ներսես քահանա Ներսեսյանի շնորհակալ գործը նոր ներդրում է հայ արվեստին ու ձեռագրական մշակույթը քաղաքակիրթ աշխարհին ծանոթացնելու համար։

ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ

ԿՅԱՆՔ

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սույն թվականի նոյեմբերի 26-ից մինչև դեկտեմբերի 9-ը Եվրոպական Եկեղեցիների Համաժողովի (ԵԵՀ) ընդհանուր քարտուղար Ժան Ֆիշերը գտնվում էր Սովետական Միությունում՝ այցելելու համար Համաժողովի անդամ ութ Եկեղեցիներին: Նա եղավ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Հայաստանում, Վրաստանում և Մերձբալթյան երեք հանրապետություններում:

Վերջին տարիներին Եվրոպական Եկեղեցիների Համաժողովը մեծ աշխատանք է ծավալում միջեկեղեցական, էկումենիկ կյանքի աշխուժացման համար: Օժանդակում է քույր Եկեղեցիների փոխհարաբերությունների սերտացմանը: Այս իմաստով ահա կարևոր են մնան այցելությունները՝ տեղում ծանոթանալու համար անդամ Եկեղեցիների եկեղեցական կյանքին:

Տիար Ժան Ֆիշերը դեկտեմբերի 1-ին եղավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, ծանոթացավ Մայր տաճարի և Գանձատան մշակութային արժեքներին, հետաքրքրվեց հոգևոր ճեմարանի ուսումնական խնդիրներով, ԵԵՀ-ի անունից պատրաստակամություն հայտնեց օժանդակել հոգևոր ճեմա-

րանին՝ ուսման ընթացքը ավելի նպատակալաց և արդյունավետ դարձնելու համար:

Ժան Ֆիշերը դեկտեմբերի 3-ին եղավ նաև Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ Ս. Սարգիս եկեղեցում, որտեղ հանդիպում ունեցավ առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գաբեգին եպս. Ներսիսյանի հետ: Բարեկամական մթնոլորտում զրույց ծավալվեց քույր Եկեղեցիների փոխօգնության, եկեղեցական կյանքի մասին տեղեկությունների աշխույժ փոխանակման անհրաժեշտության մասին: Ընդգծվեց մանավանդ Եկեղեցիների դերը ժողովուրդների միջև բարեկամության և համաշխարհային խաղաղության համար մղված պայքարում:

Տիար Ֆիշերը Մայր Աթոռ հանձնեց ԵԵՀ-ի ուղերձը Գերագույնի՝ գլխավոր քարտուղար Գորբաչովի և պրեզիդենտ Ռեյգանի հանդիպման առիթով:

«Մենք ապրում ենք նախածննդյան հիսնակի օրերը՝ խաղաղության հույսով և Տիրոջ թագավորության սպասումով: Այդ թա-

գավորության մեջ չի լինի ո՛չ պատերազմ, ո՛չ ատելություն, ո՛չ արտնդություն, այլ միայն խաղաղություն, սեր և արդարություն:

Մենք վկաներն ենք խաղաղության և ժողովուրդների միջև փոխըմբռնման մի մեծ հույսի ծնունդի: Միջին հեռահարության հրթիռների վերացման մասին համաձայնությունը մի առաջին քայլ է՝ վերացնելու համար զարհուրելի զինանոցները, որոնք սպառնում են մեր աշխարհին: Մենք հուսով ենք, որ զինաթափման այս դիմամիկ շարժումը կաճի, և այդպիսով խնայվող միջոցները կդրվեն բոլոր ժողովուրդների կյանքի և զարգացման ծառայության մեջ:

Կարծում ենք, որ այս համաձայնությունը գործնական մի նշան է այն վստահության, որ կարող է և պետք է հաստատվի ժողովուրդների միջև:

Մենք աղոթում ենք դեկտեմբերի 7-ի հանդիպման համար և խնդրում Եվրոպայի Եկեղեցիներից ու քրիստոնյաներից՝ մըշտապես աղոթելու խաղաղության, արդարության և այն բանի համար, որ Աստուծո գեղեցիկ ստեղծագործությունը պահպանվի»:

Լեմինգդադ և Ժան,
1 դեկտեմբերի 1987 թ.

Տիար Ֆիշերը Հայաստանից մեկնեց՝ Հայ Եկեղեցու մասին խորացած ծանոթությամբ և այն հաստատ համոզումով, որ Քրիստոսի հնագույն Եկեղեցիներից մեկը՝ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին, ինչպես իր ողջ պատմության ընթացքում, այնպես էլ հիմա հավատարիմ է քրիստոնեական պատգամին՝ «Յերկիր խաղաղություն և ի մարդիկ հաճութիւն»:

Հայաստանից վերադարձին Ժան Ֆիշերը Վեհափառ Հայրապետին հղեց հետևյալ շնորհակալական նամակը.

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱԶԳԵՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին

Ձերդ Սրբություն,

Սովետական Միությունից Ժան իմ վերադարձից անմիջապես հետո ծանրաբեռնվեցի գրասենյակային նյութերով, որոնք պահանջում էին շուտափույթ ուշադրություն, զբաղվեցի Տիեզերական Պատրիարք Նորին Սրբություն Դեմետրիոս Ա-ի Ժան այցելությամբ, ինչպես նաև ԵՔԽ-ի ֆինանսական կոմիտեի նիստերով: Այս բոլորը պատճառ եղան, որ միայն այսօր կարողացա գրել Ձեզ այս նամակը:

Ուզում եմ արտահայտել իմ խորին շնորհակալությունները Ձեզ և Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու բոլոր մարմիններին՝ իմ այցելության հետ կապված բոլոր կարգադրությունների համար: Ծառլավ փորձառություն էր իմ աշխատանքի համար, արդյունավետ և օգտակար: Խորապես գնահատում եմ նաև այն ժամանակը, որ Դուք անձնապես, Ձերդ Սրբություն, տրամադրեցիք ինձ:

Իմ այցելության ծրագիրը կազմված էր այնպես, որ ես, թեկուզ սահմանափակ ժամանակում, հնարավորություն ունենայի տեսնելու Սովետական Միությունում ԵՔԽ-ի անդամ Եկեղեցիների կյանքը իրենց իսկ միջավայրում: Այսպիսի շփումները համարում եմ ավելի քան արժեքավոր: Խորապես շնորհակալ եմ ազնվության համար այն մարդկանց, որոնք օգնեցին ինձ, և կուզենայի, որ իմ արտագին շնորհակալությունները հասնեին բոլորին Ձեր միջոցով:

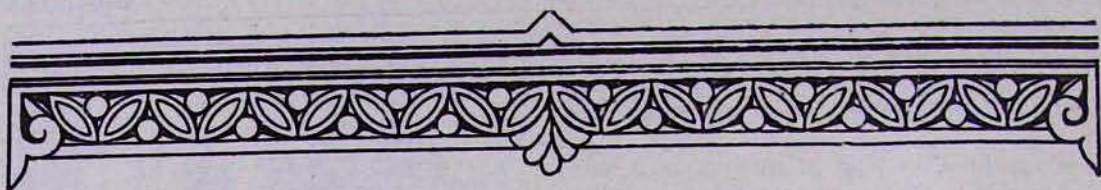
Լավագույն մաղթանքներով ի Հիսուս Քրիստոս,

Սիրով Ձեր՝

ԺԱՆ ՖԻՇԵՐ

Ժան,
17 դեկտեմբերի 1987 թ.

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՆԻՍՏԸ

Հիմազաբթի օր, 17 դեկտեմբեր 1987-ին, Փարիզի մեջ, 8 ոյու դը լ'Ապպե Կրեկուար, գումարվեցավ Կազմական Անդրանիկ Ախտը՝ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ:

Առաջին անգամն է, որ ինչպես ուրիշ երկիրներու մեջ գոյություն ունին Եկեղեցիներու Ազգային Խորհուրդներ, Ֆրանսայի մեջ ևս կատեղծվի քրիստոնյա բոլոր Եկեղեցիներու մասնակցությամբ Խորհուրդ մը՝ որ էքլումենիք Ակարագիր ունի և որուն գլխավոր նպատակն է միասնաբար արտահայտվիլ Ֆրանսայի արդի Ընկերությունը հուզող գլխավոր և մեծ հարցերու շուրջ:

Վերջին տարիներուն, Եկեղեցիներու միջև կատարված հանդիպումներն ու փոխադարձ գործակցությունները հանգեցան սույն Խորհուրդի կազմության:

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ կազմված է հետևյալ Եկեղեցիներեն.—

- Հռովմեական Կաթոլիկ Եկեղեցին,
- Բողոքական Եկեղեցիները,
- Օրթոդոքս Եկեղեցին,
- Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին:

Հայ Առաքելական Եկեղեցվո անունով Խորհուրդի Ժողովին կմասնակցեին՝ Եվրոպայի հայոց կաթողիկոսական պատվի-

րակության ընդհանուր տեղակալ և Փարիզի առաջնորդ՝ գերաշնորհ Տ. Գյուստ Եպիսկոպոս Նազգաշյան, նաև Ալֆորվիլի հոգևոր հովիվ՝ հոգեշնորհ Տ. Ներսես Ժայր. վրդ. Բապումյան:

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ կբաղկանա 18 անդամներէ՝ 3 նախագահ, 5 Հռովմեական Կաթոլիկ, 5 Բողոքական, 3 Օրթոդոքս և 2 Հայ Առաքելական Եկեղեցիներու ներկայացուցիչներեն:

Առաջին տարեշրջանին համար Խորհուրդին նախագահ ընտրվեցավ Լիոնի Արքեպիսկոպոս և Ֆրանսայի Կաթոլիկ Եպիսկոպոսաց Ժողովի նախագահ՝ գերպ. կարդինալ Ալպեո Տրքուրթեն:

Ժողովը քննարկեց Ֆրանսայի Քրիստոնյա Եկեղեցիներու Խորհուրդին Կանոնագիրը և զայն քվեարկեց՝ երեք տարվան փորձառական շրջանի մը համար:

Ժողովը իր առնելիք բոլոր որոշումներուն համար պայման ընդունած է ՄԻԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ժողովին հաջորդ նիստը պիտի գումարվի՝ 16 մայիս 1988-ին:

ԴԻՎԱՆ

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅՑԸ ԱՄՆ՝ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆԻ
ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ ԿԱՊԱՑՈՒԹՅԱՄԲ

1987 թվականի դեկտեմբերի 4—12-ը Միացյալ Նահանգների Քրիստոսի Եկեղեցու Ազգային Խորհրդի (ՔԵԱԽ) հրավերով ԱՄՆ-ում էր գտնվում Սովետական Միության Եկեղեցիների պատգամավորությունը: ՔԵԱԽ-ի ընդհանուր քարտուղար դոկ. Արի Բրաուների ուղարկած հրավերը առաջարկում էր Սովետական Միության և ԱՄՆ-ի Եկեղեցիների միասնական հիմնադրյալ աղոթք՝ այդ օրերին Վաշինգտոնում տեղի ունեցող Գերագույնի հանդիպման հաջողության համար:

Սովետական Միության Եկեղեցիների պատվիրակության կազմի մեջ էին. Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցուց՝ Պատրիարքարանի արտաքին գործերի բաժնի վարիչ՝ պատգամավորության ղեկավար, Մինսկի և Բելոռուսիայի միտրոպոլիտ Ֆիլարետը, Սերպուխովի եպիսկոպոս Կլիմենտը, իգումեն Նիկանդորը՝ Կովալենկո, ավագ սարկավագ Վլադիմիր Նագարկինը և թարգմանիչ Վ. Մախանը: Հայ Առաքելական Եկեղեցուց՝ Մայր Աթոռիս դիվանապետ գեր. Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Պոգապալյանը, Վրաց Պրավոսլավ Եկեղեցուց՝ Սուխումիի և Աբխազիայի միտրոպոլիտ Դավիթը, Լատվիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու արքեպիսկոպոս Էրիկ Մետտերսը և Էստոնիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու արքեպիսկոպոս Կունո Պալուան:

Դեկտեմբերի 5-ին Սովետական Միության Եկեղեցիների պատգամավորությունը աչքելեց Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի Եպիսկոպոսական Եկեղեցու Մայր տաճար, որտեղ

մասնակցեց գիշերային խոկումին: Հաջորդ օրը, ժամը 16-ին, Մայր տաճարում սկսվեց հանդիսավոր Էկումենիկ արարողությունը, որը գլխավորեց Վաշինգտոնի Եպիսկոպոսական Եկեղեցու եպիսկոպոս Ջոն Ուոքերը: Այս Էկումենիկ աղոթքին մասնակցեցին Սովետական Միության Եկեղեցիների պատգամավորության բոլոր անդամները: Հաջորդ օրերին Ազգային Մայր տաճարում ամեն օր աղոթքներ էին տեղի ունենում, որոնց մասնակցում էին մեկական ներկայացուցիչներ ԱՄՆ-ից և Սովետական Միությունից: Դեկտեմբերի 7-ին վերոհիշյալ տաճարի ժողովարաններից մեկում կայացավ մամուլի ասուլիս Ամերիկայի և արտասահմանի մամուլի ներկայացուցիչների համար, որին մասնակցեցին միտրոպոլիտ Ֆիլարետը, Ներսես արքեպս. Պոգապալյանը, միտրոպոլիտ Դավիթը, դոկ. Արի Բրաունը, ՔԵԱԽ-ի փոխնախագահ Ռենա Յոկան և Ջոան Կազիվարդան: Միտրոպոլիտ Ֆիլարետը և Արի Բրաունը ելույթ ունեցան թղթակիցների առջև, որտեղ ի մասնավորի հայտնեցին այն միասնական ուղերձի մասին, որն ուղարկվել է երկու պետությունների ղեկավարներին: Ինչպես հայտնի է, դեկտեմբերի 8-ին Սպիտակ Տանը տեղի ունեցավ միջին և մոտ տարածության հրթիռների վերացման պայմանագրի ստորագրումը Մ. Գորբաչովի և Ռ. Ռեյգանի կողմից: Սա պատմական աննախադեպ քայլ էր համաշխարհային խաղաղության ճանապարհին:

ՈՍԿԵ ԼՈՒՄԱ

«Հայաստան, հայ ժողովուրդ,
հայոց պատմությունը իրարմե
անքաժան են և միասին անքա-
ժան են Սուրբ Էջմիածնեն»:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

Օտարերկրյա շատ պատվիրակություն-
ների են ուղեկցել դեպի Էջմիածին ու եղել
Մայր տաճարում, գանձատանը, Վեհափա-
ռի մոտ և, հասկանալի է, միշտ էլ հետա-
քըքքիր գրույցներ ունեցել հոգևոր մթնո-
լորտի թելադրած վերերկրային նյութերի
շուրջ: Սակայն ոչ մի երկրի պատվիրա-
կություն այնպես խոր չի տպավորել ինձ,
ինչպես Ֆրանսիայի պատվիրակությունը,
գլխավորությամբ լիցեյների ընդհանուր
տնօրեն, մասնագիտությամբ մաթեմատիկ
պարոն Ալբեր Դյուրանի: Իր երկու օգնա-
կանների՝ պարոն Բյուֆոնի և պարոն
Բերտրանի հետ եկել էին ծանոթանալու
միջնակարգ ուսուցման դրվածքին Սովե-
տական Հայաստանում:

Դեռ Երևանի օդանավակայանի սպա-
սան սրահում, պարոն Դյուրանը ֆրանսիա-
կան հաճելի անմիջականությամբ հայտնեց.

— Փարիզում մտավորական հայ բարե-
կամներ ունեմ. նրանք շատ են պատմել ինձ
ձեր ժողովրդի հինավուրց պատմության և
հարուստ մշակույթի մասին: Բացի այդ,
կարդացել եմ, ինչ որ ճարել եմ, և առաջին
հերթին Արշակ Չոպանյանի մեծարժեք
հրատարակությունները: Ինձ լրջորեն հե-
տաքրքրում են ձեր գրչագիր մատյանները
մաթեմատիկայի և աստղագիտության վե-

րաբերյալ: Այս ամենի հետ անձնական ծա-
նոթությունը ինձ համար վաղուց անհրա-
ժեշտություն է դարձել: Եվ երբ առիթը ներ-
կայացավ գալ ձեր մեծ երկիրը, ես մատու-
դրի Հայաստանի վրա: Եվ, ահա՛, ինչպես
տեսնում եք, ձեր հինավուրց հողի վրա եմք,
ձեզ հետ, վեհապանձ Արարատի հետ: Ան-
կեղծ ասեմ. ես ու իմ օգնականները մի
տեսակ շփոթված ենք. մինչև բիրիական
ժամանակները հասնող ձեր երկրի պատ-
մությունը ակամա հուզում է մեզ: Նայում
ենք մեր շուրջ բոլորը և ասում մտու՛ի.
«Այստե՛ղ, ամեն բան որ տեսնում ես, պատ-
մական է»:

Ֆրանսիայի պատվիրակությունը յոթ օր
մնաց Հայաստանում և մասնագիտական
զբաղվածությունից ազատ ամբողջ ժամա-
նակ շրջեց Երևանում, հանրապետության
տարբեր քաղաքներում ու շրջաններում, ե-
ղավ ուսումնական հաստատություններում
ու մշակութային օջախներում, հանդիպեց
տարբեր զբաղմունքի տեր մարդկանց հետ,
հարցրեց, վիճեց, զարմացավ և նորից
հարցրեց, նորից վիճեց ու նորից զարմա-
ցավ, մինչև ծնվեց պարոն Դյուրանի բանա-
ձևը՝ «Ձեր փոքր երկիրը զարմանքների մեծ
հանրապետություն է»:

Ուրեմն, մինչև Էջմիածին այցելելը, պատ-

վիրակությունը արդեն եղել էր Գեղարդում՝ ժայռերի սրտի մեջ հավատքի, տաղանդի ու համբերության բրիչով հրաշակերտված տաճարում։ Այցելել էր Մատենադարան՝ գրչագիր մատյանների իմաստուն աշխարհը։ Լսել էր մեր այրուքների ստեղծման ու հայ դպրության սկզբնավորման հրաշալիատումը։ «Մշո ճաղընտիրի» օրինակով ծանոթացել էր մատյանների «անհատական» և «հավաքական» ճակատագրին, ունկընդրել դրանց ստեղծման ու ոչնչացման, փրկման ու փրկագնման հաճախ ողբերգական ու միշտ հերոսական պատմությունները։ Կանգնել էր Սասունցի Դավթի արձանի առաջ, դիտել ազատության և արդարության համար պատանհի դյուցազնի բարձրացրած Թուր Կալծակին, ինչպես նաև համբերության թաղը, որ լիքը լցված թափվում էր։ Եվ, ահա՛, այստեղ էլ ծնվել էր պարոն Դյուրանի ցասկոտ եզրահանգումը. «Ի՞նչ արած, պետք է թափվի, երբ այսքան լցվել է...» և անմիջապես էլ ավելացրեց. «Թող գան, թող տեսնեն անցած ու գալիք բոլոր մարա մեղիքները, որ պատյան չունի արդարության սուրը...»։ Պատվիրակությունը հիացել ու լիացել էր Սարյանի աշխարհը ջերմացնող գույներով, լսել Հակոբ Հակոբյանի կտավներում խորհող-բեղմնավորող մեծ լույությունը, բարձրացել էր Ծիծեռնակաբերդ՝ հայ ժողովրդի մեծ նահատակության և զարմանահրաշ վերածննդի հուշահամալիրը, ապա իջել, նայել էր ժողովրդի նորօրյա նվաճումների ցուցահանդեսը և այս անգամ պարոն Բյուֆոնի բերանով ցրնծագին գոչել. «Ա՛յ, սա իսկական պատասխան է բոլոր նրանց, ովքեր մահ նյութեցին և դավեցին ձեզ»։

Եվ, ահա, այսպիսի տպավորություններով բեռնավոր, գնում ենք Էջմիածին ծանոթանալու հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի պատմական, կենսորոնին, հանդիպելու Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետին։

Սուսվոտյան, երբ հայտնեցի, թե այսօր լինելու ենք Էջմիածնում, առաջինը պարոն Բերտրանը նկատելի ճիգով վանկարկեց Էջմիածին անունը և հարցրեց.

— Երևի բարդ բառ է. իսկ ի՞նչ է նշանակում։

— Ծիշտ կոահեցիք,—ասացի,— բարդ բառ է և նշանակում է տեղ, վայր, ուր իջել է Միածինը՝ Բրիստոս։

Ես կարճառոտ պատմեցի Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը։ Միածինը երկնային լույսների պայծառ հեղեղի մեջ իջնում է ամպերից և ձեռքի ոսկե ոտով ծեծում—նշանակում այն տեղը, ուր պետք է կառուցվեր քրիստոնյա առաջին տաճարը։ Եվ

Գրիգոր Լուսավորիչը կոչ է անում ի լուր հայոց աշխարհի. «Եկաք շինեցուք սուրբ գլխորանն լուսոյ»։ Եվ նորահավատ թագավոր, իշխան ու ժողովուրդ, իրար եկած, կառուցում են «լուսոյ խորան» տաճարը։

Էջմիածին քաղաքի մոտքին, ճիշտ այնտեղ, ուր աջից Հոփսիսմեն, իսկ ձախից Մասիսներն են կոթողվում դեպի երկինք, մեր հյուրերը խնդրեցին կանգնեցնել մեքենան։ Իջանք։ Պատմեցի հայոց Տրդատ թագավորի հրամանով Հոփսիսմյան կույսերի նահատակության, յոթերորդ դարի շինարար, բանաստեղծ ու երածիշտ կաթողիկոս Կոմիտասի և նահատակ կույսերի հիշատակը հավերժացնող նրա «Անձինք նուիրեալք» բանաստեղծության մասին։

Երբ բառացի թարգմանությամբ վերահասու եղան պատկերի բովանդակությանը, առաջինը լույությունը խզեց պարոն Բյուֆոնը.

— Սքանչելի՛, վսե՛մ ինքնագոհաբերում, որ, սակայն, նույնքան սքանչելի արվեստով մարմնավորվել է, ահա՛, ձեր քարերի ու ձեր բառերի մեջ...։ Պարոններ, ես անկեղծորեն չգիտեմ, հավատա՞մ արդյոք իմ աչքերին, որ մենք՝ հեռաբնակ օտարականներս, հիմա գտնվում ենք բիրիական Մասիսների և ինքնագոհաբերման հանձարեղ կոթող Հոփսիսմեն տաճարի արանքում, նրանց այսքա՛ն մոտիկ, Աստված իմ, հավատա՞մ...»։

Մեր մեքենան շարժվեց առաջ։ Բայց քանի թույլ ու քանի քայլ։ Պարոն Դյուրանը խնդրեց նորից կանգնեցնել։ Աջի վրա, փողոցին զուգահեռ, փոքրիկ, նեղիկ այգի էր, թուփ ու ծաղիկներ, նրբակերտ ջրավազան ու մշտամրմունջ ցայտաղբյուրներ, հիշատակի քանդակված պատ ու հուրհրացող հավերժական կրակ՝ մեծ հայրենականում զոհված Էջմիածնեցի մարտիկների հիշատակին։ Հյուրերը հանեցին գլխարկները, կանգնեցին ինքնամիտի։ Պարոն Դյուրանը լսելի մրմնջում էր. «Զարմալի է, շա՛տ զարմանալի. նահատակության, ինքնագոհաբերման շղթան ո՛չ մի թույլ ու ո՛չ մի տեղ չի ընդհատվում. մի թույլում, Հոփսիսմենից այստեղ, տասնվեց դար անցանք ու նորից «Իմացեալ մահ» ու նորից ինքնամիտիում հանում հավատքի ու հայրենիքի ազատության։ Ո՛վ գիտե, թե ի՞նչ նոր Հոփսիսմեններ ու ի՞նչ նոր «Անձինք» գարող էին ստեղծել այս մարդիկ և սակայն, սպանվեցին։

Մայրավանքի գլխավոր դարպասը անմիջապես գրավեց հյուրերի ուշադրությունը։

Կիրիկյան Հայաստանի IX—XII դարերի

նշանավոր մայրաքաղաք Անիի մոտերքում գտնվող Հոռոմոսի վանքի հայթայթամարի մանրակերտն է՝ շատ փոքր փոփոխությամբ,—բացատրում են,—կառուցվել է վերջերս Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի մտահղացմամբ ու հրամանով:

— Գևորգյան ճեմարանը,—ասում է պարոն Դյուրանը,—հազիվ էր բերել մեզ համեմատաբար մոտիկ 19-րդ դարը, երբ, ահա՛, ձեր Հայրապետի լուսավոր մտահղացումը հաճելիորեն ստիպում է մեզ հազար տարով ետ գնալ: Այո՛, ետ գնալ տեսնելու, համոզվելու համար, որ ժողովրդի պատմությունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նրանց կյանքում տեղի ունեցած առանձին դեպքերի և իրադարձությունների ահա այսպիսի ոսկյա օղակներով իրար ամրորեն գոդված մի անվերջ շղթա:

Եվ ցուցամատը ուղղելով դարպասի կամարի տակից երևացող Մայր տաճարի գրմբեթին, հարցնում է.

— Իսկ երբ անցնենք այս մի քանի քայլը ու հասնենք Մայր տաճար, քանի՞ դարով ետ ենք գնալու:

— Նախորդ հազարից հետո ևս յոթ հարյուր տարի,—ժպտում են ես ու շարունակում,—եթե դուք չեք հոգնել մեր պատմության ժամանակների մեջ ետ ու առաջ վազվզելուց, մենք էլի մի հազար տարով ետ կգնանք, ձեզ իջեցնելով Մայր տաճարի հիմքի մոտ, ուր վերջերս հայտնաբերվեց հեթանոսական մեհյան (մ.թ.ա. 5—4-րդ դարեր) նվիրված հայոց Միհր աստծո պաշտամունքին:

Հյուրերը սիրով համաձայնվեցին: Թանգարանի միջով իջանք Ավագ խորանի տակ և մեր աչքերի առաջ բացվեց մոտ երեք հազարամյա անցած-գնացած մի աշխարհ ու քաղաքակրթություն: Իրարից անկախ պարոն Դյուրանն ու իր օգնականները լուռ երկյուղածությամբ մատները քսում էին պատերի քարերին՝ արդյո՞ք իրական է այս բոլորը: Իրական էր, շոշափելի այնպես և այնքան, ինչքան այս կոշտ-անտաշ քարերը, որ մեհյանի հիմքն են եղել...: Լուռ, անխոս հավաքվեցինք ատրուշանի շուրջը, որ քար ու կրով շինած բոլորածն էր, մոխիր այնտեղ: Հազիվ էի հայթայթարում մատով մոխրին դիպչելու գաղթակցությունը: Ինձ թվաց, որ պարոն Դյուրանը նույնպես վառվում է այդ ցանկությամբ: Երեք հազար տարի...: Ու պատկերացնել, որ մեր նախնիները, ինչպես մենք, բոլորվել են այս նույն ատրուշանի շուրջը և զոհեր մատուցել Միհր աստծուն...:

Դուրս ենք գալիս Մայր տաճար: Միջօրեի զվարթ արևալույսը ներս էր թափանչ-

ցել հարավակողմ պատուհաններից, գմբեթից ու խայտառք տվել հանդիսակազ կամարների ու պուների «ծաղկունքին»: Խումկի թանձրացած բուրմունքը կանգնել-մնացել էր տաճարում: Հանգած՝ խոկում էին շահերը: Մրոտած շրջանակների մեջ սպասում, տագնապում էին սուրբերը: Խորանի վերևում, կարծես ամսի գույաներից առկախ, ի՞նչ էր մտածում ցաված, անո՛ւշ մեր Տիրամայրը:

Պարոն Բյուֆոնը նկատում է.

— Ձեր Մադոննան իսկական հայուհի է: Նա չի ցուցադրում իր վիշտը, այլ ապրում է, և արդյոք այդ չէ պատճառը, որ շատ է հուզում: Պարզ նկատվում է, որ դուք ամեն ինչի վրա դնում ենք ձեր ազգային դրոշմը, և դա սքանչելի է:

— Այո՛,—ասում են ես,—մենք այդպես ենք վարվում մեր պատմության ու ճակատագրի հրամանով:

Մեր ընդունելությունը Վեհափառի մոտ նշանակված էր ժամը 14-ին: Ուստի դեռ ժամանակ կար դիտելու մայրավանքի մյուս հուշարձանները: Հյուրերը նախ մոտեցան Մայր տաճարի ելքի աջ ու ձախ կողմերում գտնվող կաթողիկոսների շիրիմներին և խնդրեցին թարգմանել տապանագրերը: Թարգմանեցին: Ուշադիր լսեցին: Հետո հարցե՛ր, հարցե՛ր ու մտորումնե՛ր: Պարոն Բերտրանը, որ պատմաբան էր, կարծես ամփոփեց, ընդհանրացրեց գրույցը.

— Եկեղեցական հայրերին տրված «Հայոց հայրիկ», «պաշտպան հայրենյաց» և «նվազող վշտին հայոց» հայրենասիրական հուզիչ բնորոշումները անկեղծ զարմանք են պատճառում ինձ: Նման երևույթի հազվադեպ կարելի է հանդիպել ուրիշ ժողովուրդների պատմության մեջ: Այստեղ ևս զգացվում է ազգի դրոշմը, կամ, ինչպես դուք եք ասում, ձեր պատմության ու ճակատագրի դրոշմը: «Հայոց հայրիկ», «պաշտպան հայրենյաց», «նվազող վշտին հայոց»: Ինչքա՛ն պարզ, մտերիմ և միաժամանակ ինչքա՛ն վեհ ու հերոսական է հնչում: Պատկերացնո՛ւմ եք, ո՛չ թե մեկի, հինգի ու տասի, այլ ամբողջ մի ժողովրդի «պաշտպան», «վշտի երգիչ» ու «հայրիկ»: Ինչքա՛ն մարդկային, ինչքա՛ն հայրենասեր, ինչքա՛ն նվիրված պիտի լինեին այդ Աշտարակեցին ու Խրիմյանը, որ ժողովուրդը հավաքաբար այդպես վերաբերվեր նրանց, նույնիսկ մահից շատ տարիներ հետո: Երանելի է այն ժողովուրդը, որ այսպիսի պաշտպաններ է ունեցել:

— Եվ ունի՛,—ավելացրի ես:

Մոտենում ենք Խրիմյան հայրիկի շերեփի առածը մարմնավորող հուշակոթողին:

Թևաձալ ևստած բազալտե արծիվ, ներքևում, ձախ թևի տակ, քարի մեջ փորված հարիսայի կաթսան է, ուր, մի փոքր թեքությամբ, իջել է բազալտե նախշագարդ կոթով հայոց ավանդական շերեփը: Հայրիկը այս առակը հորինել-պատմել է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից վերադառնալուց հետո, ուր, իբր հայոց պատվիրակության ղեկավար, գնացել էր մեծ տերություններից իր ժողովրդի համար ազատություն և արդարություն հայցելու: Ահա առակը այնպես, ինչպես պատմել է Հայրիկը ինքը.

«Գնացի Եվրոպա ձեզ ազատություն քերելու և ինչ տեսա այնտեղ: Բեռլինում դրված էր մի մեծ պտուկ, մեջը լիքը հարիսա: Գալիս էին զանազան ազգերի պատվիրակներ երկաթե շերեփներով և հարիսայից վերցնում ու գնում...»

Կարգը գալով մեզ հայոցս, ես ալ ձեռքիս աղերսաթուղթ ցուցնելով աղաչեցի, որ ամանս լնում հարիսա: Այնժամ կաթսայի գլուխ կանգնած մեծավորները իմն հարցուցին, թե ո՞ւր է քո շերեփը: Հիրավի հոս հարիսա կբաժնվի, բայց շերեփ չունեցողն չի կարող անոր մոտենալ...

Այնժամ դարձրի իմ երես և իբր թե կիմարեի իմ գեթունցի և մշեցի քաջերս, ո՞ւր էին, պետք չէ՞ր որ անոնցմե մեկ-երկու հոգի ալ իմ քովս գտնվեին և ևնոց արյունոտ թուրերը Եվրոպացոց աչքը խոթելով բացարձակ աղաղակեի, թե տեսեք, ահա հո՞ւն է շերեփը: Բայց չկար... Մի աղերսաթուղթ ունեի ձեռքիս, ան ալ թղթից, ու հարիսին մեջ մնաց... Ծերեփների մասին մտածեցեք:

Վեհաժողովի դռան վրա գրված էր, իրավունք ուժովինն է, քաղաքագիտությունը գթություն չունի, իրավունքն ալ սուրի ծայրին է: Հայաստանցիներ, փրեցեք երկաթը, ձեր փրկությունը երկաթով կլինի»:

— Առակը,—ասում է պարոն Բերտրանը,—անշո՛ւշտ խորիմաստ է և հայրենասիրության, ժողովրդական պարզ ու պատկերավոր մտածողության եզակի մի նմուշ: Սակայն, մեզ համար, զարմանալին այն է, որ քաղաքական մեծ լիցքի այս առակը հորինել ու պատգամել է ոչ այլ ոք, քան Եկեղեցու բարձր սպասավորը և Եկեղեցու բարձրաստիճան մի ուրիշ սպասավոր, մեր օրերում, այն վերածել է քարե կոթողի և որպես հավերժ հիշեցում դրել սերունդների աչքի առաջ...:

Հասել էր մեր ընդունելության ժամը: Անցանք «Դուռն Տրդատա» կոչված կամարի տակով:

— Այս կամարի տակով,—ասում է պարոն Բյուֆոնը,—անշո՛ւշտ անցած կլինեն

շատ նշանավոր պատմական անձնավորություններ, բայց հետաքրքիր է իմանալ, թե նրանցից ո՞վ է եղել առաջին անցնողը:

— Նախ ասեմ,—նկատեցի ես,—որ հաղթականաբար կառուցել է հայոց Տրդատ մեծագոր թագավորը 301—304 թվականներին քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու առթիվ: Ուստի արքայատոհմով և պաշտոնական շքախմբով թափոր կազմած՝ առաջինը Տրդատը ինքն է անցել այս կամարի տակով, մտել Մայր տաճար և ծնրադրել իր նոր Աստծուն, որին դեռ երեկ հալածում էր միապետի դաժան խստությամբ:

— Ուրեմն,—ասում է պարոն Դյուրանը,—քրիստոնեության առաջին պաշտոնական հաղթանակի առաջին հաղթականամարն է: Ուստի, բարեկամներս, սա պատմական կառույց է ոչ միայն ձեզ, այլ համայն քրիստոնյա աշխարհի համար: Ձեր Տրդատ թագավորը գիտակցե՞լ է արդյոք, որ անցնելով այս հաղթականամարի տակով, փաստորեն կատարել է քրիստոնեական կրոնի համաշխարհային տիրապետության բացման փառահանդեսը չորրորդ դարի արշալույսին: Եվ զարմանում եմ, թե ինչու բարձրաձայն չի խոսվում պատմական այս փաստի մասին:

Վեհաբանում մեզ առաջնորդեցին երկրորդ հարկ: Եղանք զահագահիճում: Ծուրջ բոլորը տարբեր դարերի և տարբեր կաթողիկոսների հին-հին զահաթոռներ են, որ խորհրդանշում են կաթողիկոսական իշխանությունը: Կաթողիկոսների 129 սերունդ է անցել այս զահերի վրայով: Վազգեն Ա. Հայրապետը Մայր Աթոռի 130-րդ զահակալն է: Դահիճում ամբողջովին մարմարից միակ զահաթոռը Վազգեն Ա. Հայրապետի մտահղացումը և նվերն է Մայր Աթոռին: Այն իրավամբ խորհրդանշում է Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով հիմնադրված պատմական այս Աթոռի վեհության և անսասանության զաղափարը:

Դիտեցինք դահիճի ամբողջ հյուսիսային պատը զարդարող վիթխարի գոբելենը: Ծատ սեղմ պատմեցի 451 թվականի Ավարայրի ճակատամարտի մասին: Պարոն Բյուֆոնը, արվեստների մոտիկից առնչվող մարդ, թույլտվություն խնդրեց, մոտեցավ գոբելենին, ձեռքով նրբորեն շոշափեց այն ու զարմացած հարցրեց.

— Ուրտե՞ղ է գործված. զարմանալիորեն շատ է հիշեցնում գոբելենի ֆրանսիական դպրոցը:

— Դուք ճիշտ կոահեցիք,—ասացի,—գործված է ձեզ մոտ, Փարիզի մի շատ հին արվեստանոցում, ձեր մասնագետների հը-

մուտ ձեռքերով ու Լիոնի բուրդ ու մետաքսով: Հետևաբար, այս հրաշալի ստեղծագործությունը հայ-ֆրանսիական մշակութային համագործակցության պատմության մնայուն էջերից մեկն է նաև:

Հյուրերը երկար կանգնեցին «Վարդանանք»-ի առաջ, նկատեցին, իմաստավորեցին շատ մանրամասներ, խորհրդածեցին նկարչի ինքնատիպ մտահղացումների, համադրող երևակայության, շատ ամուր գծագրի և, անշո՛ւշտ, նրա գլխավոր ասելիքի մասին: Պարոն Բյուֆոնը ճիշտ նկատեց, որ նկարիչը Ավարայրի այս մեկ ճակատամարտի մեջ ի մի է բերել հայ ժողովրդի մղած կենաց և մահու բոլոր ճակատամարտերը, ոտքի է հանել ողջ ժողովուրդը, աշխարհիկ ու հոգևոր բոլոր դասերն ու դասակարգերը:

— Տեսե՛ք,—ասում է նա,—Վարդան Մամիկոնյանից ու Ղևոնդ Երեցից մինչև Խրիմյան Հայրիկը, Վ. Սարոյանն ու նկարիչն ինքը քանի՜ սերունդներ են մասնակցում ազատագրական այս երթին, որ կամավոր է, սիրահոծար, որ թելադրված է մասնակիցներից ամեն մեկի վիրավորված ինքնասիրությունից, պատվով գոյատևելու ներքին մղումից: Եվ կարգախոսը. «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»: Ուստի, հոծարակամ, խնդուն և անկասելի է երթը...»:

Վերջապես մենք Վեհարանի այն սրահում ենք, որի հաստաքեստ պատի մեջ ամրակայված գանձարկղում է պահպանվում ու ցուցադրվում մեր գանձերի գանձը, մեր սրբատառ այբուբենը: Այս մասին ես չեի պատմել մեր հյուրերին: Նրանք պատռ ծածկող վարպետյրի դեմ կանգնած, չգիտեին, թե ինչ պետք է տեսնեն: Եվ, ահա՛, ետ գնաց վարագույրը, փափուկ ու խորհրդավոր չխկչխկացին բանալիները, բացվեց ծանրածանր դուռը և հուրհրատող, բոցկտացող լույսերի առատության մեջ երևաց հայոց ոսկեծույլ այբուբենը... Ես չիմացա, թե ի՞նչ կախարդանք էր այդ, որ ծնկի բերեց մեր հյուրերին: Ու հիմա, ապշահար ու խոնարհ, պարոն Դյուրանն էր, որ ի խորոց սրտի մրմնջում էր,—«Տեր իմ Աստված, այս ի՞նչ վեհաշուք պատիվ է սեփական այբուբենին, ի՞նչ հանճարեղ մտահղացում...»:

Հետո հյուրերը ավելի մոտիկից, ավելի մանրագնին դիտեցին մեարդայան երեսունվեց նշանագրերը առանձին-առանձին. բոլորն էլ ազնիվ ոսկուց ու թանկարժեք պեպես քարերով «միմա արած» և այնպես նրբագեղ, այնպես շնորհաշուք, որ յուրաքանչյուր նշանագիր առանձին դարձել է մի

փոքրիկ գեղեցիկ ստեղծագործություն: Պարոն Բյուֆոնը խորասուզված նայում էր ու հարցնում.

— Իսկ մարդկային ձեռք, այնուամենայնիվ դիպե՛լ է սրան...

Իջանք առաջին հարկ: Մի երիտասարդ վարդապետ մեզ առաջնորդեց ընդունելության սրահ: Մի երկու րոպե լուռ սպասման մեջ էինք, երբ բացվեց դուռը ու գավազանակիր վարդապետի ողեկցությամբ, անձայն-անշոշուկ, ներս մտավ Հայրապետը: Իր առօրյա աշխատանքային հանդերձանքով էր: Խաղա՛ղ, անո՛ւշ նայեց մեզ, մեղմաճայն ողջունեց ֆրանսերեն լեզվով ու հրավիրեց նստել: Հետո, էլի ֆրանսերենով, հարցուփորձ արեց ճամփորդությունից, պաշտոնական առաքելությունից, Փարիզից, ընտանիքից ու կարոտից, անշո՛ւշտ նաև Հայաստանում տեսած-լսածներից: Ոգևորված պարզ ու մտերիմ վերաբերմունքից, պարոն Դյուրանը դիմեց Հայրապետին.

— Ձերդ Սրբություն, շրջագայելով Հայաստանում, ձեր հին ու նոր պատմության դարերի մեջ, մենք իմացանք ցնցող իրողություններ, տեսանք անմոռանալի հուշարձաններ, ծանոթացանք եզակի մտահղացումների ու մեծարժեք իրագործումների: Այս ամենը մեր մեջ հարուցած ինչուներից և ինչպեսներից փորձում ենք ինքներս գլուխ հանել մեր հայ բարեկամների օգնությամբ, իսկ, ահա, հայերեն այբուբենը ոսկելույս հուշարձանի վերածելու եզակի մտահղացման հանգամանքների մասին խոնարհաբար կցանկանայինք իմանալ, եթե, կարելի է, անձամբ Ձերդ Սրբությունից:

— Գնահատելի կզտնենք Ձեր հետաքրքրությունը, ուստի, սիրահոծար կբացենք մեր «գաղտնիքը»:

Տարիներ առաջ, մի օր, ինձ հայտնեցին, թե մի հայ մայրիկ ցանկանում է տեսնել ինձ: Հրավիրեցի: Վաթսունի մոտ կին էր: Արցունքը աչքերին հայտնեց, որ մի փոքրիկ ավանդ ունի անձամբ ինձ՝ Հայոց Հայրապետին հանձնելու: Ծոցից հանեց մի շատ հին բազմահամգույց թաշկինակ, դրժվարությամբ քանդեց, երկյուղածությամբ շրթներին տարավ ու դրեց սեղանին: Երկու հատ ականջի օղ էր, երկու հատ ծոմված մատանի ու մի հատ կոտրված-ճզմված փոքրիկ խաչ, բոլորն էլ ոսկի: Մի՞նչ ես հարցական նայում էի, մայրիկը այտերն ի վար հոսող արցունքների միջից ասաց.

— Վեհափա՛ռ, տարագրության ճանապարհին, երբ մեռնում էր մայրս, ինձ հանձնարարեց սրանք հատկացնել մի բարի, մի սուրբ նպատակի: Տարիներ տեսած մեր գողգոթայի ճանապարհին կրեցինք անպատ-

մելի տառապանքներ՝ հիվանդություն, սով, ծարավ, խոշտանգումներ, սակայն մայրական այս ավանդին ձեռք չտվեցինք: Ահա, Վեհափառ, սրանք համարեք մեր նահատակ մոր փոքր լուման և օգտագործեցեք մի սուրբ նպատակի:

Ես, հուզված, նայում եմ մեր ժողովրդի դառը ճակատագրի ճամփաներով անցած փոքրիկ ոսկի իրերին և անօգնական հարցնում.

— Այնուամենայնիվ, մայրի՛կ, ի՞նչ անեմ, Դուք հատկապես ի՞նչ կցանկանայիք:

— Ձեր կամքն է, Վեհափառ,—ասաց մայրիկը:

Պատասխանը ոչինչ չհուշեց. օրեր, ամիսներ, մի ամբողջ տարի ես անճրկած ու մոլոր մտածում էի՝ ի՞նչ անել: Մի գեղեցիկ խաչքա՛ր կամ աղբյուր-հուշարձա՛ն կառուցել, որ հավերժ կարկաչի նրա նահատակ մոր հիշատակին: Տատանվում, երկմտում էի: Ու մի օր էլ, աշխատելուց հոգնած, երբ վեր առի գլուխս, նկատեցի, կարծես առաջին անգամ, գրասեղանիս անկյունում դրված ահա այս փոքրիկ մանրակերտ կոթողը, ստեղծված 1911-ին Պոլսում հայ գրերի գլուխի 1500-ամյակի տոնակատարության օրերին: Հանկարծ, կարծես տեսիլքի մեջ, ուրվագծվեց գաղափարը: Ինչո՞ւ չստեղծել ավելի տեսանելի, ավելի խոսում ու ամբողջովին ոսկեծուլ մի հուշարձան ի պատիվ մեր սրբատառ այբուբենի և դեռ սերունդների աչքի առաջ իբրև հավերժ ուսանելի դաս ու դասագիրք: Մեծածախս այս գաղափարի իրականացման համար մայրիկի ոսկե լուման անշուշտ շատ փոքր էր, գրեթե աննշան մի բան, բայց, մտածեցինք, որպես բարի թոթա՛մոր միանգամայն բավարար՝ իմաստավորելու մինչ այդ մեր տրամադրության տակ եղած և դեռ անանուն ու որոշակի նպատակ չունեցող ավելի մեծ այլ նվիրատվություններ: Եվ, այսպես, մայրիկի ոսկե լուման բարի թոթա՛մոր դարձրած՝ գործի սկսեցինք: Ծուռով մեզ օգնության եկան ճարտարապետ, նկարիչ ու տոհմական ոսկերիչ, բոլորն էլ հմուտ, նվիրում ու տեսիլք ունեցող հայրենասեր մարդիկ, ու մարմին առավ նահատակ հայ մայրիկի վերջին ցանկությունը և մեր տեսիլքը:

Դուրս եկանք Վեհարանից: Հյուրերը գնում էին անխոս, ինքնասույգ: Թվում էր,

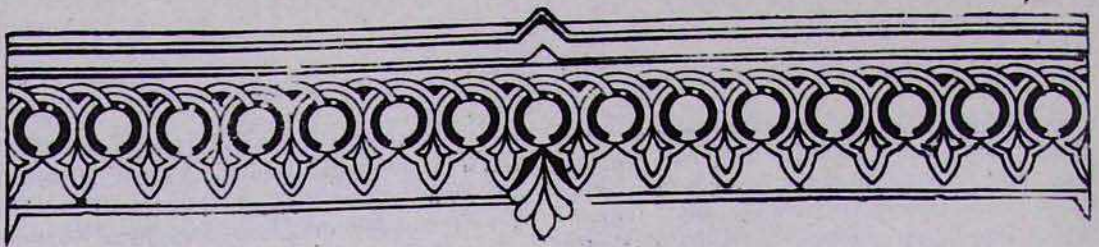
ամեն մեկը իր հիշողության մեջ կարգի էր բերում այս երկու ժամում տեսած-լսածները: Երբ Զվարթնոցի արծիվն էլ թողեցինք մեր ետին, պարոն Դյուրանը բացվեց.

— Ինչպես գիտեք,—ասաց նա,—վաղը առավոտ շուտ մեկնում եմք: Մեր հոգիները լի են տպավորություններով: Մեկնելուց առաջ ներքին անհրաժեշտություն եմ զգում խոսել իմ տպավորությունների և առաջին եզրահանգումների մասին:

Ձեր ժողովուրդը, որքան հին-հնամայն, զարմանալի է, նույնքան էլ ջահել է, կենսունակ, ստեղծելու կրքով առնչում: Ձեր այսօրվա Սովետական Հայաստանը խոսում վկայությունն է այդ բանի: Եզակի են Արարատը, Հոփսիսմեն, ձեր գրապաշտությունն ու հյուրասիրությունը: Ձեր եկեղեցին միայն «սուր աղօթից» չի եղել, այլ «ամբողջ հայրենեաց», իսկ ձեր եկեղեցական հայրերը որքան խոնարհ սպասարկու եկեղեցու, նույնքան և ավելի՝ «հովիտ քաջ հայոց հոսիմ»: Ձեր ժողովրդի և ձեր գրչագիր մատյանների ճակատագրերը, հաճախ նույնական, եզակի են, իսկ «Ծառընտիրի» պատմությունը՝ ամենահոգիչը աշխարհում: Սեփական այբուբենը ոսկյա հավերժական հուշակոթողի վերածելու լուսավոր մտահղացումը հմայել է մեզ: Դրանով դուք խաղաղ, բարի օրինակ եք տվել ատոմական սարսափով համակված աշխարհին: Հանդիպելով Վազգեն Ա. կաթողիկոսին, մեզ թվում է, որ մենք հանդիպեցինք ձեր իմաստուն ու հայրենասեր հայրապետներին Սահակ Պարթևից մինչև երկաթե շերեփի հանճարեղ առակախոս Խրիմյան Հայրիկը ու համոզվեցինք, որ պետք է ճշմարտապես պարզ լինել, վեհ ու վսեմ լինելու համար...

Կմեկնենք մեծապես հարստացած ձեր հինավուրց պատմության և մեծարժեք մշակույթի իմացությամբ և ջերմացած ձեր երկրից, ձեր Արարատից, ձեր ժողովրդից ճառագող բարեկամության լուսավոր զգացումներով: Մեզ կրկնապատիկ ուրախություն է պատճառում այն փաստը, որ ինչպես խոր անցյալում, այնպես էլ այսօր դուք շարունակում եք ձեր ոսկե լուման մուծել մարդկության քաղաքակրթության գանձարանի մեջ:

ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՓՈՒԶՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ*

Պատմական աղբյուրների վկայությամբ հայերը Միջին Ասիայում ապրել են դեռևս հնագույն ժամանակներից: 19-րդ դարի կեսերին երկրամասի ընդհանուր զարգացման հետևանքով ուժեղացավ հայերի հոսքը Միջին Ասիա: Տնտեսական գործունեության բավական լայն հնարավորություն գտնելով, նրանք սկսեցին հիմնվել քաղաքներում:

Հայերը սկզբնապես Միջին Ասիայի երկրամաս են գաղթել Զանգեզուրից և Ղարաբաղից, իսկ հետագայում, հայկական կոտորածների տարիներին (1890—1915 թթ.), նաև Արևմտյան Հայաստանից:

Հայերի մեծ մասը ապրում էր Աշխաբադում, Մերվում, Տաշքենդում, Սամարղանդում, Բոքսանդում, Անդիջանում, Կրասնովոդսկում և Կզըլ-Արվաթում: Այդ քաղաքներում հայերի կենտրոնացումը բացատրվում է այն փաստով, որ այնտեղ կատարվում էր աշխույժ առևտուր, կառուցվում էին կայարաններ, կամուրջներ և այլ շինություններ:

Սկզբնական շրջանում հայերը զբաղվում էին առևտրական գործունեությամբ և շինարարական աշխատանքներով: Թուրքեստանի երկրամասի տնտեսական զարգացման, երկաթուղու շահագործման, հանքային հարստությունների հայտնաբերման, գյուղատնտեսության և հատկապես բամբակագործության զարգացման հետ միասին ընդարձակվեց հայերի տնտեսական գործունեության ոլորտը:

Թուրքեստանի երկրամասի համար կարևոր նշանակություն ուներ նավթի, քարածխի և աղի հանքերի մշակումն ու ար-

տահանումը: Անցյալ դարի 90-ական թվականներին հայերը ձեռնամուխ եղան այդ կարևոր հանածոների արդյունահանմանը: Աշխաբադում նավթի արդյունահանության գործով զբաղվում էին Տեր-Հարությունովը, Պարոնյանը և Գյուլնազարովը, իսկ Կրասնովոդսկում՝ Մխիթարյանը, Բաբայանը և ուրիշներ: Աղի արդյունահանությամբ էր զբաղվում Տեր-Հովհաննեսովը: Աստիճանաբար սկսեցին կառուցվել ձեռնարկություններ, որտեղ աշխատում էին հայ լավագույն մասնագետներն ու արհեստավորները:

Հայերը Միջին Ասիայում զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսությամբ: Մեծ նշանակություն ուներ բամբակագործությունը: Ընդարձակածավալ բամբակի դաշտեր ուներ Ավակովը, որտեղից ստանում էր մեծ քանակությամբ բարձրորակ բամբակի հումք: Տեր-Ավանեսովը Անդրկասպյան երկրամասի մի շարք շրջաններ ապահովում էր մսով: Հովսեփ Թումանովը Անդիջանի գավառում հիմնել էր մետաքսի բոծոժների անձեցման և բազմացման կենտրոն և զբաղվում էր շերամի սերմի մթերմամբ: Բարձր բերքի և որակի համար միջազգային տոնավաճառներում նա արժանացել էր մրցանակների:

Առևտուրը Միջին Ասիայում կյանքի կարևորագույն լծակն էր: Այդ առաքարեզում հայերը ակնառու դեր էին կատարում: Նրանք Անդրկովկաս, Կենտրոնական Ռուսաստան, Իրան և Աֆղանստան էին արտահանում աղ, չոր մրգեր, բուրդ, գորգեր և բամբակ, իսկ ներմուծում էին նավթամթերքներ, անտառանյութ և գործարանային ապրանքներ:

Հայերը ապրելով Միջին Ասիայի երկրամասում, աշխատել են պահպանել իրենց ինքնատիպ մշակույթը, հոգևոր կյանքը,

* Ըստ Արկադի Գրիգորյանցի «Հայերը Միջին Ասիայում» (XIX դ. երկրորդ կես, 1917 թ.), Երևան, 1984 թ. (նուսերին):

կենցաղն ու քարքերը: Օտարության մեջ գտնվելով, հայերը ստեղծել են լուսավորության և հոգևոր կյանքի կենտրոններ, ճարտարապետական և գրական հուշարձաններ, հասարակական և քարեգործական ընկերություններ: Զբաղվել են նաև գիտությամբ և արվեստով: Միևնույն ժամանակ, իրենց կապերը երբեք չեն խզել Հայաստանի հետ:

Միջին Ասիայում հայկական եկեղեցիները հիմնադրվել են առաջին հայ բնակիչների տեղափոխվելու ժամանակից: Անդրկասպյան երկրամասում դեռևս 1891 թ. հայկական եկեղեցիներ են կառուցվել Մերվում, Աշխաբադում և Կզլլ-Արվաթում: Էջմիածնի և Ծամախիի հոգևոր թեմերի ղեկավարությունը անմիջական կապեր է հաստատել և իր ներկայացուցիչներն է ուղարկել Միջին Ասիայի հայկական եկեղեցիները: Էջմիածնի սինոդը Թուրքեստանի երկրամասում հայկական եկեղեցիներ կառուցելու հարցում գործոն մասնակցություն է ունեցել:

Հայկական դպրոցներ ունենալու հարցը դրվել է հայերի Թուրքեստան տեղափոխվելու առաջին օրերից: Սկզբնական շրջանում ստեղծվել են հայկական եկեղեցաշան-ծխական դպրոցներ: 20-րդ դարի ըսկզբին Միջին Ասիայում արդեն գործում էին 8 հայկական ծխական դպրոցներ:

Թուրքեստանում հայերի վերաբնակվելու նախնական շրջանում եկեղեցին նշանակալից դեր է խաղացել: Զգուել է միավորել տարբեր վայրերում բնակություն հաստատած հայերին: Որոշ դեպքերում եկեղեցին կարողացել է կարգավորել ճորաբնակ հայերին աշխատանքով ապահովելու հարցը: Եկեղեցին Միջին Ասիայի երկրամասում բնակություն հաստատած հայերի պաշտոնական ներկայացուցիչն է եղել:

20-րդ դարի սկզբին Միջին Ասիայի երկրամասում սկսեց զարգանալ հայկական թատրոնն ու երաժշտությունը: Հայերեն լեզվով բեմական արվեստի ասպարեզում կատարված աշխատանքների մասին առաջին վկայությունը վերաբերում է 1900 թ., երբ հյուրախաղերի նպատակով Աշխաբադ էին եկել դերասաններ Ազնիվ և Անդրանիկ Սողոմոնյանները: Աշխաբադի հայ թատերասերների մասնակցությամբ նրանց առաջին ելույթները կայացան ազգային ժողովի ամառային դահլիճում, հայ հասարակության կողմից ջերմ ընդունելություն գնելով: Սողոմոնյանները հայկական բալետգործական ընկերության օգտին հայերեն

լեզվով բեմադրեցին «Վարդան Մամիկոնյան» պատմական ողբերգությունը և շատ այլ ներկայացումներ: Ամեն տարի Կովկասից Թուրքեստան էին ժամանում հայ արվեստի գործիչները: Իր թատերախմբով Աշխաբադ էր գալիս նաև հայ անվանի դերասան Ա. Վրույրը: Հայկական բալետգործական ընկերության օգտին կազմակերպվում էին երաժշտական երեկոներ: Բաքվի հայկական մշակութային ընկերության աջակցությամբ Անդրկասպյան երկրամաս են մեկնել համալսարան դերասաններ Հովհաննես Արելյանի, Սիրանուշի և Արմեն Արմենյանի ղեկավարած հայկական թատերախմբի դերասանները: Ելույթներ են ունեցել Կրասնովոդսկում, Աշխաբադում և Մերվում: Հայերեն լեզվով բեմադրված ներկայացումները ջերմ ընդունելություն են գտել հանդիսականների կողմից: Մամուլը բարձր է գնահատել հայ դերասանների զեղեցիկ և հուզիչ խաղը: Հատկապես նշել է Սիրանուշի և Հովհաննես Արելյանի վարպետությունը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արևմտյան Հայաստանից Միջին Ասիայի երկրամաս են տեղափոխվել կոտորածներից փրկված բազմաթիվ հայ ընտանիքներ: Նրանց ապաստանելու, բժշկական օգնություն ցուցաբերելու հարցում Անդրկասպյան երկրամասի հայերը մեծ աշխատանքներ են կատարել:

Գաղթական հայերին օգնության ձեռք մեկնեցին Անդրկասպյան երկրամասի հայկական բալետգործական ընկերությունները: 1901 թ. Սուսաննա Մամիկոնյանի նախաձեռնությամբ կայացավ Աշխաբադի հայկաճանց բալետգործական ընկերության առաջին նիստը: Աշխաբադի հայ կանանց բալետգործական ընկերությունը Արևմտյան Հայաստանից Անդրկասպյան երկրամաս գաղթած հայ ընտանիքներին նյութական և բժշկական օգնություն ցույց տվեց: Օգնությունը կազմակերպվում էր Աշխաբադում և երկրամասի այլ քաղաքներում բնակվող հայերի նվիրատվության և հանգանակության միջոցներով: Աշխաբադի հայ կանանց բալետգործական ընկերության ջանքերով հայ երեխաների համար մանկապարտեզ բացվեց: Բալետգործական ընկերություններ ստեղծվեցին նաև Սամարղանդում, Բոքսանդում և այլ քաղաքներում:

Այսպիսով Միջին Ասիայում հայերը իրենց զգալի ավանդն են ներմուծել երկրամասի տնտեսական և մշակութային առաջընթացին:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

Հայկական կիրառական արվեստի կարևորագույն բնագավառներից է գորգագործությունը: Պատմա-քաղաքական դեպքերը պատճառ են դարձել հայկական շատ գորգերի ոչնչացմանը: Հայ վաճառականների քարավանների միջոցով հայկական գորգը մուտք էր գործում համաշխարհային շուկա, տեղ գտնում եվրոպական ապարանքներում ու պալատներում, զարդարում բնակարանները: Աշխարհի խոշորագույն թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում պահպանվել են հայկական հնագույն գորգեր, որոնք գործածվել են Վանում, Մուշում, Կարիսում, Մարաշում, Այնթապում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, ինչպես նաև Արցախում, Գողթնում, Սյունիքում, Արարատի և այլ գավառների ավաններում և գյուղերում:

Էջմիածնի հավաքածուում բազմաբնույթ գորգեր կան, որոնցից մեկը ընտիր մանրամասն գորգ է Տարոն խմբի (XVIII դ.), Գանձատանը ցուցադրված են Արցախ խմբի ուղեգորգեր (XVIII դ.), որոնք ուշագրավ են իրենց հարդարանքի բուսական հորինվածքներով: Գորգերի առանձին խումբ են կազմում իրանական սյուժետային և անատոլիական ջորդես ընտիր գորգերը, ինչպես նաև գունային հարաբերություններով գործված մի քանի ընտիր շուրջ կարպետներ:

Վերջին շրջանում մեծ հետաքրքրություն է նկատվում դեպի գործելներ, որի ընտիր օրինակներով հարստացել է նաև Էջմիածնի վանքը:

Գործելներից հատկապես անհրաժեշտ է հիշատակել երկուսը (հեղինակ՝ ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ Գր. Խանջյան)՝ «Հայկական այլուրեքներ», որտեղ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած կարևոր

րազույն իրադարձությունը ներկայացված է ինչպես պատմական, նույնպես և խորհրդանշական կերպարներով, և երկրորդը՝ «Վարդանանք»-ը, որը բազմաֆիգուր պատմական մի մեծ կտավ է: Այն ներկայացնում է 451 թ. նշանավոր Ավարայրի ճակատամարտի ամենադրամատիկական պահը: Կերպարների ռեալիստական մեկնաբանումները, նրանց տիպաժային առանձնահատկությունները, գործողությունների շարժման ուղիքը, հյուսվածքի առանձնահատկություններից թելադրված գեղանկարչական նուրբ հարաբերությունները, ողջ աշխատանքի լավատեսական տրամադրությունը և հայրենասիրական ոգին գործելները դարձնում են ոչ միայն Էջմիածնի վանքի կարևորագույն հարստություններից մեկը, այլև սովետահայ կերպարվեստի վերջին տարիների մեծագույն հաջողությունը:

Պատահական չէ, որ դեռևս 1983 թ. Գր. Խանջյանի «Վարդանանք» գործելնի նախանկարը արժանացավ Հայկական ՍՍՀ պետական մրցանակի:

Հավաքածուի ծածկոցները, որոնք տարբեր նպատակներով ստեղծված ասեղնագործ իրեր են, պատրաստվել են հայկական արհեստագործական բազմաթիվ կենտրոններում: Սկիզբների կամ մաղզմաների ծածկոցները, որոնք օգտագործվում են կոռնական ծիսակատարությունների ժամանակ, հիմնականում մետաքսյա, առյուծե կամ թավշյա կլոր կամ քառակուսի կտորներից պատրաստված, ծպկերով կամ ժանյակներով երիզված ծածկոցներ են: Սրանք ասեղնագործված են ոսկեթելով: Կան նաև մետաքսաթելով ասեղնագործված ծածկոցների ընտիր օրինակներ: Սկիզբի ծածկոցների մեջտեղում, ճաճանչավոր շրջանակի մեջ ասեղնագործվում է դրոշակակիր Գառն Աստուծոյ-ն (այն իր մե-

* Ծարուհանված «Էջմիածին» ամսագրի 1987 թվականի № № Բ-Գ-ից, Ե-Զ-ից և Թ-Ժ-ից:

ծությամբ համընկնում է սկիհի բաժակի բացվածքին), իսկ անկյուններում տեղադրվում են հրեշտակներ կամ քերովքներ: Երբեմն կենտրոնի համամասնություններն ընդգծվում են շրջագծով դասավորված առաքյալների ֆիգուրներով: Դաշտի ազատ մասերը ծածկված են աստղերով, իսկ չորս անկյուններում տեղադրվում է արձանագրությունը: 1790 թ. Շոտթում (Գործվածք № 15), 1652 թ. Աույնպես Շոտթում (Գործվածք № 21), 1754-ին Կ. Պոլսում (Գործվածք № 34), 1760-ին Վանում (Գործվածք № 102), 1775-ին Ագուլիսում (Գործվածք № 200) ասեղնագործված ծածկողները և նման այլ աշխատանքներ, հիրավի, ազնվական տեսք ունեն և հալ ասեղնագործական արվեստի գլուխգործոցներ են:

Սկիհների հետ են կապված նաև սրբիչները, որոնք հավաքածուում ներկայացնում են ասեղնագործական ճշմարտորդ կենտրոններ Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի, Վանի դպրոցները:

Հատկապես անհրաժեշտ է նշել Ուրֆայի գործքով արված սրբիչները, որոնք հիմնականում գործված են մանրաս կոշված կտորի վրա: Սրանք փոքր չափի սրբիչներ են, որոնց երկու եզրերը ասեղնագործված և ոճավորված են բուսական զարդանախշերով: Սրանք ասեղնագործված են դեղնագույն, կարմիր, շագանակագույն, կարմրագույն և ոսկեթեփուլ, այն կարատեսակներով, որոնք հայտնի են «Ուրֆայի նախշ», «Ուրֆայի հարթակար», «Ուրֆայի ասեղ» անուններով: Ծատ հավանական է, որ սրանք գործվել են որոշակի արվեստանոցում, քանի որ յուրաքանչյուրի վրա կա երկարուկ, սև, սակայն արդեն անընթեռնելի կնիք (սրանց թիվը բավական շատ է, նշենք միայն Գործվածք № 879—954):

Էջմիածնի վանքի գործվածքների հավաքածուի կարևորագույն հատվածն է եկեղեցական տարազը: Այն կազմում է հավաքածուի զգալի մասը, և դա բնական պետք է համարել՝ նկատի ունենալով նաև, որ յուրաքանչյուր քարձրաստիճան հոգևորականի հանդերձանք նրա մահից հետո համարվել է պատմական արժեք ներկայացնող իր:

Հասարակական-քաղաքական տարբեր պայմաններում կրոնական զգեստավորումը եղել է պարզ ու հասարակ կամ ձգտել է շքեղության:

Հայ հոգևորականությունն ի սկզբանե ունեցել է հատուկ զգեստավորում: Սկզբնական շրջանում օգտագործվել են թեթև զգեստներ, որոնք ընդօրինակվել են Բյու-

զանդիայից («...զկերպարն հանդերձիցս զոր ունիմքս մեք՝ անտի գնեմք, վասն զի և ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք, բայց անդ՝ հարկաւորիմք անտի գնել զայս ըստ ժամանակին պիտոյից»)՝ կամ հարմարեցվել Հայ Եկեղեցու ծիսական որոշ պահանջներին:

Հայկական եկեղեցական զգեստավորման սկզբունքներն ունեցել են ժխտման և հաստատման ժամանակաշրջաններ:

Հովհան Իմաստասերը (XI—XII դդ.) մարմնի վրա այծի բրդից կոշտ զգեստ էր կրում, իսկ արտաքինից «զաւարտահասակ դիտակն» իր ևս առաւել փայլուն և պաղպաջուն զգեստութ պնճաւորեալ՝ և զաղէթէկ ծաղկեալ մօրոսն ոսկեփունջ կազմեալ, և զոսկիանկար զաւազանն, որ ի փայտից ոպնիագից ի ձեռն առեալ, ալնպէս ապա գունեան, որ ի նաւէտ առ ամիրապետն մտանէր»⁴²: Ներսէս Ծմորհայկն (մոտ 1100—1173) կոչ էր անում քահանաներին մաքուր և հատուկ զգեստավորումով քնն քարձրանալ⁴³: 1307 թ. Սսի ժողովը սահմանեց «քահանայական զգեստ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի լիցի եկեղեցին»: XI դարի մի Մաշտոցում (Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանության մատենադարան) ունենք հանդերձներն օրհնելու կանոն⁴⁴: Մովսէս Բ կաթողիկոսը կրում էր «զաւազանն ... և զվական կաթողիկոսին մետաքսեալ կազմեալ յականց՝ և յոսկոյ և ի մարգարտէ, և զայլ զգեմիսն և զարկանելիս քահանայից և սարկաւազաց, զքեհեզս և զծիրանիս... և զայլ ևս պայծառ պատմունճանս պէսպէս զարդոց, դիպակաց, և կերպասոց, և ծիրանեաց՝ գունակ գունակն և երփն երփն և երանգ երանգ՝ ծաղկազարդ գունօք գործեալ գեղեցկապէս»⁴⁵: Այս բնութագրումը բնորոշ է և այսօրվա եկեղեցական զգեստավորմանը:

Հոգևորական հագուստը պահպանվում էր սարկավազանոցում կամ ավանդատանը, Ավագ խորանի աջ մասում, որտեղ զգեստավորվում էին եպիսկոպոսները ևս: Եղել են ժամանակներ, երբ շուրջառը դրվել է հայրապետական աթոռի վրա զե-

⁴¹ Դազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց: Թիֆլիս, 1907, էջ 249—250:

⁴² Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց: Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

⁴³ Ներսէս Ծմորհայի, Ընդհանրական թուղթ: Երուսաղեմ, 1871, էջ 52:

⁴⁴ Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայ տարազին: Վենետիկ, 1923, մաս II, էջ 211:

⁴⁵ Ռիշտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց: Վաղարշապատ, 1871, էջ 66:

տեղված արծաթե սկուտեղի մեջ և ծածկը վել պատվական կտորով. «եւ ընդ ահեկէ բեմին տեսանէի աթոռ մի բարձր չորեք կուսի ծովագոյն. սառնակերպ ծածկեալ թանձր կտաւով թխագունիւ, և վերացեալ կտաւն ի շնչանէ քաղցր օդոյն եկելոյ, տեսի և ահա սկսեղ մի մեծ արծաթի ի վերայ աթոռոյն, և ի վերայ սկտեղն կայր նափորտ մի բեհեզեալ ծալեալ, և առ նմին գունդ մի ոսկի բոլոր, և մագաղաթ հատածաձև չորեքկուսի, գրեալ ի սկզբանն կարգքս ինչ սակաւս՝ ոսկետեսիլ գրով սքանչելապէս ձեռամբ գրչի ճարտարի»⁴⁶:

Եկեղեցական հանդերձանքի շուրաքանչյուր մասը ամբողջը լրացնող կարևորագույն հատված է, իսկ շուրաքանչյուր հատված կրում է որոշակի գաղափարա-գեղարվեստական իմաստավորում: Օրինակ՝ շապիկը սարկավագի մաքրության խորհրդանշել է, գոտին՝ Խորհրդավոր Ընթերթից առաջ Քրիստոսի գոտկավորում և այլն⁴⁷:

Կրոնական զգեստների համար օգտագործվել են բեհեզ, դիպակ, կերպաս, մետաքս, ծիրանի և այլն: Որոշ ծամանակ, Զատիկին հաջորդող չորս կիրակիներին, հաջորդաբար օգտագործել են սպիտակ, կարմիր, կանաչ և դեղին գույների զգեստներ, որոնք համապատասխանում են Գրիգոր Տաթևացու չորս գույների խորհուրդների⁴⁸:

Եկեղեցական զգեստավորման գեղեցկագույն պատկեր է ստեղծել Ներսէս Օճորհալին իր «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմում:

ՅԱրծաթեղէն գոսկեղէնին,
զանօթ սրբոյ պատարագին.
զՈւնակ բորման անոյշ խնկին,
և զԳնչող քըոցանին.
զՎարագոյրսն խորանին
և զհանդերձանս սեղանին,
զՔահանայից զարդ հանդիսին,
զհայրապետաց պատմունանին,
զՊատուական նափորտանին
զեմփորոն սուրբ խորհրդին,
զՈսկեմկար տիպն ուրարին,
այն, որ զուսովքն պատէին,
զԱկանակապ քառակուսին,
որ էր նման սուրբ վակասին.

զհագմագունեան գործ հրաշալին,
այն, որ ի քղանցս հանդերձին.
Եւ զայլ ամեն որ ըստ կարգին,
որոց ողբումն է յիշելին,
Որովք ի տօնն Տերունի
վայելչապէս զարդարէին»:

Եկեղեցական զգեստների մեջ մտնում են շուրջառը, եմփորոնը, ուրարը, գույգուրարը, փորուրարը, վակարը, խույրը, արտախորակները, բազպանը, կոնքեոնը, շապիկը, թագը, սաղավարտը, գոտին ճարմանդով, գավազանը, հողաթափերը:

Շուրջառը կամ նափորտը գոյություն է ունեցել ի սկզբանե: Տաթևացին այն բնութագրում է որպես «վերին զգեստ» և ծածկէ գամենայն»⁴⁹: Ունենք լրիվ ծածկող և կարճ շուրջառներ: Այդպիսիք ներկայացնող օրինակներով այնքան հարուստ են միջնադարյան մանրանկարները:

Էջմիածնի վանքի շուրջառների հավաքածուն բազմազան է իր տեսականիով: Կան ընտիր թալշե և մետաքսե շուրջառներ, որոնք ասեղնագործված են. կան նաև կերպասե ու դիպակե շուրջառներ, որոնք ֆաբրիկայի գործ են: Այստեղ կարելի է տեսնել իտալական, ֆրանսիական, չինական, իրանական, ռուսական ֆաբրիկաների ընտիր դիպակներից ու այլ կտորներից կարված շուրջառներ, որոնց զգալի մասն ունի հավելյալ ասեղնագործություն և նվիրատվական հիշատակություններ:

Միմեոն կաթողիկոսը 1766 թ. քառասուն տոփով Եկատերինա II կայսրուհուն է ուղարկում Նոյան տապանի փայտի, Հովհաննես Մկրտչի, սբ. Գևորգի և սբ. Հովհաննիսի մասունքները և երկու տարի անց փոխարենը ստանում է բարեկամական հրովարտակ, ինչպես նաև «զթօփ մի ոսկեհուռն դիպալ նորագործ և գեղեցիկ, և զերկուս թօփս ոսկեալ գործ հաշիայս (իբր յատկապէս ընծայ Հայրապետին)... դիպայն՝ սոյն Հայրապետս կտրէ, և տայ կարել զԾուրջառ մի Հայրապետավայել (որոյ աստառն է կապտագոյն գեղէթ ծաղկեալ, և քեօպայն՝ կարմիր աթաղ) և զվարագոյր մի սրբոյ Իշման տեղւոյն՝ կարմիր աստառով կերպասեալ: Իսկ վերոյիշեալ ոսկեհուռն հաշիայն դէժ ի վերայ երկուցն ևս Շուրջառին և վարագորին, յերեսոյ կուտ ի քղանցսն շուրջանակի: Որք երկուքն ևս են ազնիւք յատկացեալք և անմմանք այլոց, յորոյ վերայ գրեալք գոն և յիշատակարանքն՝ որպէս տեսանես»⁵⁰: Միմեոն

⁴⁶ Սոփերք հայկականք: Վեներիկ, 1853—1861, Բ մաս, էջ 49:

⁴⁷ Антонов Н. Р., Храм божий и церковные службы. СПб., 1912, стр. 52—53.

⁴⁸ Տաթևացի, Քարոզգիրք: Կ, Պոլիս, 1740, էջ 170, 488:

⁴⁹ Տաթևացի, Նշվ. աշխ., էջ 183:

⁵⁰ Զամբո, էջ 40:

Երևանցի կաթողիկոսի հիշատակագրած շուրջառը, հիրավի, շատ գեղեցիկ կերպարից է (Գործվածք № 506)՝ գունագեղ ծաղկեփնջերով, աստառի կոնակին ոսկեթել ասեղնագործությամբ. «Շուրջառու այս է Յիշիտակ մեծագոր կայսերն Ուոռուսաց Եկատերին՝ ամենափառաւոր թագուհւոյն եւ ա(ստուա)ծապարգև որդւոյն իւրոյ Պալ Պետրովիչին, զոր առաքեցաւ Մեծն կաթողիկոսին Երևանցւոյն՝ վասն շատ սիրոյ. ի թուոջ Փրկչին ՌԶԿԸ»⁵¹: Լավագույն շուրջառներից են 1787 թ. Կ. Պոլսում (Գործվածք № 982), 1768 թ. Կեսարիայում (Գործվածք № 101), 1790 թ. Կալկաթայում (Գործվածք № 989) և այլ տեղերում գործված շուրջառները, ինչպես նաև շուրջառների մի քանի խաչ-ասեղնագործություններ:

Ասեղնագործական բարձր վարպետության օրինակ են հանդիսանում ուրարները, փորուրարներն ու զույգուրարները՝ ձեվավորված ըստ ծիսական պահանջների: Ուրարը («զահեակ բազկաւն ածեալ կապեն վերոյ արմկանն ՚ի կախ ունելով կրկին»)՝ առաջներում շատ մեղ էր, ծնկից ցած և խաչազարդ (շարականում՝ «խաչանիշ ուրար»), իսկ XIII դ. այն լայնանում է, շքեղ ձևավորում ստանում և ցածում եզրափակվում ծակերով: Փորուրարները, եմփիորոններն ու զույգուրարները մույնպես պատրաստվել են մետաքսյա և թավջյա կտորներից, գեղեցիկ ձևավորվել՝ ծաղկազարդներից զատ ունենալով Խաչելության, Ավետման տեսարաններ, ինչպես նաև Աստվածամոր, առաքյալների կամ ավետարանիչների կերպարներ:

Գլխի ծածկոցներից են՝ խույրը արտախորակներով, թագը և սաղավարտը: Խույրը՝ եպիսկոպոսական թագը, սրածայր երկտակ գլխարկ է, յուրաքանչյուր երեսի

վրա գեղեցիկ ասեղնագործություն ունի, որը ներկայացնում է Մոգերի երկրպագությունը, Խաչելություն, Աստվածամայրը մանկան հետ, խաչ, Դեհսուս կամ ոլորապտույտ զարդանախշեր:

Էջմիածնի վանքի հավաքածուի ընտիր խույրերն ու արտախորակները մեծ մասամբ մարգարտահյուս են, կիսաթանկարժեք կամ թանկարժեք քարերով ընդելուզված: Արտախորակները մեղ և երկար ժապավեններ են խույրին ամրացված, խույրի ոճով ասեղնագործված ցածի լայն մասով, որի վրա ավետման երկմաս պատկերումն է: Նույնը տեսնում ենք բազալանների վրա:

Շուրջառի օձիքը ուղիղ պահող վակալը մույնպես մետաքսից կամ թավջից է՝ ամրացված կաշվի վրա: Մեջտեղում պատկերվում է զահակալ Քրիստոսը՝ երբեմն Դեհսուսի սրբապատկերային հորինվածքով, իսկ շատ հաճախ ավետարանիչներով կամ առաքյալներով շրջապատված: Վակալները լինում են նաև արծաթե: Կաթողիկոսների հանդերձանքի մաս է կազմում կոնքետնը՝ կերպասյա, ասեղնագործ, որն ամրացվում է հայրապետների ձախ ազդրին որպես հովվական մախաղի խորհրդանշիչ: Գոտին և ճարմանդը ավարտում են կաթողիկոսական էմբլեմայի ամբողջությունը: Էջմիածնի վանքի թանգարաններում ցուցադրված են կաթողիկոսական մի շարք էմբլեմաներ (Չինաստան, Կ. Պոլիս):

Ամփոփելով Էջմիածնի վանքի հավաքածուի մետաղյա և գործվածքային իրերի մասին մեր սույն ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք մի քանի առանձնահատկություններ:

ա) Բազմաթևությունը իրերի առկայությունը, որոնք իրենց ձևով, հորինվածքային մտահղացումներով, գունային և գեղարվեստական ձևավորման սկզբունքներով ոչ միայն գործնական, այլև գաղափարական նպատակասլաց նշանակություն ունեն:

բ) Արհեստավորական կենտրոնների բազմազանությունը, որն ընդգրկում է ինչպես Հայաստանի պատմական տարածքը, մույնպես և հայկական գաղթօջախները: Սա կարևոր հանգամանք է՝ նկատի ունենալով, որ այդ կենտրոնների զգալի մասը այժմ օտություն չունի և հիշատակվում է միայն նյութական մշակույթի պահպանված փշրանքներում:

գ) Իրերի պատմա-գեղարվեստական առանձնահատկությունը: Յուրաքանչյուր ըստեղծագործություն պատմություն է, ազգագրություն, տվյալ գավառի ժողովրդի գեղագիտական ընկալման արտացոլում:

Սրանք հայկական կիրառական արվես-

⁵¹ Այն կարծիքն է հայտնվել, որ Եկատերինա II-ի նվեր ուղարկած կերպարը գործվել է Լազարյանների պատկանող Ֆրյամովիչ գործարանում, քանի որ իր նվերների համար կայսրուհին պոտեղ էր գործվածքների պատվեր տալիս: Նույնպիսի արձանագրությունների տառատեսակներով օրինակներ պահպանվել են Լազարյանների արխիվում, Դրիմի հայկական եկեղեցիների համար նախատեսված եկեղեցական հանդերձանների վրա: Տես՝ Աշոտ Ստեփանյան, Լազարյանների մասնակցությունը ուսական մետաքսագործության զարգացմանը: «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 1985, № 11, էջ 51:

⁵² Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատաբազին: Վեներտիկ, 1847, էջ 84:

տի այդ տեսակների բացառիկ մոտանք են, որոնք իրենց գեղարվեստական արտահայտչականությամբ, մշակումների բազմազանությամբ դրսևորում են հայ արհեստավորների գեղագիտական բարձր ճաշակն ու նրանց կատարողական բացառիկ ունակությունները:

ՓԱՅՏԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՓՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Էջմիածնի վանքի փայտյա գեղարվեստական իրերի շարքը բավականին սահմանափակ է. բազկաթոռներ՝ Վազգեն Ա-ի կողմից բերված Արգենտինայից (խալանական փորագրության ոճի ընտիր օրինակներ), հունական խաչեր, փոքրաչափ բարձրաքանդակ Խաչելության տեսարաններ, որոնց շարքում առանձնանում են մի քանի հիբրալի բարձրարվեստ աշխատանքներ:

Հատուկ արժեք է ներկայացնում Աշխատող Հավուց Թառի Ամենափրկիչը, որ պատկերված է Խաչից Քրիստոսի իջեցման տեսարանը: Այն բացառիկ է ոչ միայն իր վաղեմությամբ (IX—X դդ.), այլև իր գեղարվեստական կատարելությամբ (Փայտ № 33):

1768 թ. Սիմեոն կաթողիկոսի կազմած Էջմիածնի վանքի գույքի ցուցակում նշված է. «Ամենափրկիչն որոշ պահարանն է փայտեայ: Եւ ունի ընդ իր ա. արծաթեայ փոքր սփ նշան զանգիրով, հանդերձ մահրամայիք»⁵³: Այս պահարանը չի պահպանվել: Ներկա պահարանն ունի իր կատարման թվականը՝ 1778 թ.: Պահարանի արտաքին ձևավորման մեջ կարևոր տեղ է հատկացված ավետարանիչներին, իսկ ներսի կողմից փեղկերի կոմպոզիցիոն կենտրոններն են կազմում «Խաչելության» և «Ավետման» տեսարանները: Ոճով և գեղարվեստական կերպարավորման բնույթով պահարանի նկարներն ու զարդանախշերը հորինված են Էջմիածնի տաճարի ընդհանուր ձևավորման մտածողությամբ և, հավանաբար, պահարանը պատրաստվել է տաճարն այդ տարիներին նկարազարդող Հովնաթան Հովնաթանյանի նախնական ներդրումով ու ղեկավարությամբ:

Հավուց Թառի Ամենափրկիչին վերաբերող բազմաթիվ պատմական հիշատակություններ ու արձանագրություններ կան, որոնց մանրամասն վերլուծությանն է

նվիրված Գարեգին Հովսեփյանի արժեքավոր գիտական աշխատությունը:

Գ. Հովսեփյանը քննության է առնում պատմական հիշատակարանները, սրբանկարչական արվեստի մանրամասներ, վերոհիշյալ քանդակը համեմատում է ժամանակի հայ և օտար մանրանկարչական, քանդակագործական և համանման սրբապատկերային օրինակների հետ և համագում այն եզրակացության, որ այս աշխատանքի նախատիպը «ծագել կարող է Ը դարից հետո»⁵⁴: Թ—Ժ դարերում: ԺԱ դարից արդեն ունենք Գրիգոր Մագիստրոսի արձանագրության մեջ այս «որ ի փայտին պատկերի» հիշատակությունը⁵⁵:

Հավուց Թառի Ամենափրկիչի պլուստեն Խաչից իջեցումն է: Նրա կենտրոնական մասը գրավում է Հիսուսը՝ երկար զանգուր մազերով, փակ աչքերով, խաչազարդ լուսապսակով: Մարմինը, ինչպես ավանդաբար լինում է, ցած կախված չէ, այլ կանգնեցված է պատվանդանին: Նրան խաչից իջեցնող Հովսեփն ու Նիկողեմոսը ներկայացված են երկար կապաներով, որոնք ունեն բազմաթիվ ծալքեր: Նրանց գլուխներն այնքան են թեքված, որ հորիզոնական դիրք են ստացել: Ինչպես այս մանրամասները, նույնպես և բարձրաքանդակի ստեղծման ընդհանուր մտածողությունը աշխատանքը մոտեցնում են գոթական քանդակագործությանը: Բարձրաքանդակը փայտի փորագրությանը բնորոշ մշակում չունի: Այն ծայրերում ելուզված է փորագրված կյոթ հատիկներով, որոնք ոսկերչական աշխատանք են հիշեցնում: Խաչի նույնատիպ մշակման հանդիպում ենք Ադրթամարի եկեղեցու արևելյան պատի բարձրաքանդակներում⁵⁶: Խաչերի ծայրերին փորագրված հատիկների, Հիսուսի և մյուս կերպարների հագուստների ծալքերի և մազերի, աղավաղ փետուրների մշակման ու մեկնաբանման ուսումնասիրությունը Գ. Հովսեփյանին հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այս աշխատանքը մետաղյա նախատիպ է ունեցել: Դա շատ հավանական է, եթե

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 52:

⁵³ Գարեգին Հովսեփյան, Հավուց Թառի Ամենափրկիչը և նույնանման հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ: Երուսաղեմ, 1987:

⁵⁵ Փայտի փորագրության մուրք տեխնիկայով արված տեսարանի հանդիպում ենք Աշխատող դաշելու կմիջների վրա: Փայտե խաչեր հավանաբար ընդունված են եղել հայկական եկեղեցում: Մի ընտիր օրինակ պահպանվել է Էջմիածնում (Փայտ № 30): Այն XIII դարի է՝ մուրք ցանցկեն փորագրությամբ, ամրացված մետաղյա ապիկի: Փայտե հատվածների միօրինակությունը խախտելու համար վարպետը օգտագործել է մարգարիտ, սուտակ, լուկե երիզներ:

Ակառի ունենալը բարձրաքանդակի հիրավի մանրակրկիտ մշակումը, որը հարթության փորագրման ծանրաբեռնվածությունը և բազմաթիվ այլ մանրամասների առկայությունը: Ամենակարևորն այն է, որ փայտի փորագրությունն ունի կատարման խիստ շրջանակներ, որտեղ Ակառի են առնված փորագրման հետ կապված մի շարք առանձնահատկություններ՝ փայտի ֆակտուրան, նրա ներքին կազմությունը, արտահայտչական հմարավորությունները: Տվյալ դեպքում, այն կատարող վարպետը մի փոքր հեռու է այս սկզբունքների պահպանումից:

Հավուց Թառի Ամենափրկիչը ժամանակի ընթացքում վնասվել է: Ինչպես ճիշտ Ակատում է Գ. Հովսեփյանը, այն հարմարեցվել է ուրիշ փայտի հարթության մեջ, որից հատկապես տուժել են խաչի հորիզոնական թևերը: Ավելին: Խաչի ներքևի մասում պահպանված ելուստը վկայում է, որ այն պատվանդան է ունեցել և դրա վրա ամրացված է եղել որպես առանձին աշխատանք:

Փայտի գեղարվեստական փորագրությանն ուղեկցել և, մասամբ, նրան փոխարինել է ինկրուստացիան: Փղոսկրի կամ կրիայի գրահի, ինչպես նաև գաղտակուրի փոքրիկ կտորներով ծածկված դռները, զարդատուփերը, գեմքերը արևելյան կիրառական արվեստի ուժեղ կնիքն են կրում: Հայ վարպետներն առ գործով զբաղվել են Իրանում, Հնդկաստանում, Թուրքիայում, արաբական երկրներում: Ինկրուստացիայով արված լավագույն գործերից են Էջմիածնի Մայր տաճարի ավանդատան դռները (Հայաստանի պատմության պետական թանգարան)⁵⁶: Այս դրոները եզակի չեն: Ագուլիսի սբ. Հովհաննես եկեղեցի⁵⁷, Կեսարիայի սբ. Կարապետ

վանքի սրբի գերեզմանի խորան-մատուռի⁵⁸ դռները նույնպես ունեցել են գաղտակուրե ինկուստացիա: Սբ. Հակոբյանց տաճարի գաղտակուրե դռների (1731 թ.) մասին՝ իր հրապարակած աշխատության մեջ Գ. Հովսեփյանն այն միտքն է հայտնում, որ այս արվեստը ծագումով պարսկական է, սակայն հայ վարպետները վերցրել են դրա միայն տեխնիկական կողմը⁵⁹:

Հայ իրականության մեջ գոյություն են ունեցել բազմատեսակ և բազմաձև զաներ ու աթոռներ, որոնցից հետաքրքիր օրինակներ են պատկերված մանրանկարներում: Էջմիածնի վանքում պահպանվել են ուշ շրջանի զաներ, որոնք պատրաստվել են Իրանում, Երուսաղեմում, Չմյունխայում: Դրանց թվում ամենահետաքրքրականն անշուշտ գաղտակուրե դռների հետ Էջմիածին քերված կաթողիկոսական զանն է: Այն պատրաստվել է 1721 թ. Չմյունխայում, արտաքին ձևավորման մեջ նկատելի է նաև գեղանկարչի աշխատանք (Փայտ № 15):

Սադափե իրերից անհրաժեշտ է առանձնացնել ընտիր ձևավորումներ ունեցող Աջերի տուփերը, որոնց հարդարանքի մեջ նշանակալից է գունավոր գաղտակուրների օգտագործումը: Լուսավորչի աջի տուփը պատրաստվել է 1701 թ. Չմյունխայում, Հակոբ Մծբնայի աջի տուփը նույնպես՝ Չմյունխայում 1780 թ., սբ. Թադևոսի աջի տուփը՝ XVIII դ. Նոր Զուղայում և այլն:

Հայկական կիրառական արվեստի այս ճյուղում ևս պարզորոշ կերպով դրսևորվել են ժողովրդի վառ ու պատկերավոր մտա-

այս Հախումին և կողակցին և որդուցն նոցին: Ած ողորմի աշխատատարացն թվին ՌԺԱ. (1682): Ե. Լալայան, Գողթն: Թիֆլիս, (առանց տարեթվի), էջ 85: Երևանի և կիպարիսի փայտից էին նաև Երզնկայի Տիրաշեն կամ սբ. Ներսես Հայրապետի վանքի դռները՝ քանդակագարո ու արձանագրություններով: Գ. Մյուրմեյան, Երզնկա: Գահիրե, 1947, էջ 92: Սրանք շարունակում են եկեղեցական փայտե հին դռների ավանդները:

⁵⁶ Արձանագրությունն է «Ցիշատակ է այս գեղեցկաշեն դուռն սբ. Կարապետի տաճարին Պասմաճի որդի Մահմեդի Աստուածատուրին, և համագուցեալ եղբորն Եսայեայ, և մօրն Եսայի, ի թուին ՌՄԺ» (1761): Համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին դուռը թուրքերը տեղափոխել են Ստամբուլ: Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիոյ: Հ. Ա., Գահիրե, 1937, էջ 977, 988:

⁵⁹ Գ. Հովսեփյան, Մանր արվեստի օրինակներ Երուսաղեմի վանքից: — «Պաշար», տարեգիրք, Բեյրութ, 1950:

⁵⁶ Արձանագրություններն են. «Է հայրապետության տեառն Աստուածատուր սրբազանի յիշատակ է ապուշեղի Ազատեմց սառաֆ Յակոբին և հոգաբարձությանը Աստապատի Պետրոս վարդապետի: ՌԺՀ (1721) թվին»: «Է հայրապետության տեառն Աստուածատուր սրբազանի յիշատակ է Ապուշեղի Ազատեմց սառաֆ Յակոբին և հոգաբարձությանը բաղիշեցի Յովհաննես վարդապետին ՌԺՀ (1721) թվին»: Հ. Շահխաթունեանց, Նշվաշխ., հ. Ա., էջ 44—45: Էջմիածնի Մայր տաճարի այժմյան դռները պատրաստվել են 1888 թ. Թիֆլիսում, փայտի փորագրիչներ Ֆրանկե և Ջետեր եղբայրների կողմից: Ն. Գրիգորյանց, Մի քանի խոսք Ս. Էջմիածնի դռների ստիվի:— «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, 17 օգոստոսի:

⁵⁷ Արձանագրությունն էր. «Ցիշատակ է դուռն

ծելակերպի անսահման հնարավորությունները:

ԳԵՂԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱՖԻԿԱ

Էջմիածնի վանքի հավաքածուում հատուկ տեղ են գրավում ձեռագրերը: Դրանք ոչ միայն պաշտամունքային նշանակություն են ունեցել (սա ևս կարևոր պայման էր միջև առաջին տպագիր գրքերի հանդես գալը), այլև հավաքվել են որպես հայ ժողովրդի մշակույթի կարևոր բնագավառի թանկարժեք մասունքներ: Ձեռագրերի զգալի մասը հարուստ է մանրանկարներով, որոնք տարբեր դպրոցներ են ներկայացնում: Անդրադառնալով մի քանիսին:

1374 թ. ավետարանը (№ 96) ստեղծվել է Դարանաղյաց գավառի Սեպուհ լեռան «Գրիգոր Լուսավորչի դամբարան» կոչվող եկեղեցում: Մագաղաթը պատրաստել է Հովհաննես Որոտնեցին, գրիչը Գրիգոր Տաթևացին է (երկուսի մանրանկար պատկերները գտնվում են ձեռագրում), իսկ ծաղկողը՝ Խաչատուր աբեղա Կեսարացին: Ձեռագրի խորանները, ավետարանիչների պատկերներն ու թեմատիկ նկարներն արված են գույնի (երկնագույն, կարմիր) մուրք զգացողությամբ, անօրինակ գեղանկարչական արվեստով, որով դրանք մերձեցնում են կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցին, պահպանում են հայ մանրանկարչության ծաղկումը խորհրդանշող այդ դպրոցի հմայքը: Գեղարվեստական մտածողության նույնամասն ազդեցություն նկատելի է 1641 թ. Քյոթահիայում Խաչատուր երեցի ծաղկած մանրանկարներում (Ավետարան, № 461, պատվիրատու՝ խարբերդցի Աստվածատուր, գրիչ՝ Գրիգոր երեց): Դասական մանրանկարչության ավանդներով են արված 1298 թ. ավետարանի մանրանկարները (Արմեն լեռ, Ադանա, գրիչ՝ Գևորգ վարդապետ Սկևոացի, ծաղկող՝ Սիմեոն): Կովկասյան դպրոցի ընտիր գործեր են 1489 թ. ավետարանի մանրանկարները (№ 129, գրիչ՝ Մկրտիչ քահանա, ծաղկող՝ Աբրահամ Նկարող), իսկ Արցախի մանրանկարչական դպրոցի հետաքրքիր օրինակներից է Վակունիս գավառի Հովատուս գյուղում 1563 թ. գրիչ և ծաղկող Հայրապետ աբեղայի կազմած ավետարանը, որտեղ զգալի է հեղինակի ազատ նկարչական մտածողությունը: Ժողովրդական պարզ ու անմիջական գեղագիտական ընկալումների արտահայտություններ են 1464 թ. Վանում գրված ավետարանի մանրանկարները (Ավետարան № 63, գրիչ՝ Ազարիա երեց, ծաղկող՝ Կի-

րակոս), ինչպես նաև Գանձատանն ու Հին Վեհարանում ցուցադրված մանրանկարների պատտիկները (Մանրանկար № № 4—8):

Էջմիածնի վանքի ձեռագրերը հետաքրքրել են հայ և օտար հայագետներին, արվեստաբաններին: Դրանք ցուցակագրվել են (գոյություն ունեն բազմաթիվ տարբերակներ), ուսումնասիրվել, տեղ են գտել բազմաթիվ աշխատություններում, իսկ այսօր առանձին ձեռագրային բաժին են կազմում:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Էջմիածնի վանքի որմնանկարներն ու գեղանկարչական աշխատանքները:

XVII դարից սկսած Հայ եկեղեցու հայրապետները Էջմիածին են հրավիրել ժամանակի անվանի նկարիչներին: Այդ մասին եղած առաջին հիշատակությունները կապված են Նաղաշ Հովնաթանի անվան հետ (1661—1722), որը մեծ աշխատանքներ է կատարել Թիֆլիսում, Իրանում, Գողթն գավառում և ապա հրավիրվել Էջմիածին՝ նկարազարդելու Մայր տաճարը: Այստեղ կատարած նրա գործերից պահպանվել է տաճարի գմբեթի վերին մասի նկարազարդումը և Ավագ խորանի ներքին մասում գտնվող մարմարի վրայի նկարների մի հատվածը՝ Աստվածամոր պատկերով: Նրա գործը շարունակել են նրա Հարություն և Հակոբ որդիները, որոնք ոչ միայն նկարազարդել են Մայր տաճարի ներսի պատերը, այլև՝ Ղազարապատի հյուրանոցն ու այլ շենքեր: Տաճարի ձևավորման ծաղկում շրջանը կապված է Դուկաս կաթողիկոսի անվան հետ (1780—1799): Նա հին նկարների վերոնորոգությունը և տաճարի նոր ձևավորման հետ կապված բազմակողմանի աշխատանքները հանձնարարել է Նաղաշ Հովնաթանի թոռանը՝ Հովնաթան Հովնաթանյանին (1730-ական թթ.—1801/1802):

Հովնաթան Հովնաթանյանը դեռևս Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ գեղանկարչական գործեր էր կատարում Էջմիածնում իր հոր՝ Հակոբի հետ: Հետագայում նա վերանորոգում է տաճարի գմբեթի և թմբուկի ծաղկազարդերը, իսկ պատերի համար կտավի վրա նկարում է 120 նկար և փակցնում տաճարի պատերին ու պուլներին: Սրանց շրջանակի կտավները նկարազարդելու համար Վանից հատուկ հրավիրում են ծաղկարար Սվետիսին: Հովնաթան Հովնաթանյանը նախօրոք նկարների էսքիզներ է պատրաստում, ստանում կաթողիկոսի հավանությունը և նոր միայն

դրանք իրականացնում իր աշակերտների հետ: Կաթողիկոսի քարտուղարը տաճարի ձևավորման մասին գրում է, որ այն կատարված էր «խորան ընդ խորանաց, ծաղիկ ընդ ծաղկանց, հաշիայք ընդ հաշիայից»: Ընդհանուր ձևավորումից բացի, Հովնաթանը կատարում է «պատկերս տերունականաց, տնօրինականաց, հրեշտակաց, առաքելոց երկոտասանից, մարգարեից, հայրապետաց, վարդապետաց, ճգնաւորաց, կուսանաց, թագաւորաց, զինուորաց և գերահոշակ մարտիրոսաց հաշկասեղից», նկարագարում է Էջման տեղը «արտաքոյ պատկերօք և ոսկեգօծ ծաղկօք և երանգ երանգ գունով», ինչպես նաև զանգակատունը: Քարտուղարը վերջում գրում է. «Այլև՝ ի գարդ և ի պայծառութիւն տնօրինականաց և տերունականաց տօնից և թափօրաց, զամենայն խաչվառան, որք վաւրն վաղեմի լինելոյն հնացեալք և անպիտանացեալք էին, թէ մեծամեծքն և թէ փոքրունքն, զայնս նոր ի նորոյ պայծառապէս նկարակերտել և շքեղագարդել և գունագոյն կերպասօք զարդարեալ ետ ի վայելչութիւն հոգեւոր հանդիսից...»⁶⁰: Հովնաթան Հովնաթանյանն իր գործն ավարտում է 1786 թ.: Այդ մասին հիշատակություն կա տաճարի գմբեթի ներսում⁶¹:

Հովնաթան Հովնաթանյանի գործերից Էջմիածնի վանքի տարբեր շէնքերում այժմ ցուցադրվում են մի շարք նկարներ, որոնք վերանորոգվել են 1960-ական թթ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի կարգադրությամբ: Դրանցից են՝ «Մեսրոպ Մաշտոցը», «Մահակ Պարթևը», «Գրիգոր Տաթևացին», «Տրդատ թագավորը», «Ար. Գայանեն», «Ար. Հովսիսիմեն»⁶² և այլն:

⁶⁰ Գ. Հովսեփյան, Էջմիածնի տաճարի նկարագրումներն ու ծաղկագարդումը ԺԷ—ԺԸ դարերում: —«Արարատ», 1901:

⁶¹ Նույն այդ ժամանակ, լինելով վրաց Հերակլ Բ թագավորի պալատական նկարիչը, Հովնաթանը նկարներ է անում նաև Թիֆլիսում՝ կիսատ թողնելով Էջմիածնի գործերը: Դուկաս կաթողիկոսը նրան նամակ է ուղարկում, խնդրում գալ և ավարտել սկսածը՝ նրան անվանելով «զեղեցկարհեստ, լիաշնորհ և հանճարեղ», «սիրելի և հոգևոր որդւոյն մերոյ»: Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Հովհ. Թումանյանը՝ պատմամթերք գրքով 1784 թ.: «Հորիզոն» —Թիֆլիս, 1901, 30 ապրիլի: Նամակը գրված է 1785 թ.:

⁶² Միմեռն կաթողիկոսի «Դավթարում» սբ. Հովսիսիմի նկարի մասին ասված է. «Ա պատկեր սուրբ Հովսիսիմեայ կուսին, խաչափայտն ի յունև, և Տըրդատ Արքայն ընդ ոտիքն»: Հետագայում նկարի

Հետագայում Էջմիածին են հրավիրվել Հովնաթանյան տոհմի նկարիչներ Մկրտում Հովնաթանյանն ու նրա որդի Հակոբը:

Անհայտ հայ նկարիչների սրբանկարչական աշխատանքները հիմնականում ներկայացնում են Վասպուրականի, Կարին-Ախալցխայի ժողովրդական սրբանկարչությունը:

Գանձատունը և Նոր Վեհարանը հատկապես հարուստ են XV—XIX դդ. բալկանյան, ռուսական, ինչպես նաև իտալո-բյուզանդական և հունա-բյուզանդական սրբանկարչությանը վերաբերող ընտիր գործերով: Առանձին սրահներ են հատկացվում XIX—XX դդ. հայ նկարիչների ստեղծագործություններին. Հ. Այվազովսկի, Ստ. Ներսիսյան, Վ. Սուրենյանց, Գ. Բաշինջալյան, Զ. Զաքարյան, Վ. Մախոխյան, Ե. Թադևոսյան, Մ. Մարյան, Ս. Առաքելյան, Հ. Կոչոյան, Գ. Խանջյան, Ժ. Օրագյան, Հ. Փուշման, Հ. Այվազյան, Կ. Ադամյան, Հ. Ավագյան, Ժամեստ և շատ ու շատ ուրիշներ: Վերջին շրջանում Էջմիածնի թանգարանը հարստացել է նաև Է. Ծաֆիհի, Գառգուի, Ժերանյանի և այլ արվեստագետների գրաֆիկական ստեղծագործություններով, որոնք համալրում են կերպարվեստի բաժինը՝ թանգարանային բարձր արժեքավորում տալով նրան:

Առանձին սրահ են զբաղեցնում իտալացի, գերմանացի ու ֆրանսիացի նկարիչների, ինչպես նաև ավստրիացի նկարիչ Իոհանն Պետեր Կրաֆտի (1780—1856), ռուս անվանի նկարիչներ Վ. Բորովիկովսկու (1757—1825), Ն. Յարոշենկոյի (1846—1898) ընտիր ստեղծագործությունները:

Ահա այսպիսին է Էջմիածնի վանքի գեղարվեստական հարստությունների մոտավոր պատկերը:

Հիրավի մեծ հարստություն:

Հայ ժողովրդի ստեղծագործական մտքի բազմակողմանի փայլատակումների մի մասնիկը, նյութական կերպավորում ստացած, հիմնավոր հանգրվան է գտել Էջմիածնի վանքում:

այդ մասը ծածկվել էր, որը առիթ էր տվել Գ. Հովսեփյանին գրելու, որ Էջմիածնում գոյություն ունեցող այդ նկարը չէ: Գաբեգին Հովսեփյան, Նիսիսեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմության: Պրակ Ե, Ամբիլիաս, 1951, էջ 45: 1967 թ. վերանորոգումների ժամանակ նույն նկարի ներքին մասում երևան եկավ Տրդատ արքայի կերպարը:

«ՆՎԻՐՈՒՄ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ»
(Հեղինակ՝ Միհրան Գամաղելյան)

Ս. Էջմիածնի մայրավանքը հանդիսանում է մի սրբություն հայ ժողովրդի համար, որովհետև այստեղ են ծնունդ առել հայոց աշխարհում ու գրականությունը, թարգմանական արվեստն ու առաջին հայկական դպրոցները: Այստեղ է հիմքը դրվել հայ մանկավարժության, որ Ե դարի սկզբից շարունակվում է մինչև այսօր արդյունավետ կերպով:

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ խոսվում է հայ մանկավարժության բնագավառում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական այս հաստատության ունեցած կարևոր դերի ու նշանակության մասին:

Գրքի հեղինակն ինքը երկար տարիների մանկավարժ է և մի քանի տասնամյակ զբաղվել է մեր ժողովրդի մանկավարժության պատմության ուսումնասիրմամբ: Մասամբ առնչված լինելով Ս. Էջմիածնի հետ՝ նա սիրով ձեռնամուխ է եղել այս կարևոր գործին, քանի որ ցարդ չի զրկված այս կրթական հաստատության մասին ամբողջական և լիարժեք մի աշխատություն: Թեպետև բազմաթիվ հոդվածներ կան հայ մամուլում Գևորգյան ճեմարանի պատմության և կրթական ասպարեզում նրա ունեցած նշանակալի դերի մասին, լակայն սա առաջին հիմնարար գործն է, որով տրվում է լուսավորության աչք օջախի լուրջ և ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Ս. Գամաղելյանը գրքի առաջաբանում շատ իրավամբ գրում է, որ «կրթական

հաստատությունների ստեղծումը միշտ եղել է հայ ժողովրդի ուշադրության կենտրոնում»: Երկար դարեր շարունակ մեր «լեզուն և դպրությունն են հանդիսացել նրա գոյատևման հիմնական նախապայմանները», քանի որ հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ եղել է պետականությունից զուրկ և միշտ ենթակա օտար արշավողների լծին: Մայր Աթոռում գրեթե միշտ «գործել են եկեղեցական, վանական բարձր տիպի դպրոցներ»:

Գևորգյան ճեմարանից չէր պահանջվում պատրաստել միայն կրոնական գործիչներ, այլ նաև՝ կրթական, քաղաքական և հասարակական գործիչներ: Եվ իրոք, 19-րդ դարի չորրորդ քառորդում և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում ճեմարանում սովորած բազմաթիվ ուսանողներ հետագայում դարձան ազգային-եկեղեցական անվանի գործիչներ, հայտնի մանկավարժներ, գիտնականներ և նշանավոր դեմքեր հայկական կյանքում:

Գրքի հեղինակը, ինչպես ինքն իսկ վկայում է, սույն աշխատությունը շարադրելիս օգտվել է տպագիր և անտիպ աղբյուրներից, «ԱՐԱՐԱՏ» ամսագրից, «ԻԻՎԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԻՈՒԹՅԱՆ» տարբեր հատորներից, ինչպես նաև Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Պետական կենտրոնական, ճեմարանի հարուստ արխիվներից, Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի գրական բաժնի ֆոնդերից: Նա օգտվել է նաև Գարեգին Լևոնյանի և այլոց արխիվներից, Գառնիկ Ստեփանյանի տպագիր և ան-

տիպ գործերից, ինչպես նաև ճեմարանի նախկին դասախոսների և աշակերտների հուշերից:

Միհրան Գամաղեյանի սույն աշխատությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից, որտեղ խոսվում է նախ Գևորգյան ուսումնական հաստատության նախաճեմարանական շրջանի կրթական կյանքի և ապա այդ հոգևոր հաստատության ամբողջական պատմության մասին:

Առաջին գլուխը (էջ 15—69) վերնագրված է այսպես. «Համառոտ ակնարկ էջմիածնի նախաճեմարանական շրջանի կրթական կյանքի մասին: Գևորգյան ճեմարանի բացումը»:

Հնագույն դարերում Հայաստանում ուսումը լայն տարածում չուներ, բացի այդ, սակավաթիվ ուսումնական հիմնարկներում դասավանդությունները տեղի էին ունենում օտար լեզուներով՝ հունարեն, ասորերեն կամ պարսկերեն: Դպրոցները գործում էին արքունի հոգածությանը, որտեղ աշակերտները սնվում, հագնվում և խնամվում էին դպրոցի հաշվին: Դպրոցը չէր ծառայում միայն եկեղեցուն և արքունիքին, այլ նաև՝ հասարակ ժողովրդին: Ներսես Պարթև հայրապետի ժամանակ Հայաստանում ծաղկեցին օտարալեզու դպրոցներ: Սակայն հետագայում պայմաններն ստիպեցին, որ ժողովուրդն ունենար իր սեփական աշխարհը և մայրենի՝ լեզվի ուսուցմամբ դպրոցներ:

Հայոց տառերի գյուտից հետո, Ե դարի սկզբից, կրթությունը Հայաստանում ձեռք բերեց համաժողովրդական բնույթ, քանի որ ուսուցիչները հայեր էին, որոնք եկան փոխարինելու օտարներին: Հայալեզու ուսուցմամբ դպրոցներում սովորում էին և՛ նախարարների, և՛ շինականների զավակները, ինչպես նաև կանայք: Գլխավոր դասագիրքը Աստվածաշունչն էր, որ սովորողները պետք է լավ սերտեին:

Ս. Էջմիածնի վարդապետարանում Աստվածաշունչից բացի դասավանդում էին նաև հայոց լեզու, գրականություն և քերականություն, պատմություն, ճարտասանություն, դավանաբանություն, եկեղեցական երաժշտություն, տրամաբանություն, գրչության արվեստ և մանկավարժություն: Այս դպրոցի սաները հետագայում դարձան հայկական գրչության արվեստի հիմնադիրները: Այստեղ հունարենից թարգմանված գործերը հետագա դարերում դարձան հազվագյուտ սկզբնաղբյուրներ: Ս. Էջմիածնի հայատիպ դպրոցի առաջին տեսուչները հանդիսացան Ս. Մեարոյը, Եզ-

նիկը, Ադամ Արծրունին, Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ:

Հետագա դարերում հայկական դպրոցներն ապրեցին մեկ վերելքի, մեկ վայրէջքի շրջաններ:

1445 թ. Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսի ջանքերով նոր դպրոց բացվեց Էջմիածնում: Հետագայում այստեղ սովորեցին Ստեփանոս Մալմաստեցի և Միքայել Սեբաստացի հայրապետները: 16-րդ դարի սկզբից նորից սկսեցին ծաղկել հայկական դպրոցները: Դպրոցների ցանցն աճեց և տարածվեց: Օրինակի համար, հիմնադրվեց Ս. Անանիայի անապատի դպրոցը (այժմյան Երևանի Ս. Ջորավոր եկեղեցին): Սիմեոն Ջուղայեցին և Ոսկան Երևանցին սովորել են Էջմիածնի դպրոցում: Հետագայում առաջինը դարձավ դպրոցի տեսուչը, իսկ երկրորդը՝ հայ տպագրության գործի մեծ ռահվիրաներից մեկը:

17-րդ դարում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնի կրթական կյանքն ավելի բարելավվեց: Այստեղ մեծ երախտիք ունեցավ Ստեփանոս Լեհացին: 18-րդ դարում Սիմեոն Երևանցին թոթի փոքր գործարան և տպարան հաստատեց Մայր Սթոդում, որոնք առավել ևս զարկ տվեցին տեղի կրթական գործին: Էջմիածնի դպրոցն որոշ ժամանակ անփառունակ եղավ, սակայն Ներսես Աշտարակեցի և Եփրեմ Կաթողիկոսների օրոք ավելի լայն գործունեություն ունեցավ: Թիֆլիսում հիմնադրվեց Ներսիսյան վարժարանը:

Գևորգ Դ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Էջմիածնի դպրոցն իր «տեղը գիշեց ավելի հզորացած ու առնականացած մի նոր դպրոցի, որը բարձրագույնի իրավունքով հիմնականում ծառայեց ազգի մշակույթի ու կրթության վեհ գործին և կրեց երջանկահիշատակ հիմնադրի անունը՝ Գևորգյան ճեմարան»:

Հայաստանի բազմաթիվ գյուղերում ևս բացվեցին ժողովրդական մանր դպրոցներ՝ պատանիներին նախակրթական ուսում տալու համար: Սակայն հետագայում ծայր առավ ծխական դպրոցների հալածանքը, այն աստիճան, որ 1885 թ. փակվեցին շուրջ 300 դպրոցներ: Նույն տարվա դեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված բազմաթիվ բողոք-նամակների շնորհիվ, թույլ տրվեց վերստին բաց անել փակված հայկական դպրոցները:

Երկրորդ գլուխը (էջ 70—107) վերնագրված է այսպես. «Գևորգյան ճեմարանի նյութական պայմանները, կանոնադրական իրավունքներն ու պարտականությունները»:

Ծեմարանի շենքի կառուցման, դասախոսների աշխատավարձի և այլ հարակից ծախսերը կատարվել են համաժողովրդական հաճախակցությունների, կոսակների և նվերների հաշվին: Գևորգյան ճեմարանի բացումից քիչ հետո, 1874 թ. հոկտեմբերի 18-ին, շենքն ենթարկվել է հրդեհի: Ծեմար վերականգնումը կատարվել է դարձյալ ժողովրդից ստացված նվերներով: Նույնիսկ հետավոր վայրերից հայ գյուղացիներ սայլերով փոխադրել են անտառանյութ և այլ շինանյութեր:

Հարուստ հայերի, Բաքվի Բարեգործական և այլ հայկական ընկերությունների նյութական օժանդակությամբ ճեմարանի գերազանցիկ որոշ սաներ գործողվել են Գերմանիայի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Կիևի և Խարկովի համալսարանները՝ ավելի բարձր ուսում ձեռք բերելու համար:

Ղուկասյան, Տիգրանյան, Իզմիրլյան և այլ ֆոնդերի հաշվին հրատարակվել են դասագրքեր և այլ գիտական աշխատություններ, հաստատվել են մրցանակներ: Նյութական այս օգնությունները շարունակվել են մինչև 1917 թ.: ճեմարանի փակումը:

1885—86 ուսումնական տարվանից ճեմարանը տվել է իր առաջին շրջանավարտները, որոնցից ընտրվել են որոշ դասախոսներ: Հետագայում էլ, օտար համալսարաններում սովորած սաներից ոմանք դարձել են ճեմարանի գլխավոր դասախոսները (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Գևորգ Չորեքչյան, Հուսիկ Զոհրապյան, Գարեգին Հովսեփյան հոգևորականները, Սեթ Հարությունյան, Ստեփան Կանաչյան, Մանուկ Աբեղյան և այլն): Դրսից հրավիրվել է Օրմանյան սրբազանը:

Ծեմարանի ուսման մակարդակը հետագա շրջանում վերելք է ապրել: Սակայն վերահաս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեծապես կրճատվել են նյութական հաստիքները, և ճեմարանն ստիպված է եղել փակել իր դռները 1917 թ. դեկտեմբերի 21-ին: Զգալապես նվազել են Մայր Աթոռի եկամուտներն ու նվիրատուների քանակը, որով ստեղծված աննպաստ մոր պայմանների հետևանքով փակվել է ճեմարանը:

Գևորգյան ճեմարանի ղեկավարման գործում գլխավոր դերակատարներ են հանդիսացել օրվա կաթողիկոսը, Էջմիածնի սինոդը և մանկավարժական խորհուրդը, որոնց, որոշումներն ունեին օրենսդրական նշանակություն: Որոշումների կատարման վերահսկողությունը դրված է եղել վերատեսչի վրա, որի նշանակման և ար-

ձակման իրավունքը վերապահված է եղել միայն կաթողիկոսին: Վերատեսչին են ենթարկվել տեսուչը, վերակացուները, դասախոսներն ու սաները: Նրան իրավունք է տրվել, անհրաժեշտության դեպքում, հեռացնելու դասախոսին կամ որևէ աշակերտի: Կարգապահությանը հետևել և հսկել են վերակացուները: Դաստիարակներն օգնողի և օժանդակողի պարտականություն են ունեցել:

Ծեմարանի դասարանական բաժինն (6 տարի) ավարտողն ընդունվել է լսարանական բաժին (3 տարի), իսկ այս բաժինն ավարտողն էլ ստացել է ճեմարանի վկայականը: Դասախոսներից շատերը դարձել են բազմաթիվ գրքերի հեղինակ և հետագայում մեր ազգային մշակույթի հայտնի գործիչներ և գիտնականներ:

Գրքի երրորդ գլուխը (էջ 107—171) վերնագրված է այսպես. «Դպրոցական գործի սահմանափակումները: Ծեմարանում հետզհետե՝ ծավալվող մանկավարժական և հայագիտական գործունեությունը»:

Հայկական դպրոցների քանակի աճի հետ 19-րդ դարի չորրորդ քառորդում հայաբնակ զանազան վայրերում հրատարակվել սկսեցին մանկավարժական ամսագրեր և տարեգրքեր: Այսպես, օրինակ. Թիֆլիսում լույս տեսան «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ», «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԹԵՐԹ» (1873), «ՎԱՐԺԱՐԱՆ» (1882), «ԱՂԱՅՈՒՐ» (1883) և «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՑ» (1884), Թեոդոսիայում՝ «ԴԱՍԽՍԱՐԱԿ» (1873—74), Էջմիածնում՝ «ԴՊՐՈՑ» (1874—76), Մոսկվայում՝ «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ» (1892), Երևանում՝ «ՊՍԱԿ» (1880—83) և այլն: Թեպետև սրանց մեծագույն մասը կարճատև կյանք ունեցավ, սակայն 19-րդ դարի հայ մանկավարժության պատմության մեջ այս թղթերը մեծ դեր կատարեցին:

Այս շրջանում աչքի ընկան նշանավոր մանկավարժներ՝ Ծանշյանը, Նազարյանը, Նալբանդյանը, Պողոսյանը, Աղայանը և շատ ուրիշներ: Հրապարակ իջան նույնիսկ հայ կին մանկավարժներ և հիմնադրեցին մանկապարտեզներ:

Մանկավարժությունը մեծ թափ ստացավ Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ հոգևորականներ պատրաստելուց բացի, նպատակ է դրված եղել նաև կրթված մանկավարժներ պատրաստել հայկական դպրոցների համար: Այստեղ առաջին անգամ լինելով սկսել են դասավանդել մանկավարժություն և հարակից առարկաներ (հոգեբանություն, տրամաբանություն, փիլիսոփայություն):

Պահպանված են 1880-ական թթ. ուսումնական տարեշրջաններում լսարանա-

կան բաժնում մանկավարժության դասավանդման ծրագրերը, որոնք համապատասխանել են այդ օրերի ռուսական և եվրոպական համալսարանների նույն մասնագիտության ծրագրերին: Այդ ծրագրերի հեղինակը Սեդրակ Մանդինյանն էր, որն ուներ գերմանական բարձրագույն ուսում և մեծապես կրթված անձ էր: Մանդինյանից հետո Ծ. Էդիլյանն էլ մեծ վաստակ է ունեցել ճեմարանում մանկավարժության ուսուցման գործում:

Փետրվարյան ճեմարանն իր ունեցած խնամված ծրագրերով և Եվրոպայում ու այլուր բարձրագույն ուսում ստացած դասախոսներով դարձավ Հայաստանում իր ժամանակի մայր դպրոցը, որը մեծ օգուտ և ուղղություն տվեց թեմական և ծխական մյուս դպրոցներին: Լինելով մեր երկրի միակ բարձրագույն դպրոցը՝ Փետրվարյան ճեմարանը ուսուցիչներ էր պատրաստում նաև մյուս դպրոցների համար:

Էջմիածնի ճեմարանը հանդիսացավ հայագիտության գլխավոր կենտրոններից մեկը, շնորհիվ իր շուրջը բոլորված հայագետների, որոնք մեծ զարկ տվեցին հայ մշակույթի զարգացմանն ու ուսումնասիրմանը: Այստեղ հայագիտությունը դրվեց գիտական բարձր հիմքերի վրա: Դասախոսական կազմի բազում անդամներ հայագիտական լուրջ գործերի հեղինակ էին և ճեմարանում դասավանդում էին հայ ժողովրդի պատմություն, հայ գրականություն, երաժշտություն, մատենագրություն, ազգագրություն և այլն: Նրանցից էին Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանը, Հովհոսա վարդապետը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Կ. Կոստանյանը և շատ ուրիշներ:

Ճեմարանի ավարտական կուրսի ուսանողներին դասախոսների կողմից հանձնարարվում էր պատրաստել շարադրություններ՝ նվիրված հայագիտական գանազան բնույթի թեմաների: Դրանք լինում էին սովորաբար 100—200 էջի սահմաններում, երբեմն նաև ծավալով ավելի ընդարձակ աշխատություններ: Այս աշխատություններից շատերն ունեցել են գիտական լուրջ մակարդակ: Դասախոսներից շատերը մանկավարժության հետ զուգակցում էին հայագիտությունը՝ աշխատելով հայագիտական նյութերի նկատմամբ հատուկ սեր և հետաքրքրություն ստեղծել ճեմարանի ուսանողության մեջ, ապագա գիտական կադրեր ունենալու մտահոգությամբ:

Գրքի չորրորդ գլուխը (էջ 172—222) վերնագրված է այսպես. «Հայկական դըպ-

րոցները փակելու պետական ձեռնարկումները և կրթության վիճակը ճեմարանում (1890—1900 թթ.)»:

1880-ական թթ. ցարական իշխանությունները փորձեր կատարեցին պետական վերահսկողության ենթարկելու հայկական դպրոցները և սկսեցին անտեղի կերպով միջամտել ներքին գործերին: Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսներն ամեն կերպ աշխատում էին առաջը առնել այս միջամտությունների: Անբարենպաստ այս պայմաններում մեծ դեր ուներ կատարելիք Գեվորգյան ճեմարանը: Այն լինելով մայր երկրի միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, ամբողջ ժողովրդի ուշադրությունը կենտրոնացած էր նրա վրա:

1882-ի դեկտեմբերին, ճեմարանի հիմնադիր Փետրվար Դ կաթողիկոսի մահից հետո, ճեմարանում ծագեցին աշակերտական հուզումներ, խռովություններ և անկարգություններ:

Անդրկովկասում ծայր տվեց պայքար «ՄԾԱԿ»-ի և «ՆՈՐ ԴԱՐ»-ի կողմնակիցների միջև: Վերջիններս պահպանողականներ էին, որոնք ճակատ էին կազմել մշակականների դեմ: Այս երկու հոսանքների միջև սկիզբ առած պայքարն արձագանք գտավ նաև ճեմարանում: Այս հանգամանքը պատճառ դարձավ, որ պետական իշխանությունների վերահսկողությունն ավելի ուժեղանա հայկական դպրոցների վրա: Ցարական ճնշումը հայերի վրա գնալով շեշտվեց: 1896 թ. կառավարական մարմինները սկսեցին պետականացնել և ապա փակել տալ հայկական դպրոցները: Ճեմարանն ու թեմական դպրոցները դուրս մնացին այս միջոցառումից:

1906—07 թթ. ուսումնական տարվանից Փետրվարյան ճեմարանում դասավանդվում էին մի շարք առարկաներ, ինչպես՝ տնտեսագիտություն, իրավագիտություն, քաղաքատնտեսություն և այլն, որոնք մինչև այդ թվականը դասավանդվում էին միայն աշխարհիկ բարձրագույն հաստատություններում:

Ճեմարանում ուսուցվող գլխավոր առարկաներն էին՝ մայրենի լեզու, հայոց պատմություն և աշխարհագրություն, գրականություն և երաժշտություն, կրոնական և հայագիտական նյութեր: Անցնում էին ռուսերեն և մի օտար լեզու, որ նախ ֆրանսերենն էր, ապա՝ գերմանական գերմաներենը: Դասավանդվում էին նաև ֆիզիկա, աստղագիտություն, երկրաչափություն, թրվաբանություն և այլ ճշգրիտ գիտություններ, վայելչագրություն, նկարչություն և այլն:

Գրքի հիմնգեղորդ գլուխը (էջ 223—265) վերնագրված է այսպես. «Հասարակական վերելքի և առաջադիմական շարժումների ազդեցության արտահայտությունը ճեմարանում (1900—1917 թթ.)»:

Ծեմարանի հոգևորական ուսուցիչները կազմում էին դասախոսների պահպանողական թևը, մինչև հոգևոր կոչում չունեցող ուսուցիչները կողմնակից էին ազատական և առաջադիմական գաղափարների: Բոլորն էլ, սակայն, աշխատում էին աշակերտներին դաստիարակել հայրենասիրության ոգով:

Ծեմարանում զարկ էր տրվում աշխատանքային դաստիարակությանը, հատկապես գյուղատնտեսությանը: Զգալի տեղ էր տրվում նաև գեղագիտական և ֆիզիկական դաստիարակությանը: Արտադասարանական և արտադպրոցական աշխատանքների վրա մեծ ուշադրություն էր դարձվում: Նաևները հետաքրքիր ներկայացումներ էին տալիս ճեմարանում:

20-րդ դարն սկսվեց Ռուսաստանում կապիտալիզմի բուռն զարգացումով, որի հետևանքով ձևավորվեց աշխատավոր պրոլետարիատը: Երկրում տեղի ունեցան հուզումներ, բախումներ և ծագում առան ժողովրդական դժգոհություններ ցարական կարգերի դեմ: Բողոքի համաժողովրդական ալիքը տարածվեց ամբողջ երկրով մեկ: Այն հասավ մինչև Հայաստան՝ իր արձագանքը գտնելով նաև ճեմարանում: Պետական իշխանություններն աշխատեցին հայ ժողովրդի ռուսականացումն իրականացնել՝ առաջին հերթին իրենց ձեռքը դնելով հայ կրթական օջախների վրա: 1903 թ. հունիսի 12-ին ցարի հրամանով հաստատվեց հայոց եկեղեցապատկան կալվածքների գրավումը, որը պատճառ դարձավ համընդհանուր բողոքների և ցույցերի: 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ցարի մեկ այլ հրամանով բռնագրավված հայ եկեղեցական կալվածքները ետ վերադարձվեցին իրենց սեփականատիրոջը, իսկ նախապես էլ փակված հայկական դպրոցները վերաբացվեցին:

Մինչև այդ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարները թափանցեցին Հայաստան, որոնք մեծ ազդեցություն ունեցան ճեմարանի և հայկական այլ դպրոցների ուսուցիչների և աշակերտության վրա: Ծեմարանում կային առաջադիմական գաղափարներով տոգորված ուսուցիչներ և աշակերտներ, որոնք արձագանքեցին ժամանակի իրադարձություններին: Այս պայմաններում պայքար ծավալվեց ճեմա-

րանի պահպանողական ուսուցիչների, ուսանողների և առաջադիմական գաղափարներով տարված խմբակի միջև: Գևորգ Ե կաթողիկոսը, չընդառաջելով այս վերջին խմբակի պահանջներին, բազմաթիվ աշակերտներ ինքնակամ հեռացան ճեմարանից, իսկ որոշ ուսուցիչներ էլ հեռացվեցին:

Պատերազմի տարիներին ավելի վատացավ ճեմարանի և դպրոցների նյութական և կրթական վիճակը: 1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին դաշնակցական զինվորական հրամանատարությունը պահանջեց անմիջապես ազատել ճեմարանի շենքը, որով կաթողիկոսը ստիպված եղավ հաջորդ օրն իսկ փակել տալ այս կրթօջախը:

Գրքի վերջին գլուխը (էջ 266—296) վերնագրված է «Գևորգյան ճեմարանի հունձքը»:

Հեղինակն այս բաժնում տալիս է կենսագրությունը հայ մշակույթի նշանավոր այն գործիչների (ոմանց լուսանկարներով հանդերձ), որոնք սովորել են ճեմարանում կամ ավարտել այն: Նա հիմնականում օգտվել է Գ. Ստեփանյանի հրատարակած բառարանի երկու հատորներից, ինչպես նաև Հայկական սովետական հանրագիտարանից:

Այստեղ խոսվում է ակադեմիկոսներ՝ լեզվաբաններ Մ. Աբեղյանի և Ստ. Մալխասյանի, բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանի, գրականագետ Ա. Տերտերյանի, կաթողիկոս Գևորգ Զորեքչյանի, պատմաբաններ Ն. Ադունցի, Ա. Աբրահամյանի, Ս. Կանաչյանի և Վ. Խոսրուհու, մանկավարժներ Գ. Էդիսյանի, Թ. Խզմալյանի, Խ. Կանաչյանի, Ա. Ծավարչյանի, Գ. Սագինյանի և Մ. Սանթրոսյանի, երաժիշտներ Կոմիտաս վարդապետի, Ա. Պատմագրյանի և Գ. Սյունու, գրականագետներ Ա. Առաքելյանի, Գ. Լևոնյանի և Մ. Խերանյանի, բանասերներ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ե. Տեր-Մինասյանի, գրող Ակսել Բակունցի, մաթեմատիկոս Բ. Բահաթրյանի, հրապարակախոս Գ. Հայկունու, քաղաքական գործիչ Ա. Միկոյանի մասին:

Այս կարևոր աշխատությունը անշուշտ գերծ չէ մի քանի մանր վրիպումներից, որոնց մասին կուզեինք նշել այստեղ:

Հեղինակը գրքի 154-րդ էջում ֆրանսիական Լիոն քաղաքի հին անունը տվել է ԼՈՒԴԴՈՒՄ ձևով, որ, մեր կարծիքով, պետք է լինի ԼՈՒԳԴՈՒՆՈՒՄ կամ ԼՈՒԳՈՒԴՈՒՆՈՒՄ (լուգում կամ Լուգունում)։

Նույն էջում, խոսելով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի առաջին գրվածքի մասին,

գրված է ՊՈԶԻԿՅԱՆՆԵՐ, մինչդեռ այն պետք է լինի ՊԱՎԴԻԿՅԱՆՆԵՐ: Խոսքը պավլիկյան շարժման մասին է:

45-րդ էջում ճեմարանի հիմնադրության թվականը նշված է 1869 մայիսի 18-ը, ապա վեց տող ներքևում գրված է մայիսի 25-ը, որոշ շփոթություն առաջացնելով ընթերցողի մտքում:

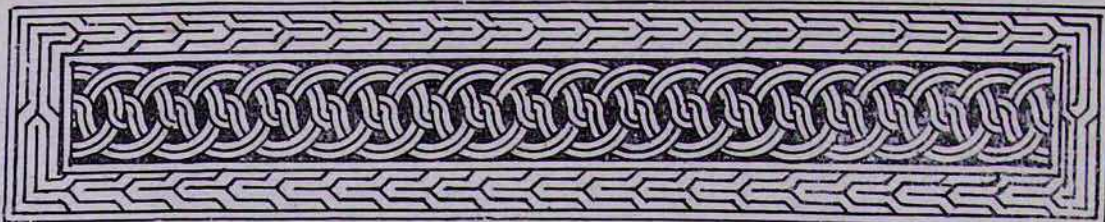
230-րդ էջում գրված է ՎԱՐԴԱՆՈՑ ԵՎ ՂԵՎՈՆԴԱՑ տոների մասին, մինչդեռ ցարդ ընդունված ձևը ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՎ ՂԵՎՈՆԴՅԱՆՑ ձևն է:

Մեր համեստ կարծիքով գրքի անունն անհաջող է ընտրված: Ավելի նպատակահարմար և դյուրահասկանալի կլիներ, եթե այն ուղղակի լիներ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԸ, քանի որ գրքի ամբողջ բովանդակությունը վերաբերում է ուսումնական այս հաստատությանը:

Վերջում տրված «Ճեմարանի հունձքի» բաժնում չեն տրված Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանի անունն ու կենսագրությունը, հակառակ, որ նա բազում թեկերով կապված է եղել իր ժամանակին Գեվորգյան ճեմարանին, որպես աշակերտ, ուսուցիչ և վերատեսուչ:

Այս բոլորով հանդերձ, վերոհիշյալ մանրր վրիպումներն երբեք չեն նսեմացնում Միհրան Գամաղելյանի այս գրքի արժեքը, որով առաջին անգամ ընթերցողի սեղանին է դրվում ուսումնական այս կարևոր լաստատության գրեթե ամբողջական և բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Գրեթե կես դար (1869—1917 թթ.) գործած Գևորգյան ճեմարանի պատմությունն ավելի վաղուց պետք է գրված լիներ: Բարեխիղճ հեղինակը շնորհակալ գործ է կատարել՝ այս բացը փակելու համար:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԺԳ ԴԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տարիներ առաջ հայագիտության անխոնջ վաստակավոր Հակոբ Անասյանը Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում (№ 8356, ընդօրինակված 1322 թ. Կիլիկիայի Կամրիկ անապատում՝ հեղինակային ինքնագրից) ի հայտ բերեց և 1968—69 թվականներին հրատարակեց ու վերահրատարակեց («Բազմավեպ» 1968, № 7—12, «Էջմիածին» 1969, № 7—8) Վարդան Այգեկցու գրչին պատկանող և մատենագրության պատմության համար առանձնակի կարևորություն ներկայացնող մի թուղթ՝ «Վասն շատահաջ քննողացն յանդիմանութիւն»։ «Շատահաջ քննողք» նորահմար բնորոշումը վերաբերում է Ասորիքի Դուրբ գավառի հայ, ասորի և հույն այն հավատացյալներին, որոնք, ի կատարումն սատանայի կամքի, բռնված են ազգային-դավանական անհանդուրժողականության մոլոցքով. «քանզի Հայն ասէ, թէ ես եմ լաւ և ընտիր քրիստոնեայ և հայհոյէ անմտութեամբ զՀոռոմն և զԱսորին։ Եւ Հոռոմն ասէ հպարտութեամբ, թէ ես եմ ազգ առաջին, սուրբ և գիտնական և ուղիղ հաւատ, և Հայն ու Ասորին ոչ են ի կարգս քրիստոնեութեան և ոչ ունին առ աստուած բաժին, և այսպէս նախատէ և հայհոյէ։ Իսկ Ասորին ասէ ծածուկ նենգութեամբ և կեղծաւորութեամբ, թէ ես եմ ընտիր քրիստոնեայ և ունիմ անարատ հաւատ և սուրբ կարգ, և Հոռոմն և Հայն լցեալ են չար

հերձուածաք, աստար են յաստուծոյ և զՅիսուս Քրիստոս ոչ ճանաչեն և դժոխսց են ծառանգ»։ Եվ մինչ ամեն մեկն զբաղված է իր հավատն ու կարգը գովելով՝ «գայ խալիֆաւն ի Բաբելոնէ և խաւիմ Հալապայ, և նախատեն զձեզ... և ասեն, թէ դուք ամենայն քրիստոնեայքդ աստար էք յաստուծոյ և ոչ ճանաչէք զնա...»։ Այգեկցին հանդիմանելով խրատում է և պարսավելով հորդորում, թէ դուք բոլորդ՝ հայ, ասորի, հույն «ի մի Քրիստոս կոչեցեալք և ի մի աւագան մկրտեցալք, ի մի հայր և ի մի սուրբ հոգի յուսաւորեցալք և դարձեալ նախատէք զիրար և հայհոյէք...», «Ընդէր ոչ հայիք ի տունն մալիմնաց, թէ քանի ազգ են բաժանեալ լեզուաւք, և կան խաղաղութեամբ և սիրով առ իրար, ի մի սահման և ի կարգ, գոր առաջնորդն իրեանց Մահմետ կարգաւորեաց և սահմանեաց զնոսա»։

Իրատես Այգեկցու դատողության հիմքում ժամանակի սթափ գգացողությունն է դրված և ոչ՝ պառակտողականությունը. «Ո՛վ յիմարք և անմիտք, չգիտէ՞ք որ այս չէ ծամ զհաւատքս քննել կամ հաստատել... այժմ որ ունի՝ այն է զինչ որ ունի», ուրեմն ավելորդ է վիճարկել, թէ ո՛վ ավելի առաջ «ծանեաց զՔրիստոս», ով է անարատ հավատով և կարգով. «Ապա աղաչեմ զձեզ, որդեակք, ամէն ազգ կալէք զիր եկեղեցւոյն սահման և սովորութիւնն և զկարգն՝ զպատարագելն, զտանելն, զպահքն, ըզ-

մկրտելն և առ իրար սիրով կեցիք և խաղաղութեամբ, որ Քրիստոս հանգչի առ ձեզ... և վասն կարգաց եկեղեցույ մի քննէք և բանալէ՛ն լինիք և անհանգստիք»։ Խոռվարարները՝ հայ, հույն թե ասորի, Այգեկցու համոզմամբ, աստուանայի բերանով են խոսում. «և վասն աստուծոյ աղաչեմ զձեզ ի բաց թողէք ի ձեռն զտրտունջ և զքամբասանք», մանավանդ որ «աստուանայ բնառն էր թող եկեղեցի և ազգ և մարդ անարատ և անվնաս, այլ դեղեալ ապականեաց զամենայն ազգ և զեկեղեցի» «և թե կայ իրք մի չար լեկեղեցիս քրիստոնէից՝ զայն չհամարի անցա ի մեղս, զի մարդիկ են տկարամիտք, և աստուանայ խաբաւդ է և անգաւոր...»։

Այս ամենը, հիրավի, ազգամիջյան համերաշխության գաղափարի դրսևորման միջնադարյան մատնացուցելի նմուշ է և կիլիկյան Հայաստանում նախորդ սերնդի մեծերի՝ Ծնորհալու, Լամբրոնացու, Գրիգոր Տղայի մտորումների ու համոզմունքների ակնհայտ զարգացում։ Խոսքը ավետարանական համերաշխության ու մարդկայնության մասին չէ, այլ բազմազգի և այլադէն պատմական միջավայրում գաղափարական դիրքորոշման։ Մենք դժվարանում ենք Այգեկցուն ժամանակակից քրիստոնյա Արեւելքի այլ մատենագրություններում այսքան լայնախոհ, հանդուրժողական և այսքան ուղղակի ասված համերաշխության հորդոր ու կոչ գտնել։

Այս թղթի, ինչպես նաև «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» ժողովածուի հայտնաբերումով Հ. Անասյանը Վարդան Այգեկցու ժառանգության ուսումնասիրության մարզում Ն. Մառից հետո մի նոր շրջափուլ բաց արեց և մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ հայոց մատենագրության ուսումնասիրությունը «զեղեցիկ գրականությանը» ամփոփելը փակուղի է տանում։

Բայց, որքան էլ զարմանալի է, Հ. Անասյանն իր առաջ խնդիր չդրեց պարզելու, թե 1210 թվականից հետո (բայց մինչև 1215 թ.) Այգեկցու գրված այս թուղթը իր արժարժան հարցերով և աշխարհայեցությամբ միա՛կն է մեր գրականության պատմության մեջ, թե՛ այն ունի իր նախորդը կամ շարունակողը։ Ասել է թե՛ անհրաժեշտ էր պարզել՝ սա մի մասնավոր դեպք է՝ պայմանավորված Ասորիքի տարագրի համալքների միջև ստեղծված դավանական կացությամբ, թե՛ աշխարհայացքային նոր դիրքորոշում էր հայ մտավորական աշխարհում առհասարակ։ Առիթը ներկայացել էր հաստատելու կամ մերժելու դարասկզբին Ն. Ադունցի առաջադրած այն

դրույթը, ըստ որի ԺԲ—ԺԳ դարերի հայոց եկեղեցական գրականությունը իր հարստությամբ մասամբ պարտական է «այն կուսակցական քաջքշուկներին ու ընդհարումներին, որոնք տեղի էին ունենում հայոց կրթականության երկու կենտրոնների միջև», այսինքն՝ կիլիկյան և Հյուսիսհայաստանյան։ Ըստ Ն. Ադունցի գնահատության «Միարարության միտքը համակրություն էր գտնում եկեղեցու այն ներկայացուցիչների քով, որոնք դաստիարակվել էին կիլիկյան նոր ոլորտում՝ առեցնում արևմտյան ոգով», մինչդեռ հյուսիսային կողմանց հայոց վարդապետները «վարդապետության հարցում բռնել էին ծայրահեղական դիրք, կիլիկեցիների լիբերալիզմին հակադրելով Սանահին դպրոցի նվիրվածությունը անցյալի պատգամներին» (Բրուկհաուզի-Եֆրոնի Նոր հանրագիտական բառարան, հ. 3, ՄԳԲ., էջ 652—653)։ Այս բնութագրության ազդեցությամբ հայ մատենագրության կիլիկյան լիբերալ թևին հակադրվեց «Վարդապետք հայոց հիսուսային կողմանց» կոնսերվատիվ թևը, որ ներկայացնում են Տուսեռոդին, Քոբայրեցին, Գոշը և այլք (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Ի. Աբուլաճե և ուրիշներ)։ Վարդան Այգեկցու նորահայտ թուղթը լիովին արդարացնում է «լիբերալիզմ» որակումը՝ նշանակալիորեն ընդլայնելով այդ տեղմինի դրական ընդգրկումը, բայց, ինչպես կոեսենենք ստորև, ամենևին չի ընդգծում մյուս թևի «կոնսերվատիզմը»։

Մխիթար Գոշի գրական վաստակները թվարկելիս Կիրակոս Գանձակեցին հիշում է «Գիրք մի՛ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ» (Գանձակ., էջ 221)։ Հայագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, թե այս երկը չի պահպանվել (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ), մինչդեռ այն ուրիշ բան չէ, քան 1900—1901 թվականների «Արարատում» երեք ձեռագրի հիմամբ տպագրված (պիտի խոստովանել՝ ընթերցումների բավական անհաջող ընտրությամբ) «Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիր» ընդարձակ ջատագովականը, հասցեագրված հիշյալ զորավար եղբայրներին և նրանց միջոցով՝ վրաց արքունիքին ու կաթողիկոսին։ Գրության ժամանակը ստուգապես հայտնի չէ, բայց աներկբայորեն հաջորդել է Լոռեի 1204/5 թվականին կայացած ժողովին, որին Գոշը ներկա է եղել, և նախորդել 1207 թ. Ծննդյան տոնի նախօրեին հրավիրված Անիի ժողովին, որին Գոշը նույնպես մասնակցել է։ Թղթում «հաղթող թագաւորք մեր» Թամարն ու Դա-

վիթ Ստալանը կենդանի են հիշվում, որով պատահ կարող ենք ասել, թե այն գրված է 1206 թվականին: Գրության շարժառիթը որոշակի է. «Ցատուրս մեր տեսանելով և լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցոյ՝ յոյժ խոցեալ լինէի հոգի, մանաւանդ զի,—դիմում է գորավար եղբայրներին,—հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ»: Վրաց կաթողիկոսին ու հոգևորականությանը ուղղած նախադրությունում ասված է. «Գրեցաք զթողթոյ ոչ հակառակելով և կամ զոք պարսաւելով յազգաց, այլ զարժան և զիրաւունս իբր դատաստանաւ ցուցաք և զոծուարաւ զայն ի միաբանութիւն և զհնարաւորն ըստ ժամանակիս յայտ արարաք, և զճշմարիտ խոստովանութիւն ցուցաք զմերոյս ազգաց և զխոտելի իրն ոչ թաքուցաք զմեր ազգիս, և զիրաքանչիւր ազգի զգովելին և զպարսաւելին գրեցաք, և ի գլոյս բանին ընտրեցաք զբարին և զլաւըն»: Նշանակում է՝ թղթի հետապնդած նպատակներն են.

Ա. Ներկայացնել հայոց դավանությունն ու եկեղեցու ծիսակարգը, բացատրել նրանում եղած ինքնօրինակությունները:

Բ. Ինչպես հույներն ու վրացիները, այնպես էլ հայերը հերձվածողներ չեն, ուստի միմյանց հանդեպ կրկին մկրտություն կիրառելը «Քրիստոսի է անարգանք»:

Գ. Լավ կլինէր, եթե «ամենայն ազգ միակրան լինէր», բայց այլևս միաբանության հասնելն անհնար է:

Դ. Ներկա կացության մեջ ի՞նչ պետք է անել. «Միանգամայն և այն ցուցաք, թե զինչ այժմ հնարատր է լինել ազգաց, զորս թէ ձեզ (իմա՝ գորավար եղբայրներին—Պ. Մ.) հաճոյ կարծի՝ թարգմանեալ ընթեռնոյքն առա (իմա՝ վրացիներին—Պ. Մ.)»:

Ի տեսնք, որ Գոշի այս երկի ուսումնասիրությունը առ այսօր ընթացել է գերազանցապես աղբյուրները բացահայտելու ուղիով. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը պարզել է, որ Դվինի ժողովի մասին պատմելիս Գոշը օգտվում է Հովհան Օձնեցու «Սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայս» երկից՝ համառոտելով, հայ-վրացական եկեղեցական բաժանումը ներկայացնելիս՝ Անանիա Սանահնեցու «Վասն բաժանման Վրաց» գործից՝ գրեթե բառացի քաղումներով: 1938 թվականին գրված մի հոդվածում Ի. Աթույանն հաստատապես ապացուցեց, որ Գոշի թողթոյ պատասխանն է Արսեն Վաչե-ձեի «Դոգմատիկոնի» հակամիաբնակ դրվագներին, որպիսիք ութն են, մասնավորապես հրանցից՝ մեկին՝ «თავნო ღმრთისა წვდოვდობნო თქმადან» — «Երեսուն գլոյս հայոց

հերձումի»: Հայագետը ցույց տվեց նաև, թե հակամիաբնակ այս երկը հայ քաղկեդոնականների միջավայրում թարգմանվել է հայերենի, լրացվել թարգմանչի մեկնաբանություններով ու ընդմիջարկություններով և «Պատասխան» առ Հայս» խորագրով ժամանակին հրատարակվել Պոլսի «Լոյս» շաբաթաթերթի 1905—1906 թվականների համարներում: Մի քանի տարի առաջ Զ. Ալեքսիձեն հրատարակեց «Երեսուն գլոյս Հայոց հերձումի» վրացերեն բնագիրն ու նրա համապատասխան հատվածները Հովհան Դամասկացուն վերագրված «Պատասխանի առ Հայս» երկից: Ի վերջո՝ 1976 թ. Ժ. Գաբիրյանը ճշգրտեց, թե Արսեն Վաչե-ձեի «Դոգմատիկոնի» հիշյալ հակամիաբնակ դրվագի աղբյուրը հունարեն մի աշխատությունն է, հրատարակված Մինի Patriologiae Graeca-ի 132-րդ հատորում (սյունակ 1221—1237):

Այս ամենը, անշուշտ, և՛ կարևոր է, և՛ հետաքրքիր, բայց մոռացության է տրվել ամենաէականը՝ ինչո՞ւ է տարբերվում Մի. Գոշի թողթոյ այն մատենագրական երկերից, որոնցից օգտվում է կամ՝ որոնց ի պատասխան գրված է: Մեր խնդիրը այս հարցերին պատասխանելն է:

1. Մի. Գոշին նախորդած հայ հեղինակները, իբրև կանոն, ջանացել են ապացուցել, որ հայոց եկեղեցու դավանությունն ու ծիսակարգը անխտոր պահպանել են ուղղափառությունը և որ հերձվածողները «Հաղկեղոնի ժողովի հետևորդներն են: Գոշը նույնպես պաշտպանում է միաբնակ եկեղեցու ուղղափառությունը, բայց և երկաքնակությունը հերձված չի համարում. «Ե ազգաց (իմա հույներ, հռոմեացիներ, հայեր, ասորիներ և վրացիներ—Պ. Մ.) չտեսանեմք այնքան պատճառք, որ անընդունելի առնէ աստուած զհաւատ կամ զտաւն և նա ճանաչէ զիրաքանչիւրոցն զարժանաւորութիւն», ուստի «Այլ թէ ասացեալ հինգ ազգոյ ոչ կարեն միաբանել, բայց կարող են թշնամիք միմեանց չլինել, զիսչ և զեկեղեցի միմեանց ընդունել երկրպագութեամբ», որովհետև «Հայք և Վիրք, Ասորիք և Հռոմք ճշմարիտ գերորդութիւնն խոստովանին և գՔրիստոս աստուած՝ ճշմարիտ որդի աստուծոյ, թէպէտ և ի տնայրեւութիւնն ալլայլեն, և զՄարիամ Աստուածածին, թէ չիցէ ի կարծեաց Նեստորի, և զիսչ՝ աստուծոյ խաչ. առ Հայս աչդ առաւել ճշմարիտ է: Այլ ինչ սակաւ բաժանումն տաւնի կամ պահոց, կամ կերակրոց՝ չէ հաւատոյ բաժանումն»: Գոշը լայնախոհաբար նկատում է. «Մի՞թէ ընդ ամենայն աշխարհ Հայ միայն է և կամ Վրացի, և

կամ Հոռոմ. Քրիստոս չէ նախանձոտ. նա ամենայն ազգ ընկալեալ է, զի զարքայութիւնն զուովանի նմանեցոյց, յոր ամենայն ազգ ձկանց ըմբոյն: Աստուած ե՞րբ առնէ թողութիւն այն քրիստոնէին, որ զտաճիկն և զՋիողն լաւ ասէ քան զՀայն. այնպիսի ասացողքն չունին թողութիւն ոչ աստ և ոչ ի հանդերձելումն՝ թէ չապաշխարին. թէ Հայ Վրացոյ ասէ կամ Վրացի Հայոյ և կամ այլ քրիստոնէայ ազգ քրիստոնէի, զի ամենայն քրիստոնէայք եղբարք են»:

Պատկերացնելու համար, թէ ինչ սար ու ձոր կա Միւ. Գոշի և նրա դիմաց կանգնած հունք ու վրացի հեղինակների համոզմունքների միջև, բալական է հիշել նրանց գործածած մի քանի արտահայտություն՝ «ամենայն չար Հայք», «անաստվածներ և զազրեղիներ», «այծմյան Հայք՝ մերժողք, հայհոյիչ և փոխյալ են այսպիսի խորհրդոց», հայոց եկեղեցիները կոչվում են «սատանայական ժողովարաններ» և այլն: Ի դեպ՝ նման տեղիները հիրավի վիրավորական են ներկայացել հուշարձանի միջնադարյան երկաթեակ հայ թարգմանչին, ուստի նա այս որակումները բաց է թողել:

2. Դավանության շուրջ խոսող Գոշի նախորդները հայ իրականության մեջ և մանավանդ հունա-վրացական միջավայրում սովորաբար հավասարության նշան են դրնում ազգային և դավանական հասկացությունների միջև: Պատահական չէ, որ հունական և վրացական աղբյուրներում երբեմն «հայք» «հայոց»-ի փոխարեն գործածվում է «խաչեցւորներ» փոխաբերական տերմինը: Գոշը որոշակիորեն տարբերում է այս կամ այն ժողովուրդը և նրա դավանությունը: Նա ջանում է ապացուցել, որ միաբնակություն դավանող ուրիշ ժողովուրդներ էլ կան և թվարկում է Ասիայում ու Աֆրիկայում գտնվող շատ երկրներ ու ժողովուրդներ (էջ 503), որոնք «ընդ մեզ ի նոյն կրոնի կան հաստատուն, չընկալեալք զժողովն Քաղկեդոնի», «և սոքա ի նոյն հաստատեալ հաւատս՝ ոչ միաբանին ընդ Յոյնս և ընդ Վիրս»: Կա և հակառակը՝ ապրում են հայոց միջավայրում, հայալեզու են, բայց հայ չեն ազգային պատկանելությամբ, որպիսիք են ըստ Գոշի «մաքենաբիք» (էջ 60): Այս էթնոցենտիկ տակ, թերևս, Գոշը նկատի ունի պալիկյաններին: Վրաց հոգևորականությանը դիմելով՝ Գոշն ամփոփում է. «Մի՛, սիրելիք աստուծոյ, լսող լինիք թշնամեաց մերոց, զի չկայ ի Հայք հերձուած, և զայն սակաւ պատճառն, զոր ունին՝ լամենայն ազգ այլ շատ կան և տեսանեմք, և զայն չէ հերձուած Հայոց»: Անհրաժեշտաբար կրկնում ենք՝ իր տված

քննադատությունները Գոշը կառուցում է էթնիկական-ազգագրական հատկանիշների և ոչ դավանական ինքնությունների վրա: «Չիք ազգ,—ասում է նա,—որ բարի կարգ ոչ ունի և խոտան», «Յոյնք իմաստունք են և ողորմածք, ուսեալք ի Յոհանէ Ոսկեբրանէ, Հոռոմք զգաստք են աղաթից և հնազանդ առաջնորդաց, Ասորիք խոնարհք են և ճգնող, Հայք պահողք են և ողորմածք գերելոց և եկեղեցականաց, սրբութեան սիրողք, Վիրք սրբոց և վանորէից մեծարողք և անբամբաս առաջնորդաց», և ապա՝ «Առաջնորդաց անհնազանդ են Հայք, բայց սրբութիւն կրանաւորաց ի Հայք առաւել գտանի և արժանաւոր պատարագ, քան զայլ ազգ»: Նույնիսկ ոչ կանոնական դիտվող, բայց ազգային սովորույթ դարձած իրողությունները նա հանդուրժելի է համարում. «Այլ զի յոյժ պատուեն Վիրք զկնքահայրսն՝ գովելի է, թէպէտ և ոչ է կանոնական, և զի՝ բամբասեն զհայսն, թէ զազգականս առնեն կնքահայր»: Նա դիտում է, որ տարբերություններ հիրավի կան. «Յոյնք և Վիրք զպատկերագրութիւն առաւել պատուեն և Հայք՝ զխաչ», «որպէս Հայք զխաչ անարգեցին՝ արհամարհանալք լամենայն տեղիս կանգնելով, նոյնպէս Յոյնք և Վիրք զպատկերս, զի զոր գիտեմք՝ ընդունինք և պատուեմք, զի յիշեցուցիչ է որպէս պատմութիւն վարուց սրբոցն, բայց զի արք տգետք պաշտելի կարծեն վասն այն և ոչ փութան առնել Հայք, այլ իմաստունք զարարեալսն ոչ անպատուեն»:

3. Այն գրությանը, որին պատասխանում է Միւ. Գոշը, անծանոթ է միջէթնիկական հարաբերությունների հեռանկարի հասկացությունը, ինչպէս նաև ազգամիջյան համերաշխության և դավանական հանդուրժողականության գաղափարը, մինչդեռ իրատես Գոշը իրեն պարտավոր է զգում ասելու, թէ «զի՛նչ այժմ հնարաւոր է լինել ազգաց»: Նրա համոզմամբ վրաց թագավորները ևս «նախանձաւորին խաղաղութեան և սիրոյ առ միմեանս հաւատացելոց», և թէև Թամարն ու Դավիթը «չեն բաւական տիեզերական ժողով առնել ամենայն ազգաց ...այլ աստուծոյ շնորհաբն կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բառնալ, որ Քրիստոս չհայհոյեն, զի այն Քրիստոսի է ատելութիւն, որ զխաչ և զկրաստ և գեկեղեցի միմեանց չհայհոյեն և նախատեն»: «Եւ դուք բաւական էք,—դիմում է նա գորավար եղբայրներին,—զսաստկացեալ պատերազմդ հայհոյութեան շիջուցանել իմաստութեամբ և հաւանել քանի, թէպէտ և անհրճար ցուցաք զժողովն լինել և զմիաբա-

նություն... զի դուք իշխանք էք Հայոց և Վրաց կամաքն աստուծոյ, և թէ կամիք ծանուցանէք աստուածաւեր թագաւորացոյ, որ արքայական իշխանութեամբ աստուծոյնէն: Գոշը նման դիմում է կատարում և վրաց հոգևորականությանը. «Արդ, մի լիցի ձեզ պատճառ լինել և այլոց գայթակղութեան, այլ առաւել շինութեան և խաղաղութեան»: Մարդիկ միմյանց պետք ու կարոտ ունեն, ուստի նրանց չի կարելի ատելությամբ բաժանել («Այլ զայս նախ դիցուք զկամս աստուծոյ, որ սիրողն է միաբանական կենաց մարդկան, վասն որոյ կարաւորս արար պէտս ունել միմեանց, և յաղագրս աշխարհի շինեցան քաղաքք և այլ բնակությունք: Ընդդէմ այսմ է և կամք չարին բաժանելն մարդկան ատելութեամբ, զի այսու դիւրաւ զչարն գործիցէ, որպէս սիրով զբարին աստուած»): Արմատացած սովորությունների և գոյացած ավանդույթների պատճառով «անհնար տեսանէք զգալն ամենեցուն ի միաբանություն», բայց և միաժամանակ «լաւ համարեցաք, որ զմիմեանս զթշնամանէք և զխաչ և եկեղեցի չանարգենք», որովհետև «և այս ախտ ամբարտաւանութեան է, զի Յոյնն զինքն կարծէ ճշմարիտ և Հոռոմն զինքն, նմանապէս և ազգ ամենայն»: Խելամիտն իրար հանդուրժելն է. «լաւ էր, թէ զայն ընտրէաք, որ զթշնամություն բառնէաք ի միմեանց և բարեկամ լինէաք և զկարգ միմեանց չհայդէաք»: Գոշը այլ ելք չի տեսնում, քան խաղաղ ու ինքնակա գոյակցելը. «Արդ, այլ ինչ հնար բառնալոյ զայդ հակառակությունդ ոչ տեսանէք, բայց թէ զմիմեանց հաւանելն և կալ լիւրաքանչիւր կարգի ամենայն ազգ...»:

Կատարված քննությունը մեզ մղում է մի քանի սկզբունքային եզրակացությունների.

Ա. ԺԲ—ԺԳ դարերի հալ իրականության մեջ Վարդան Այգեկցին միակ հեղինակը չէ, որ հանգել է դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարին. նրանից առաջ և

նրա օրոք այդ նույն գաղափարախոսության բանիբուն ջատագով է եղել Մխիթար Գոշը:

Բ. Հայոց էթնիկական աշխարհի երկու ծայր հատվածներում՝ Կիլիկիայում և Հյուսիսային Հայաստանում, միաժամանակ, բայց միմյանցից անկախ ձևավորված համերաշխության և հանդուրժողականության այս գաղափարը քարձրակետ էր, որին հանգեցրել էր հայոց էթնիկական, քաղաքական ու մշակութային զարգացման ողջ նախընթաց շրջանը:

Գ. Վերանայելի է ԺԲ—ԺԳ դարերի հայոց մատենագրության և նրա կերտողների երկու հակադրվող թևերի բաժանումը, մեկին որակելով լիբերալ, մյուսին՝ կոնսերվատիվ: Կիլիկյան և Հյուսիսային կողմանց վարդապետների թղթերում եղած փոխհանդիմանությունները նման ընդհանրացման հիմք չեն տալիս: Մշակութային ամբողջականության զգացումը միջնադարյան էթնիկ ինքնագիտակցության կարևոր քաղաքիչներից է:

Դ. Հայ ժողովրդի ստեղծած մշակույթի միջնադարը այլ ժողովուրդների մշակույթներին հարաբերելիս անտես չափի առնել տեղական ավանդների գործունեությանը. իր գոյությունն ապահովելու և խաղաղ գոյակցելու երազանքը միշտ ուղեկցել է տեղական մաքառումներով ապրող մեր ժողովրդին: Աշտարակի Կարմրավորի կառուցողը է դարձել փորագրել է՝ «տուաք շինել... վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և շինութեան Աշտարակի և պրտաբերութեան սահմանիդ»:

Ե. Մխիթար Գոշի մատենագրական ժառանգությունն ուսումնասիրելիս, «Դատաստանագրքում» երևացող և հումանիստական որակվող համոզմունքները գնահատելիս զանց չափի առնել «Գծագրություն» կամ «Թուղթ» կոչվող երկի խիստ ուշագրավ դրույթները:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայտնի է, որ ասորիները վաղուց են հետաքրքրություն ցուցաբերել Հայոց աշխարհի լուսավորիչ Գրիգոր Պարթևի անձի ու գործունեության նկատմամբ: Դեռևս Ը դարի սկզբում ոմն Յեշուա ճգնակյաց քահանա, դիմելով Արաբաց եպիսկոպոս Գեորգին, խնդրել էր մանրամասնություններ հաղորդել նրա մասին, և վերջինս 714 թ. գրած պատասխանն նամակով քավարարել էր խնդրատիրոջ պահանջը¹: Սակայն բացի այս նամակի թեև բովանդակային, բայց համառոտ ակնարկից, ասորական գրականությունը, ի տարբերություն արևելաքրիստոնեական մյուս գրականությունների, ավելի ընդարձակ հիշատակություն չէր պահպանել Ագաթանգեղոսի պատմության կամ Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրության վերաբերյալ: Այս հանգամանքը երկար ժամանակ արդարացիորեն զարմանք էր պատճառում քանասերներին, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Ագաթանգեղոսի պատմությունը և Գրիգորի վարքը մեզ են հասել բազմալեզու խմբագրություններով և տարբերակներով, ուստի դժվար էր հավատալ, որ ասորական գրականությունը կարող էր դուրս մնալ այս համաքրիստոնեական ավանդույթից:

Եվ ահա, վերջերս հայտնաբերվեց Ագաթանգեղոսի պատմության վաղուց ըստ պատված ասորական խմբագրությունը, որը 1977 թվականին հանդիպադիր ֆրան-

սերեն թարգմանությամբ հրատարակեց բելգիացի հայագետ Միշել վան Հաբրոկը²: Մինչ այդ, 1971 թվականին, նույն հեղինակը հրատարակել էր նաև նշված բնագրի ասորատառ արաբերեն (քարշունի) թարգմանությունը³: Նորահայտ խմբագրության վերլուծության արդյունքները Մ. վան Հաբրոկն, ամփոփել է այս վերջին հրատարակությանը կցված ընդարձակ և խորաբովանդակ պատմա-քանասիրական հետազոտության մեջ⁴: Բանի որ քարշունի բնագիրը և ավելի ուշ հայտնաբերված ասորերեն թարգմանությունը համարյա բացարձակապես նույնական են, ուստի նշված հետազոտությունը, առանց էական վերապահումների, միանգամայն վերաբերելի է նաև վերջինիս: Այդ իսկ նկատառումով էլ հեղինակը հարկ չի համարել նույնպիսի ընդարձակ ուսումնասիրություն կցել նաև ասորական բնագրի հրատարակությանը:

² M. van Esbroeck, Le résumé syriaque de l'Agathange, „Analecta Bollandiana“, t. 95, Bruxelles, 1977, p. 291—358. Գրախոսությունը տե՛ս Հ. Մեղրոնյան, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, № 8, 108—111:

³ M. van Esbroeck. Un nouveau témoin du livre d'Agathange, „Revue des Études Arméniennes“, N.S., t. VIII, Paris, 1971, p. 13—95. Գրախոսությունը տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1978, № 2, էջ 308—304:

⁴ Անդ, էջ 97—187: Սույն խմբագրությանը Մ. վան Հաբրոկը մի լրացուցիչ ուսումնասիրություն է նվիրել նաև «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրում, M. van Esbroeck, Le résumé syriaque de l'Agathange et sa portée pour l'histoire du développement de la légende, «Հանդես ամսօրեայ», 1978, էջ 498—510:

¹ Գեորգ եպիսկոպոսի նամակի՝ Գրիգոր Լուսավորչին վերաբերող հատվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հ. Տաշյան, Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրությունն Ագաթանգեղոսի գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 4—10. Հ. Մեղրոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (3—5-րդ դարեր), Երևան, 1970, էջ 190—197:

Ասորական խմբագրության բնագիրը պահպանվել է Դամասկոսի Ուղղափառ պատրիարքարանի № 12/18 ձեռագրում, ընդօրինակված 1184—1185 թթ., ամենայն հավանականությամբ, Հակոբիկյան եկեղեցու նշանավոր գործիչ Միքայել Ասորու (մահ. 1199 թ.) ձեռքով⁵։ Արաբերեն-քարշունի թարգմանությունը կատարվել է 1732 թվականին Բեշարա Հալեպցի վանականի կողմից և պահպանվել է այդ նույն թվականին ու մինևույն անձնավորության ձեռքով ընդօրինակված մի ծավալուն սրբախոսական ժողովածուում, որը պարունակում է 125 միավոր և այժմ կրում է Երուսաղեմի Սուրբ Մարկոսի վանքի մատենադարանի 38 համարը։ Թարգմանիչ-գրիչը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ ձեռագրի ասորական նախագաղափար օրինակի՝ 1178 թվականին ընդօրինակված մի ժողովածուի մասին, որն ընդգրկել է մինևույն 125 սրբախոսական հուշարձանները։

Համեմատությունից պարզվում է, որ քարշունի բնագիրն ասորերենի բառացի, ստրկական թարգմանությունն է, ի լեզվական պատճենումներով և այլ բնույթի ասորաբանություններով։ Ջուտ մշակության հետաքրքրությունից բացի, այն որևէ բանասիրական և բնագրագիտական արժեք չի ներկայացնում։ Ուստի ախտք է նկատի ունենալ, որ հետագա շարադրանքում, Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը հիշատակելիս, միշտ ենթադրվում է նրա ասորերեն բնագիրը։

Եթե քարշունի թարգմանության սկզբնագրի հարգը որևէ կասկած չի հարուցում, ապա նույնը չի կարելի ասել ասորական խմբագրության նախօրինակի մասին, որի պարզաբանմանն է նվիրված Մ. վան Էսբրոկի ուսումնասիրության մի զգալի մասը⁶։ Բնագրի լեզվական քննությունը, և մանավանդ հատուկ անունների գրության առանձնահատկությունների վերհանումը, հմուտ աշխատասիրողին հանգեցրել է այն համոզիչ եզրակացությանը, որ ասորերեն թարգմանության հիմքում ընկած է մի անծանոթ հայկական նախօրինակ։ Բնությունը ենթարկված 89 անուններից այդ եզ-

րակացության օգտին են խոսում հատկապես հետևյալ տասնմեկը, Էմրա (հայերեն **Գառնիկ** անվան ասորերեն թարգմանությունն է), Ասուայ, Եկեղեաց, Գոմեր, Հեռակիոս, Լիկիանոս, Պատրիարք, Հոփսիմե, Տրդատ, Վահեվահեան և Վաղարշապատ⁷։ Բացի հատուկ անունների տառադարձության առանձնահատկություններից, հեղինակը ասորական խմբագրության մեջ նշում է նաև մի շարք այլ հայկաբանություններ։ Այսպիսով, մեզ թվում է, որ ասորերեն թարգմանության նախօրինակի հարցը Մ. վան Էսբրոկի մանրակրկիտ վերլուծության շնորհիվ միանգամայն ապացուցված կարելի է համարել։

Առաջին իսկ հայացքից նկատելի է, որ նորահայտ բնագիրը յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում Ագաթանգեղոսի մինչ այժմ պատմի բոլոր ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների շարքում։ Այն փաստորեն Ագաթանգեղոսի պատմության մի վերամշակված համառոտագրությունն է, լրացված հայկական ազգային խմբագրության և Գրիգորի վարքի հունարեն-արաբերեն ճյուղը ներկայացնող բնագրերի տվյալներով⁸։ Խմբագրության մեջ ներկայացված են Գրիգորի կյանքի և գործունեության բոլոր հայտնի դրվագները, բացի Էջմիածնի եկեղեցու կառուցմանը վերաբերող նրա տեսիլքից (Ագաթ. 132—156) և ընդարձակ վարդապետությունից (Ագաթ. 259—715), որը փոխարինված է մի համառոտ և միանգամայն ինքնուրույն ուսուցողական քարոզով (§§ 151—191)։ Ավելի էական է, սակայն, ասորական բնագրում հետևյալ հավելյալ դրվագների առկայության հանգամանքը. ա. Հայոց դարձը Սանատրուկի օրոք Թադեոս առաքյալի քարոզությամբ (§§ 1—4), բ. Մանի կույսի պատմությունը և Գրիգորի մահը Մանեայ այրքում (§§ 287—292), գ. Գրիգորի նշխարների փոխադրումը Թորդան գավառ Գառնիկ (Էմրա) ճգնակյացի ձեռքով (§§ 293—300)։ Նշված դրվագները, որոնք բացակայում են ագաթանգեղյան մնացյալ խմբագրություններում, ինչպես հայտնի է, առկա են միայն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (Խոր., Բ, 31—34, 91), մի հանգամանք, որ մինչև վերջերս

⁵ Միքայել Ասորու հետաքրքրությունը Հայոց աշխարհի յուսավորչի նկատմամբ պատահական չպետք է համարել։ Ինչպես հայտնի է, նրա հսկայածավալ «Ժամանակագրությանը» կցված է նաև Հայաստանի պատմությանը նվիրված մի համառոտ հավելված։

⁶ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 90—112.

⁷ Անդ, էջ 112։ Սրանց, ըստ երևույթին, կարելի է ավելացնել նաև Արտաշատ, Արտաշես և Աշոտի-շատ անունները, որոնց կախումը հունական տառադարձությունից քաջատված է։

⁸ Հմմտ. M. van Esbroeck, Agathangelos.—In: Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart, 1935, S. 239—247.

թիվը հավասար է յոթանասուցյոթի (§ 77): Նրանցից քառասունը հաստատվում են Դվինի մերձակայքի մի լքված հնձանում, իսկ մնացյալ երեսուցյոթը գալիս են Գառնի բերդի մոտ գտնվող Ավան գյուղաքաղաքը և բնակվում լեռնային մի քարայրում (§ 78): Դժվար չէ նկատել, որ, ի հակակշիռ Վաղարշապատում նահատակված երեսուցյոթ կույսերի, Ավանն իր հերթին հավակնում է երեսուցյոթ այլ արքունիների նշխարներին տիրելու պատվին: Տվյալ դեպքում չպետք է տարակուսանք առաջացնի այն հանգամանքը, որ Վաղարշապատի հնձանին (Ագաթ. 150) ասորական խմբագրության մեջ փոխարինել է Դվինի հնձանը: Դա արտահայտությունն է պատմական այն իրողության, որ Զ—Է դարերում Վաղարշապատը կորցրել էր իր կարևորությունն ու վաղեմի փառքը և Հայաստանի մայրաքաղաքի պատիվը զիջել Դվինին: Այս փաստն, ի միջի այլոց, Մ. վան Էսբրոեկի համար նորահայտ խմբագրության հայկական նախօրինակի թվագրման հիմնական կոլաններից մեկն է հանդիսանում¹³:

Առաջին հայացքից Մ. վան Էսբրոեկի տվյալ մտակառուցման մեջ ամեն ինչ հիմնավորված և տրամաբանական է թվում: Դժբախտաբար, սակայն, բնագրի աղճատված լինելու հանգամանքը կամ նրա կասկածելի վերծանությունը որոշ չափով նվազեցնում է վարկածի համոզականությունը: Խնդիրն այն է, որ ասորերեն թարգմանության մեջ Հոփսիմյանց կույսերից զատված երեսուցյոթ արքունիների ապաստանը հիշատակված է հետևյալ ձևով. 'wwn ʿyḏ brgry (§ 78): Եթե 'wwn գրության **Աւան** ընթերցումը (=Awawan) դեռևս տարակուսանք չի առաջացնում, ապա brgry-ի՝ Բերդ-Գառնի (=berd garay) վերծանումը բռնազբոսիկ է թվում: Պատահական չէ, որ հետազայում Մ. վան Էսբրոեկն այդ անվանումը փորձում է կարդալ Բերդ-Արի (այսինքն՝ Արին-բերդ)¹⁴: Մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն նշել է ասորագետ Հ. Մելքոնյանը¹⁵, այդ բառը, առանց որևէ փոփոխության, բնական է ընթերցել **Բերկրի**, որը միջնադարյան Հայաստանի նշանա-

վոր գյուղաքաղաքներից էր¹⁶: Մրանից հետևում է, որ եթե ճիշտ է Հ. Մելքոնյանի առաջարկությունը, ապա կասկածելի է դառնում նաև **Աւան** ընթերցումը¹⁷: Ուստի,

¹⁶ Բերկրիի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Էփրիկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հատ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 420. Թ. Հակոբյան, Մ. Մելք-Քալաշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. 1, Երևան, 1986, էջ 676:

¹⁷ Երևակայությանը մի փոքր ազատություն տալու դեպքում կարելի է թերևս 'wwn-ը կարդալ **Վան**, քննության ատարկա տողը վերծանելով հետևյալ կերպ. «գնացին Վան, Բերկրի քաղաքի մոտ» (§ 78): Առաջին հայացքից արտառոց թվացող այս բացատրությունը, ինչպես կտեսնենք սուրբ, բոլորովին գուրկ չէ հիմքից: Ըստ Գրիգոր Լուսավորչի վկայաբանության Վասպուրականում ձևավորված մի խմբագրության, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Գ. Տեր-Մկրտչյանը («Ագաթանգեղոսի Պատմություն Հայոց», աշխատության Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանաչյան, Տփղիս, 1909, էջ ԾԲ—ԾԳ, 78), և որին անդրադառնում է նաև Մ. վան Էսբրոեկը (M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 160—161), Հոփսիմյանց կույսերի մի խումբ ապաստան է գտնում Վանա լճի շրջակայքում, Բզնունյաց լեռներում: Հարկ ենք համարում մեջբերել վկայաբանության համապատասխան հատվածը, պահպանելով ձևագրի ուղղագրությունը. «Եւ զայս կարծիս առեալ արքոցն, փախստական եղևալ ի Հոռմա Հ կուսամաք, հանդերձ քահանայիքն իրեանց, և նաեցին լեզիպտոս: Եւ անդի եկեալ յերուսաղէմ և երկրպագեալ սուրբ տեղեացն, և երեկցաւ նոցա ի տեղեանն ամենասրբոհի Աստուածածինն և ասաց գնալ ի Միջագետս, ի քաղաքն Ուռհա, և երկըրպագեալ տերունական պատկերին, զոր առաքեալ էր Աբգարոս: Եւ յորժամ եկին անդ ըստ հրամանի տեղեանն, դարձեալ երեկցաւ և հրամայեաց ելանել ի Հայս, ի վիճակն Թաղէոսի: Իսկ ճ[ոց]ա համագունդ եկեալ ի վերին կողմանս արևելից, և շրջեալ ընդ վերին աշխարհն, մնացին ոմանք ի լիբինս Դարանաղեաց, և բազումք ի նոցանէ հանդերձ քահանայիք ի լիբինն Բզնունեաց դադարեցին, կրկով ընդ ինքեանս զպատուական սուրբ խաչն, որով առնէին մեծամեծ նշանս: Եւ մնաց յետ վախճանի նոցա նոյն սուրբ խաչն ի լեռնն Վարազա, և յետո գտաւ յաւորս Թոփկայ: Իսկ Գայիսանա հանդերձ Հոփսիմեան և Լէ ընկերուք աստուածաին ազդեցութեամբն եկին ի մայրաքաղաքն Վաղարշապատ» (Մատթոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 1524, Ճաղընտիր, տող՝ Վարազ, թիվ՝ 1401/2, էջ 567ա): Ինչպես հայտնի է, Բզնունյաց լեռները գտնվում են Վանա լճի արևմուտքում, իսկ Վարազը՝ արևելքում: Սակայն հայտնի է նաև, որ Բզնունիքի ազդեցությամբ լինը նույնպես հաճախ

¹³ Տե՛ս M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 143.

¹⁴ Տե՛ս M. van Esbroeck, Le résumé, 1977, p. 309, n. 1.

¹⁵ Տե՛ս Հ. Մելքոնյան, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, № 8, էջ 110:

նշված հակասությունների առկայությամբ, Մ. վան Էսբրոկի առաջ քաշած վարկածը նոր ու ավելի համոզիչ փաստարկներ է պահանջում:

Հեղինակը նման փաստարկ է համարում հայերի մկրտության տեղագրության միտումնավոր խախտումը Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրության մեջ: Ի տարբերություն Ագաթանգեղոսի հայերեն խմբագրության, որտեղ, ինչպես հայտնի է, հայերի զանգվածային մկրտությունը Գրիգոր Լուսավորիչը կատարում է Տարոնո աշխարհում, Արածանիի ակունքների մոտ, ասորական բնագրում այդ արարողությունը կատարվում է բուն Եփրատի ակունքների մոտ, Կարին քաղաքի շրջակայքում, որտեղ 604 թվականից պարսից արշավանքների հետևանքով ապաստան էր գտնվել Հովհաննես Բագարանցին: Մասնավորապես այդ եմ վկայում մկրտության դրվագում հիշատակվող Արծն, Եկեղիք և Խոզան տեղանունները (§§ 251—253), որոնցից առաջին երկուսը գտնվում են Բարձր Հայքում, իսկ երրորդը՝ վերջինիս հարևան Օտիսաց աշխարհում կամ Չորրորդ Հայքում: Հատկանշական է նաև այն, որ Օտիսակաթի ավանդությունն այստեղ նույնպես կապվում է Եփրատի ակունքների հետ (§ 258): Տեղագրական այս բոլոր փոփոխություններն, ըստ Մ. վան Էսբրոկի, կատարվել են Հայոց դարձի ավանդությունը հունական Հայաստանի տարածքի հետ կապելու և դրանով իսկ հայաթաղկեղծական Եկեղեցու հեղինակությունը քարձրացնելու միտումով¹⁸: Թեև ընդհանուր առմամբ հեղինակի այս փաստարկը համոզիչ է թվում, սակայն այստեղ էլ տարակուսանք է առաջացնում Արծն և Խոզան տեղանունների առկայության խնդիրը, քանի որ այդ քաղաքների մասին հայ մատենագրության հնագույն հիշատակությունները, ինչպես հայտնի է, վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակների (Ժ—ԺԱ դդ.)¹⁹:

Կոչվել է Բզմունյաց ծով: Այս վերջին անվանումն իր հերթին կարող էր Բզմունյաց անունն ընդհանրապես տարածել լճի շրջապատի բոլոր լեռների, այդ թվում նաև Վարազի վրա: Կարելի է նշել Ագաթանգեղոսի ասորական և վասպուրականյան խմբագրությունների ևս մի ընդհանրություն. երկու բնագրերում էլ առկա է Գառնիկ ճգնավորի ձևով Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների հայտնաբերման դրվագը (հմմտ. անդ, էջ 570թ):

¹⁸ Տե՛ս M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 145—149.

¹⁹ Այդ քաղաքների մասին մանրամասն տե՛ս

Հունահայոց Եկեղեցու գաղափարամիտումն, ըստ Մ. վան Էսբրոկի, իր արտահայտությունն է գտել ոչ միայն տեղագրական փոփոխություններում, այլև որոշ դավանաբանական ձևակերպումներում²⁰: Մասնավորապես Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրության հետևյալ հատվածում, նրա կարծիքով, ընդգծված և գլխավոր տեղ է հատկացված Քրիստոսի մարդկային բնությանը. «Եվ նա մարմնացավ Սուրբ Հոգուց ու Մարիամ անարատ կույսից. հրաշքով ծնվեց նրանից, մինչդեռ պահպանվել էր նրա կուտության դրոշմը: Եվ նա, ինչպես առաջ, մնաց Աստված՝ անփոփոխ, անալլալ, անշփոթ և անխառն՝ մեկ, բայց Աստված և մարդ, միավորված սքանչելի կատարելությամբ» (§ 160): Ինչպես տեսնում ենք, ընդգծված բառերն իրականում ապացուցում են ճիշտ հակառակը. տվյալ ձևակերպման մեջ շեշտված է հենց Քրիստոսի աստվածային բնությունը (թեև նա մարմին ստացավ, բայց մնաց Աստված): Թյուրիմացությունն առաջացել է նրանից, որ Մ. վան Էսբրոկը քարշունի բնագրի 'lh' (Աստված) բառը սխալմամբ ընթերցել է z'l'h' (իր կյանքի ընթացքը), որով միանգամայն աղավաղվել է բնագրի միտքը: Ժիշտ է, թեև հետագայում, ասորերեն բնագրի հրատարակության մեջ հեղինակը նկատել և ուղղել է այդ սխալը²¹, բայց իր նախկին մեկնաբանության նկատմամբ վերաբերմունք չի ցուցաբերել:

Նկատի ունենալով վերը նշված հանգամանքները, Մ. վան Էսբրոկը ենթադրում է, որ ասորական խմբագրության հայերեն նախօրինակն, ամենայն հավանականությամբ, ստեղծվել է 604 (ավելի ճիշտ՝ 607) և 610 թվականների միջև, երբ Հովհաննես Բագարանցին ապաստան էր գտել Կարինի մերձակայքում, բացառված չէ՝ հենց Արծն քաղաքում²²: Ինչպես հայտնի է, 607 թվականին հայոց Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսը (608—615 թթ.) հալածանք էր սկսել հայ-հունական Եկեղեցու քաղկեդոնական ներկայացուցիչների դեմ, հետևաբար դրանից առաջ նման միտումնավոր փոփոխությունների անհրաժեշտություն չէր

Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 450. Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հատ. 1, էջ 304—305. հատ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 187:

²⁰ Տե՛ս M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 135—138.

²¹ Տե՛ս M. van Esbroeck, Le résumé, 1977, p. 326.

²² Տե՛ս M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 153.

կարող լինել: Նորահայտ խմբագրության թվագրման համար կարևոր է նաև այն դրվագը, որտեղ պատմվում է Հերակլիոս կայսեր կողմից Թորոսի եկեղեցու վերակառուցման մասին (§ 300): Դրանից հետո, երբ հայոց Եզր (630—641 թթ.) և Ներսես Գ. (641—661) կաթողիկոսների օրոք վերականգնվում է Հայ Եկեղեցու միասնականությունը, այդ խմբագրությունն արդեն կորցնում է իր այժմեականությունը, որով և բացատրվում է նրա չափազանց սահմանափակ տարածումը²³:

Ինչպես վերը նշվեց, Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրության ժամանակը պարզելու հարցում Մ. վան Էսբրոեկը իրավացիորեն նշանակալից է համարում Վաղարշապատի նկատմամբ Դվինին հատկացված կարևորության հանգամանքը, որը պատմականորեն պատշաճում է Ջ—Է դարերին: Նման մի փաստ էլ նա տեսնում է ասորերեն բնագրում կաթողիկոս տիտղոսի անկալության մեջ (§§ 237, 239, 273, 274, 278, 284)²⁴: Ըստ նրա՝ այդ տիտղոսը Հայ Եկեղեցում կանոնական ուժ է ստացել միայն Դվինի 555 թ. ժողովից հետո որպես նրա ինքնուրույնության արտահայտություն. դա ապացուցվում է նրանով, որ նշված տիտղոսը չի հիշատակվում «Գիրք թղթոցի» սկզբում զետեղված հնագույն բնագրերում, իսկ Անանուն հայ քաղկեդոնականի գրած է դարի ժամանակագրության մեջ (Narratio de rebus Armeniae) գործածվում է միայն սկսած Ջ դարի կեսերից, Ներսես Բ-ի ժամանակներից: Թեև կաթողիկոս քառը հանդիպում է նաև Փավստոս Բուզանդի և Ղազար Փարպեցու «Պատմություններում», սակայն, Մ. վան Էսբրոեկի կարծիքով, առաջինի մոտ այն հետագա ընդմիջարկություն է հանդիսանում, իսկ երկրորդի մոտ՝ ասորա-նեստորական ավանդույթի մի ոչ պաշտոնական արտացոլում²⁵:

²³ Տե՛ս անդ, էջ 153, 163:

²⁴ Տե՛ս անդ, էջ 143. նաև՝ M. van Esbroeck, Le résumé, 1976, p. 501.

²⁵ Ի միջի այլոց հարկ է նշել, որ ինչպես այս, այնպես և որիշը դեպքերում Մ. վան Էսբրոեկը երբևէ, մեղմ առած, «անգույշ» վերաբերմունք է ցուցաբերում հայ մատենագրության բանասիրական խնդիրների լուծման ընթացքում: Այսպես, Մովսես Խորենացուն նա անվերապահորեն համարում է Ը դարի ղեկավար (M. van Esbroeck, Un nouveau témoin, p. 113), իսկ այնուհետև, տրամաբանական հակասություն թույլ տալով, նշում է, որ նրա թվագրումը նույնքան դժվար է, որքան Զենոբ Գլալի «Պատմության» թվագրումը (Անդ, էջ 120): Կամ

Միանգամից հարկ ենք համարում ընդգծել, որ մեզ ամենևին չի համոզում Մ. վան Էսբրոեկի դատողությունը տվյալ հարցի վերաբերյալ: Կաթողիկոս տիտղոսը, մեր կարծիքով, Հայաստան է թափանցել և կայուն կիրառություն գտել այն ժամանակներից, երբ հայոց հայրապետական գահին հաջորդաբար պարտադրվել էին երկու ասորի հոգևորականներ՝ Բրքիշուն (429—432 թթ.) և Ծմուելը (432—437 թթ.): Ինչպես վկայում է «Արևելից (Նեստորական) Եկեղեցու ժողովոց գիրքը», դրանից առաջ այդ տիտղոսը հստակ բովանդակությամբ լայնորեն կիրառվել է Պարսկաստանի ասորախոս Եկեղեցում: Մասնավորապես այն բազմիցս գործածված է Արևելից Եկեղեցու 410, 420 և 424 թվականների ժողովական արձանագրություններում²⁶: Այդ իսկ պատճառով տիտղոսի անկալությունը Փավստոս Բուզանդի և Ղազար Փարպեցու «Պատմություններում» միանգամայն բնական պետք է համարել:

Ագաթանգեղոսի նորահայտ խմբագրության թվագրման տեսակետից, մեզ թվում է, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ասորերեն բնագրի հետևյալ հատվածը. «Հայաստանում կար Սանատրուկ անունով մի թագավոր, որը Քրիստոսին նամակ գրող Ուոհայի Աբգար թագավորի քեռորդին էր: Ասում են, որ նա Դավիթ արքայի ու մարգարեի ցեղից էր: Այստեղից էլ Հայաստանի բոլոր թագավորները Դավթի տնից են համարվում» (§ 1): Միայն այս փաստը բավական էր նորահայտ խմբագրությունը Թ—Ժ դարերով թվագրելու համար, որովհետև նրանում արտացոլված է այդ ժամանակի իրադրությունը, երբ Հայաստանում տիրում էին ըստ ավանդության հրեական ծագում ունեցող հազոտառունի թագավորները: Սակայն Մ. վան Էսբրոեկը հարցին մոտենում

մի այլ անիթով, ստանց որևէ հիմքի, բացահայտ կապած է հայտնում Ղազար Փարպեցու «Պատմության» առաջին գրքի արժանահավատության նկատմամբ (Անդ, էջ 166. նաև՝ M. van Esbroeck, Le résumé, 1976, p. 499): Եթե նման վերաբերմունքը ներկի է մասնագիտական համապատասխան պատրաստություն չունեցող գրասերների համար, ապա նույնը չի կարելի ասել մի չափազանց բարեխիղճ և փաստասեր հետազոտողի մասին, ինչպիսին Մ. վան Էսբրոեկն է:

²⁶ Տե՛ս J. B. Chabot, Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens, Paris, 1902, p. 1: (253), 26(266), 35(274), 37(276), 42(283), 43(285) և այլն:

Է հակառակ դիրքերից: Նրա կարծիքով, հիշյալ ավանդության հիմքը հենց խնդրո առարկա դրվագն է. եթե Սանատրուկը Աբգար թագավորի քեռորդին է, իսկ վերջինս նամակագրության մեջ էր Դավթի որդի Քրիստոսի հետ, ապա դժվար չէր դրա հիման վրա հայոց թագավորներին ևս կապել Դավթի սերունդների հետ²⁷: Նման պարզունակ քաջատրությունը (որ խոստովանում է ինքը՝ հեղինակն էլ), սակայն, խոցելի է մի շարք նկատառումներով: Բանն այն է, որ նշված ավանդության առաջին հնագույն աղբյուրը համարվող Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, որտեղ հիշվում են և՛ Աբգարը, և՛ Սանատրուկն ու նրա հաջորդները, ակնարկ անգամ չկա հայոց թագավորների հրեական ծագման մասին: Նման ծագում այստեղ վերագրվում է միայն Բագրատունյաց տան նախարարներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, Խորենացու օրոք (նրան նույնիսկ Ը դ. հեղինակ համարելու դեպքում) դեռևս թագավորական իշխանություն չէին ձեռք բերել: Ուստի ավելի հավանական է ենթադրել, որ ասորերեն բնագրի բերված ռատվածում արտացոլված է Բագրատունի թագավորների ծագմանը վերաբերող արդեն իսկ լայն տարածում գտած ավանդությունը, որ, ինչպես վերը նշեցինք, պատշաճում է Թ—Ժ դարերի իրադրությանը: Այս փաստն ակնհայտորեն հակասում է Ագաթանգեղոսի նորահայտ խմբագրության թվագրման վերաբերյալ Մ. վան Էսբրոկի առաջ քաշած տեսակետին: Սակայն հակասությունը կարելի է վերացնել, մտածելով, որ վկայակոչված տողերն ավելացվել են ասորերեն թարգմանության իրականացման ժամանակ, այն է՝ Թ—Ժ դարերում, երբ Հայաստանում արդեն տիրում էին Բագրատունի թագավորները:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, հարկ ենք համարում նշել, որ Մ. վան Էսբրոկի վարկածը Ագաթանգեղոսի ասորական խմբագրության հայերեն նախորինակի ձևավորման միջավայրի ու ժամանակի մասին, չնայած մանրամասներում առկա մի շարք հակասություններին, ամբողջության մեջ այնուամենայնիվ պահպանում է գիտական կենցաղավարման իր իրավունքը:

Վերջում ցանկանում ենք խորին շնորհակալություն հայտնել մեր հարգարժան գործընկերոջը՝ Մ. վան Էսբրոկին, որի սիրալիր համաձայնությամբ «Էջմիածին» ամ-

սագրի ընթերցողներին է մատուցվում նորահայտ ասորերեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը:

Ագաթանգեղոսի զանազան խմբագրությունների համեմատությունը հեշտացնելու նկատառումով հարկ ենք համարում մեր թարգմանությունը ներկայացնելուց առաջ քերել նորահայտ բնագրի դրվագաբաժանումը, որն իրագործված է Մ. վան Էսբրոկի կողմից²⁸.

Ա. Հայոց դարձը Սանատրուկի օրոք (§§ 1—4).

Բ. Անակի և Խոսրովի պատմությունը (§§ 5—15).

Գ. Գրիգորի և Տրդատի փրկությունը (§§ 16—27).

Դ. Տրդատի և Դիոկղետիանոսի պատմությունը (§§ 28—47).

Ե. Տրդատի վերադարձը Հայաստան (§§ 48—49).

Զ. Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքները (§§ 50—68).

Է. Գրիգորը վիրապում (§§ 69—73).

Ը. Հռիփսիմյանց կույսերի պատմությունը (§§ 74—116).

Թ. Հռիփսիմեի և Գայանեի մահատալությունը (§§ 117—123).

Ժ. Տրդատի պատմահաւումը (§§ 124—135).

ԺԱ. Գրիգորի ելքը վիրապից (§§ 136—144).

ԺԲ. Հռիփսիմյանց կույսերի հուղարկավորությունը (§§ 145—150).

ԺԳ. Ծոմապահություն և վարդապետություն (§§ 151—191).

ԺԴ. Տրդատի ապաքինումը (§§ 192—206).

ԺԵ. Կուռքերի կործանումը (§§ 207—218).

ԺԶ. Գրիգորի գահակալումը (§§ 219—240).

ԺԷ. Հայոց դարձը (§§ 241—253).

ԺԸ. Մկրտությունը Եփրատում (§§ 254—263).

ԺԹ. Գրիգորի հրաժարումը և նրա հաջորդները (§§ 264—274).

Ի. Կոստանդին և Գրիգոր, Նիկիայի ժողովը (§§ 275—286).

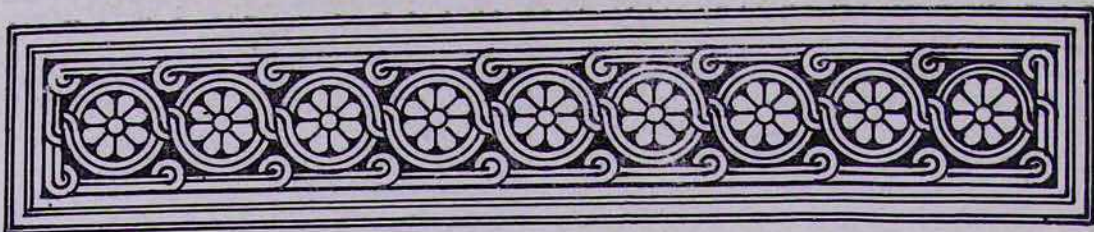
ԻԱ. Գրիգորի մահը Դարանաղաց երկրում (§§ 287—292).

ԻԲ. Գրիգորի հուղարկավորությունը և նշխարների տեղափոխումը (§§ 293—300):

(Ծարունակելի)

²⁷ Տե՛ս M. van Esbree-k. Un nouveau témoin, p. 115.

²⁸ Անդ, էջ 18—19:

ԱՐՄԻՆԵ ԲՅՈՇԿԵՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ՍԱՂՄՈՍԱՑ ՄԵԿԵՆՈՒԹՅԱՆ»
ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

Գրիգոր Տաթևացին (1346—1409 թթ.)¹ մշտապես հետաքրքրել է մասնագետներին գրական իր հարուստ ժառանգությամբ, որն ընդգրկում է իմաստասիրական, մեկնողական, աստվածաբանական, արվեստագիտական, մանկավարժական երկասիրություններ²։ Նրա որոշ աշխատություններ, ինչպես, օրինակ, «Գիրք Հարցմանց»-ը,

«Գիրք քարոզության»-ը (երկհատոր), «Ոսկեփորիկ»-ը, «Գիրք Պորփիրի որ կոչի ներածություն»-ը արժանացել են մաս հրատարակության։ Սկզբնաղբյուրները, որոնցում Տաթևացու գրական վաստակը հաճախ ներկայացված է գրեթե ամբողջությամբ, հեղինակի մեկնաբանական աշխատությունների խմբում հիշում են Դավթի սաղմոսների ծավալում մի մեկնություն՝ գրված 1405 թ.։ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում մեզ հանդիպեց Տաթևացու գրչին պատկանող Սաղմոսաց մեկնության մի նոր բնագիր, որը տարբերվում է մինչև այժմ հայտնի օրինակից ու գրված է շատ ավելի վաղ։ Հայտնաբերված տարբերակը բացի այն, որ հարստացնում է հեղինակի գրական ժառանգությունը մի նոր երկով, միաժամանակ ուշադրություն է գրավում իր շարադրանքով և նպատակային ուղղվածությամբ։ Ներկա հոդվածով ներկայացնում ենք հիշյալ բնագրի մասին մեր դիտարկումները։

¹ Ոմանց կարծիքով Գրիգոր Տաթևացին պիտի ծնված լինի 1340 թ. (տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 170)։ Կա մահ ենթացողություն, որ մահ ծնվել է ոչ թե վաղոց ձորում (Սյունիք), այլ Վրաստանի Թմոք (Թմոզվի) բերդավանում (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, Երևան, 1989, էջ 193։ Նաև՝ «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 103)։ Ինչ վերաբերում է Տաթևացու մահվան թվականին, ապա որոշ աղբյուրներում ալն ոչ թե 1409 է, այլ 1410։ Լ. Խաչիկյանը, տոմարական իր կատարած հաշվարկով, ի չիք է դարձնում այդ անհամապատասխանությունը (տե՛ս «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 101—103)։

² Գրիգոր Տաթևացու և նրա մատենագրական ժառանգության մասին մանրամասն տեղեկությունների համար տե՛ս Շ. Շ. Արեշատյան, Философские взгляды Григора Татеваци, Ереван, 1957, с. 175—176. Նաև՝ Գ. Գրիգորյան, նշված աշխ., և այլուր։

Դեռևս հայ գրավոր դպրության արշալույսին, երբ ուսումնալիրական կենտրոններում իրար ետևից լույս աշխարհ էին գալիս թարգմանական և ինքնուրույն բազմաբնույթ երկասիրություններ, ի թիվս պատմագրական, ճարտասանական, քերա-

կանական և կրոնա-եկեղեցական այլապես աշխատությունների, գրվում էին մաս մեկություններ: Գրական ստեղծագործությունների էությունը բացահայտելու, դրանք այսպանորեն բացատրելու մասն եղանակ, դեռ մինչև քրիստոնեության ընդունումը, կիրառում էին հույները: Քրիստոնեությունը ավելի հրամայական դարձրեց այդ պահանջը. ստեղծվեց մեկնաբանական հարուստ գրականություն, որի առանցքը, բնականաբար, հանդիսացավ Աստվածաշունչը: Վերջինս, որպես նոր կրոնի հիմնաքար, իր նպատակին կարող էր ծառայել, եթե մատուցվեր պարզ ու հասկանալի լեզվով: Պատահական չէ, որ մեր անդրանիկ մատենագիրներ Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Եզնիկ Կողբացին և ուրիշներ ձեռնամուխ եղան այդ գործին: Աստվածաշնչի առանձին բաժիններ, դրանց թվում և Սաղմոսարանը, որը Հիմնականարանի ամենից շատ կարդացվող ու սիրված գիրքն էր, այս առումով սկզբից ևեթ արժանացան հատուկ ուշադրության: Սաղմոսների վաղագույն մեկնությունները, որոնք Դ դարից են, կապվում են Աթանաս Աղեքսանդրացու, Եպիփան Կիպրացու, Եփրեմ Ասորու, Բարսեղ Կեսարացու և այլոց անունների հետ: Մեզանում առաջինը Ներսես Լամբրոնացին էր (ԺԲ դ.), որ հանգամանալից քննության արժանացրեց Դավթի բոլոր 150 սաղմոսները³: Նրանից հետո ծավալուն մեկնություններով հանդես եկան Վարդան Արևելցին (ԺԳ դ.), Գրիգոր Տաթևացին⁴: Ավելի ուշ, Սաղմոսների մանրակրկիտ վերլուծություն ու մեկնություն է կատարել Միք. Չամչյանը (ԺԸ

դ.). նրա այդ հիանալի աշխատությունը կազմում է 10 սովոր հատոր⁵:

Գրիգոր Տաթևացու «Սաղմոսաց մեկնության» նոր տարբերակը, որն ունի **Եպիփան ի վերայ Սաղմոսին՝ Ոչ յարիցեն ամբարիշտք...** սկսվածքը, պահպանված է սակավ օրինակներով: Այն գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետևյալ վեց գրչագրերում՝ № 1126 (ԺԵ դ., թերթ 4ա—65բ), № 1130 (ԺԵ դ., թերթ 147ա—195բ, 250ա—256բ), № 1131 (ԺԵ դ., թերթ 64ա—94ա), № 2642 (1663 թ., թերթ 258ա—557ա), № 4370 (ԺԶ դ., թերթ 69ա—118բ), № 6995 (ԺԶ—ԺԷ դդ., թերթ 1ա—143ա)⁶: Մի օրինակ գտնվում է Երուսաղեմի Պատրիարքարանի № 1530 ձեռագրում, որի գրության վայրն ու ժամանակը հայտնի չեն⁷: Համեմատությունը բնագրային էական տարբերություններ չի ցուցաբերում, եթե նկատի չունենանք կատարված միջամտությունները և որոշ գույքների կառուցվածքային փոփոխությունները: Ընդօրինակություններից ոչ մեկը, առանձին վերցրած, բնագրի նախնական ու ճշգրիտ պատկերը չի տալիս. համեմատաբար անաղարտ է № 1131 ձեռագրում գտնվողը, որը մեր դիտարկումների համար ունեցել է երակետային ճշանակություն: Գրչագիրը, որ բաղկացած է 213 թերթից, ԺԵ դարի ժողովածու է: Ձեռագրի գրչի՝ Ծաֆիկի մեկ տողից կազմված հիշատակարանը չի տալիս ո՛չ գրության թվականը, ո՛չ էլ վայրը: Մեզ հետաքրքրող նյութը զբաղեցնում է 64ա—94ա թերթերը. գրված է խիտ ու մանր բոլորգրով և հապավումներով: Բնա-

³ Դավթի Ամհադյան ևս վերագրվում է Սաղմոսաց մեկնություն, բայց դա խիստ համատու է, հատվածային:

⁴ Ձեռագիր աղբյուրներում Սաղմոսաց մեկնիչների մասին պահպանված է հետևյալ վկայությունը. «Վասն Սաղմոսին թե ով ոք մեկնեաց. եւ մեկնեցա ի ձեռն Ժ արանց արքազանից. և է նախ և առաջին՝ Եփրեմ Խորին Ասորին. ք) Եպիփան Կիպրացին. գ) Աթանաս հայրապետն. դ) Դանիել. ե) Կիսրեղ Աղեքսանդրացին. զ) Ներսես Լամբրոնացին. է) Եսայի վարդապետն. ը) Դավթի Ամխադյան փիլիսոփայն. թ) Ստեփաննոս. ժ) Մեծն Վարդան Հաղբատացին, որ ժողովեաց զամենայն բանս մեկնողացն և եղ ի կարգի մի ըստ միոյնէ, զանկողնոյն և նան և զթերին ելից և ինքն մեկնեաց, և զիրաքանչիւր ատղի անունն ի գլոյս բանին իրոյ գրեալ է» (տե՛ս Հ. Ամասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ LIX):

⁵ Միք. Չամչյան, Մեկնություն Սաղմոսաց, Ա.—Ժ, Վենետիկ, 1815—1823: Աշխատության առաջին հատորի առաջաբանում, ուր հեղինակը անդրադառնում է մինչև այդ եղած մեկնություններին, հայ մեկնիչներից հիշված են միայն Ներսես Լամբրոնացին և Վարդան Արևելցին: Տաթևացու անվան շրջանցումը, որն առաջին հայացքից տարօրինակ է բովում, տվյալ դեպքում պիտի բացատրվի Տաթևացու աշխարհայացքի ու մանավանդ նրա խնդրոտարկյա մեկնության հակակաթոլիկական էությանը:

⁶ Հիշյալ ձեռագրերի շնամբ տե՛ս «Շուգակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Ամբարյան, Երևան, Ա, 1965, էջ 481—483, 844, 1200. Բ, 1970, էջ 437—438:

⁷ Ձեռագիրը մեզ մատչելի չի եղել, տվյալները վերցրել ենք համապատասխան ձեռագրացուցակից (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբ-Լանց», հատոր Ե, կազմեց՝ Ն. Կար. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1971, էջ 282):

գիրն ամբողջական է և ունի հետևյալ խորագիրը, որն անհշան տարբերություններով կրկնվում է նաև մյուս օրինակներում:

Նորին Գրիգորի, աշակերտի եռամեծի[ն] Յոհաննու Որոտնեցո[յ], արարեալ քաաքում[ն] բանից ի մեկնութենէ Սաղմոսին աստուածահարն Դարթի մարգարէին, ընդդէմ մոլ[որ]ութեանն անցա որք ասեն Բի[ւ]րքաթոր. կազդուրեալ զգորեալ:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ պահպանված է հեղինակի՝ Գրիգոր Տաթևացու անունը և միաժամանակ մատնանշված Մեկնության հետապնդած նպատակը, այն է՝ պայքար ընդդէմ նրանց, ովքեր ընդունում են «Բիրքաթոր»-ը: Այս բառը, որ լատիներեն *purgatorium*-ի հայերեն տառադարձումն է, նշանակում է **Քավարան**: Կաթոլիկ եկեղեցին, ի տարբերություն հայ ուղղափառների, դրախտից ու դժոխքից բացի ընդունում է նաև քավարանի գոյությունը: Խնդրո առարկա աշխատության խորագրում քավարանի մասին եղած ակնարկը միանգամայն հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք Հայ եկեղեցու անկախությանն սպառնացող վտանգը Տաթևացու ապրած ժամանակաշրջանում: Գաղտնիք չէ, որ Գրիգոր Տաթևացին անողորք պայքար է մղել կաթոլիկ գաղափարախոսության դեմ, որը ԺԳ—ԺԴ դարերում Հայաստանում քավական լայն տարածում էր գտել: Հոռոմի Պապի կողմից ուղարկված Բարթողոմեոս Մարաղացու և այլ քարոզիչների ջանքերով ԺԴ դ. սկզբում առաջ էր եկել լատին եկեղեցու հետ միանալու մի շարժում, որը հայտնի դարձավ «միարարություն» («ունիթոություն») անունով: Այդ շարժումը, որը գլխավորում էր Հովհաննես Բոնեցին, ընդգրկում էր հիմնականում Արտազը, Նախիջևանն ու Երրնջակը և ավելի մեծ տարածում էր գտել Կիլիկիայում¹⁰:

¹⁰ № 4370 ձեռագրի օրինակն անխորագիր է, որովհետև բնագիրն սկզբից պակասավոր է:

⁹ Ողիղ փակագծերով բերված լրացումները կատարված են մյուս օրինակների վերնագրերի միմյան վրա: Կազդուրեալ զգորեալ խաբերը առկա են միայն № 1181 ձեռագրում:

¹⁰ «Բիրքաթոր» բառի գրության մեջ տեսնում ենք պաշտական բաղաձայնների համակարգի այն երևույթը, երբ ձայնող բաղաձայնները վերածվում են շնչեղ խալերի (պ > բ, գ > ք) մի բան, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում նկատվում էր կիլիկյան հայերենում: Բնական է ուրեմն մտածել, որ բառն աղայիսի գրությամբ Կիլիկիայից է ներթափանցել բուն Հայաստան, միարարական գրականության միջոցով (կեղվարանական այս երևույթը մեզ բացա-

Գաղափարական ճակատում առաջացած այս ճեղքվածքը, որն աստիճանաբար խորանալով վտանգում էր նաև ազգային մեր ինքնությունությունը, բնականաբար պետք է մտահոգեր ժողովրդի ճակատագրով անհանգստացած եկեղեցական ու աշխարհիկ շատ գործիչների: Եվ, ինչպես պետք էր սպասել, օտարամոլ այդ հոսանքի դեմ վճռական մարտի դուրս եկան Հայ Սուրբեյական եկեղեցու Արքայապետիցները, որոնց մեջ, Եսայի Նչեցուց հետո, առաջատար դերը պատկանում է Հովհան Որոտնեցուն և նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացուն: Սրանց գործունեության վայրը՝ Սյունիքը, դարձել էր միարարների պատակտիչ արարմունքների թիրախը: Օձշտ ըմբռնելով այդ «մոլորության» հասարակական-քաղաքական էությունը, Որոտնեցին իր աշակերտների հետ սկսեց անգիշտ մի պայքար, որը նրա մահից հետո մույնպիսի վճռականությամբ ու հետևողականությամբ շարունակեց Գրիգոր Տաթևացին: Որոտնեցու, առավել ևս Տաթևացու մատենագրական ժառանգությունն ամբողջությամբ տոգորված է անհաշտ պայքարի ոգով: Անուրանալի է, որ հենց նրանց ջանքերով ապահովվեց Հայ եկեղեցու, հետևապես և հայ ժողովրդի ինքնությունը գոյությունը, մինչդեռ Արտազի, Նախիջևանի, Երնջակի այն հայերը, որոնք տուրք էին տվել կաթոլիկ տրամադրություններին, ի վերջո դարձան մահմեդական և կորցրին իրենց ազգային դեմքը¹¹:

Իր գրական գործունեությունը Գրիգոր Տաթևացին սկսել է որպես գրիչ: Այդ են վկայում 1371—1386 թթ. ընթացքում նրա ընդօրինակած ձեռագրերը¹²: Տակավին այդ ժամանակ, որպես ուղղափառության ջերմ պաշտպան, նա ի հայտ է բերում հակաքաղկեդոնական, հակակաթոլիկական տրամադրություն, հատկանիշ, որով աչքի են ընկել Տաթևի դպրոցի նաև մյուս սաները: Նրանք թարգմանում, ընդօրինակում, մեկնաբանում էին ոչ միայն ուղղափառական հեղինակների, այլև նրանց հակառակորդների երկափրությունները, վերջիններիս նկատմամբ անհանդուրժողությունը դարձնելով առավել դիպուկ ու

տրեղ էր բանասիրական գիտությունների թեկնածու Մարո Մոնրադյանը):

¹¹ Լ. Խաչիկյան, Արտազի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, Երևան, 1973, էջ 167:

¹² Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 497, 498, 507, 529, 564:

նպատակահիմ: Ահա թե ինչու Տաթևացու ընդօրինակած գրչագրերի խմբում տեղ են գտել և՛ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, և՛ լատին կրոնավորներ Ֆրա Բարթողիմեոսի ու Պետրոս Արագունացու գործերը: Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գիրք Պարապմանց» աշխատության իր բերած հիշատակարանում գրիչ-Տաթևացին խոսում է այն բացահայտ պայքարի մասին, որ մղում էին Որոտնեցին ու նրա աշակերտները գաղափարական թշնամու դեմ: «Ջոր այսու յուսով տարփագող եղեալ սորին ուղղութեան... յեղակարծ ժամու գտեալ եղև ի յարկեղս գրոց յեկեղեցուց առաքելական աթոռոյն **Տաթևու**, յորում ժամանակի էր կրկին ընծիւղեալ դառն և դաժան երկաթնակ աղանդն Քաղկեդոնի ի կոչեցեալ գեղոյն **Քոնա**, շրջաբնակ գաւառոք: Եւ մեք... առեալ իւրաքանչիւր ոք օրինակեցաք՝ ի վարժումն ուղղաւեր մտաց: Որոց և ես, ըստ իմով կարիի, տխեղծ մատամք գծագրեցի զսա առ ոռս մեծի վարժապետին իմոյ **Յոհաննու Որոտնեցու**...: Եւ ապա առեալ ընթացաք ի վերոյ ասացեալ գաւառն, և պարսաքարեալ սովաւ հարաք գհայհոյիչն ճակատ. և ցրուեցաւ փաղանկն աղթարմայութեան, և բազում վանորայս առեալ ի մոցանէ եղև ուրախութիւն ուղղափառաց դասոց ամս բազումս (ընդգծումը մերն է—Ա. Բ.): Յորում և էր թիւ շրջագայութեան տօմարիս մեծի Պ և ԻԸ (1379) ամի...»¹³:

Անհանդրժողութեան նույն ոգին է իշխում Գրիգոր Տաթևացու գրեթե բոլոր աշխատություններում, դրանց թվում և Սաղմոսաց նորահայտ մեկնության մեջ: Վերջինս ունի ուշագրալ մի հիշատակարան, որը պահպանված է երեք ձեռագրերում¹⁴: Դրա շնորհիվ ոչ միայն հավաստվում է, որ իրոք Տաթևացին է տվյալ աշխատության հեղինակը, այլև պարզվում մեկնության գրության թվականը: Բերում ենք այդ հիշատակարանի 1181 ձեռագրում գտնվող օրինակն ամբողջությամբ:

«Ուստի և այս տուչութիւն մեկնութեան Սաղմոսիս ըստ նախատեսութեան մարգարէին Էսայ[ե]այ դիցի, իբր զկրկին լոմայս աղքատի ի գանձարան ճոխութեան մանկանց Սիոնի վերնոյն արկցի: Իսկ թե գտաւ ի սմա ինչ արժանի, Տեառն շնորհ մատուցի // (94բ) և պակասն մերոյ[ս] փոքրնկալ անաթոյն երեսցի, որ և յեղբայրական սիրոյ թերին 199ի և աւելին

կշռեցի. և ուղղեալքն հաւասարութեամբ աղաչեմ նշխար ձերոյ մաղթանաց՝ ողորմութիւն մեզ պարգևեցի, թերևս բուժեացի շարաւ նեխեալ և փտեալ վիրաւոր մարմնոյս, և սրբեցի խիղճ վտանկաւոր ոգոյս: Ընդ որս և երիցս երջանիկ վարժապետին իմոյ **Յոհաննու Որոտնեցու** յիշատակութեամբ եղիցի, որ նախ երից ամաց փոխեցաւ առ ցանկալին իւր Քրիստոս. և զմեզ որք թողեալ կամք տարակուսեալ ի մէջ յոգնաթիւ չարաց բազմապտոյտ ալեաց աստիս կոհակաց, անփորձելի [և] անհմուտ նաւաստի, որ և ոչ սակաւ մխիթարութիւն վարկայ զհաւաքումն սորա, որոյ չափ և տրտմեցալ որքան և լետոյ զարթեա: Եւ այս ի պատճառէ մեր[ս] պղերգութեանց կամ ի ծոյլ աշակերտաց, կամ ժամանակիս դառնութեանց, յորում ասպատակեալ հեռզ զօրաց կրկին խորագմ անուանեալ ազանց, կործանեցին զերկիրս Հայաստանեալ[ի]ց, զՎրաց, զՊարսից և զայ[լ]ս բազմաց. զոմանս ի սուր արկին և ի հուր. զկէսք գերի վարեցին և մնացեալքն ի սովու ջնջեցան. և բազում շէնք աներեցան: Յորում ամի էր թիւն Հայոց ՊԼԶ (1387), և մեք մագապուր աստանդեալ շրջեաք ի վերայ երկրի ի նուազ բարեաց և խաղաղութեանց: Եւ դադարեալ սուղ ինչ ատուրք, լապահովեցաք ի վանս հրեշտակաբնակ առաքելական աթոռոյս **Եւստաթի**, որ և աւարտեալ գրեցաք ի սմա: Այլ և աղաչեմք զաստուածաւոր պատահողս, որք ընդօնակէք ի սմանէ, գրեցիք և զսակաւ յիշտակս զայս, զի և դուք գրեալ լիջիք ի դպրութեան կենաց, ամէն»:

Սույն հիշատակարանի № 4370 ձեռագրի օրինակը «ուր և աւարտեալ գրեցաք ի սմա...» խոսքերից հետո ունի ձեռամբ **Գրիգոր Ջուղայեցի** բառերը, իսկ № 6995 ձեռագրում, այդ նույն տեղում կարդում ենք՝ ձեռամբ **Մատթեոս գրչի և աշակերտի**: Վերջինս, անտարակույս, Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս Ջուղայեցին է. ինչ վերաբերում է Գրիգոր Ջուղայեցուն, ապա աղբյուրներում նա ևս հիշվում է որպէս Տաթևացու աշակերտ¹⁵: Հեղինակային հիշատակարանում հանդես եկող այս անձնավորությունները առաջին հայացքից կարող են ընկալվել իբրև աշխատության հեղինակ, բայց նման ենթադրությունը բացառվում է նախ այն պատճառով, որ **միևնույն** հիշատակարանի **միևնույն** տեղում հիշված են երկու տարբեր

¹³ Նույն տեղում, էջ 529—530:

¹⁴ Ձեռ. № 1181 (94աբ), № 4370 (118բ—119ա), № 6995 (143ա—144ա):

¹⁵ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա, Երևան, 1942, էջ 606:

անուններ. բացի այդ, և՛ Գրիգորը, և՛ Մատթեոսը աշակերտել են ոչ թե Հովհան Որոտնեցուն, այլ Գրիգոր Տաթևացուն, իսկ հիշատակարանում պարզ գրած է. «...և երիցս երջանիկ վարժապետին իմոյ Յոհաննու Որոտնեցոյ...»: Եվ, վերջապես, մեզ համար հիմք հանդիսացող № 1181 ձեռագրի օրինակում այդ հատվածում ոչ մի անուն չի բերված: Հավանաբար հիշյալ Գրիգորն ու Մատթեոսը Տաթևացու այն աշակերտ-գրիչներն էին, որոնք ընդօրինակել ու թերևս որոշ իմաստով սրբագրել են իրենց ուսուցչի գործը (ինչպես ցույց է տալիս որոշ հատվածների համեմատությունը) ու այդ պատճառով իրավունք վերապահել իրենց անունը ներմուծելու հեղինակի հիշատակարանում:

Ինչպես ասվեց, հիշատակարանը բովանդակում է տվյալներ, որոնք օգնում են պարզելու մեկնության գրության ժամանակը և վայրը: Ապրելով Լեռն Թեմուրի ասպատակությունների դարաշրջանում, Տաթևացին իր հիշատակարաններում հաճախ մեծ տեղ է հատկացրել քաղաքական իրադարձությունների նկարագրությանը: Այս մեկում խոսք է լինում 1287 թ. արշավանքի մասին: Հեղինակը պատկերում է թշնամու վայրագությունները, սովն ու գերելարությունը և երկրում տիրող անապահով կացությունը, որի պատճառով ինքն ու աշակերտները առժամյա հանգրվան են գտնում Տաթևում. «...և մեք մագապոր աստանդեալ շրջեաք ի վերայ երկրի ի նուազ բարեաց և խաղաղութեանց. և դադարեալ սող ինչ ատորք, յապահովեցաք ի վանս հրեշտակաբնակ առաքելական արքողոյս Եստաթեի, ուր և աւարտեալ գրեցաք ի սմա...»: Տաթևի վանքում ապաստանելու այդ կարճատև ժամանակամեջիցը, ամենայն հավանականությամբ, ընդգրկել է 1388—1391 թվականները¹⁶, որի ընթացքում էլ պիտի շարադրված լինի սույն աշխատությունը: Վերջինիս գրության առավել ճշգրիտ թվականը մեզ տալիս է հիշատակարանի հետևյալ հատվածը. «...Յոհաննու Որոտնեցոյ յիշատակութեամբ եղիցի, որ նախ երից ամաց փոխեցաւ (ընդգծումը մերն է—Ա. Բ.) առ ցանկալին իւր Քրիստոս...»: Որոտնեցու մահվան թվականը սովորաբար ընդունվել է 1386-ը, իսկ

ըստ ոմանց՝ 1388-ը¹⁷: Առավել արժանահավատ սկզբնաղբյուր պիտի համարել Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից»-ը, ուր քերված թվականը 1386-ի հունվարի 6-ն է, արևի խալարման ժամանակ:

«Ի յութհարիւր Հայոց թուական Ընդ որ և հինգ եօթն յաւելան (1386) Յունարի մին պահք Յայտնութեան Լոյս արևուն խաւարեցան: Մեծ վարդապետն անուն Յոհան, Որ և Կախիկ անուն ծնընդեան Յեա վեց ատուրըն խաւարման՝ Փոխի առ Տէր իւր անծկական...»¹⁸:

Իրողությունն այն է, որ 1386 թ. այդ նույն ժամանակամիջոցում իսկապես տեղի է ունեցել արևի խալարում, ուստի մեկընդմիջտ բացատրվում է այլ թվականի ենթադրությունը: Այսպիսով, Որոտնեցու մահից երեք տարի անց՝ 1389 թ., Տաթևացին ավարտել է Սաղմոսաց իր այս մեկնությունը, Տաթևի վանքում:

Այժմ տեսնենք, թե կառուցվածքային ու բնագրային ի՞նչ առանձնահատկություններ են հատկանշում Գրիգոր Տաթևացու «Սաղմոսաց մեկնության» նորահայտ տարբերակը: Ի տարբերություն նմանատիպ այլ մեկնությունների, ուր բոլոր սաղմոսները քննարկվում են մի առ մի, մեզ հետաքրքրող բնագիրը Սաղմոսարանի ծաղկաբաղ է, ծավալով ոչ մեծ: Ձեռագրերից երեքում այն սկսվում է նյութերի ցանկով, որն ունի Այս ինչ է ի սմայ խորագիրը և Ա.—ՂԹ թվահամարների տակ ներկայացնում է աշխատության 99 ենթագլուխները¹⁹: Գլխա-

¹⁷ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Հովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական ուսմունքը, Երևան, 1980, էջ 5—6:

¹⁸ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 272:

¹⁹ Նյութերի ցանկ ունեն № 1126, № 1130 և № 6995 ձեռագրերում գտնվող օրինակներում: № 4370 ձեռագրի օրինակը սկզբից թերի է, իսկ մյուս երկուսում (№ 1181 և № 2642) նյութերի ցանկ չկա, բայց բնագրում ենթագլուխներն առանձնանում են իրենց կարմիր խորագրերով ու կից լուսանցքում գտնվող թվահամարով: Օրինակների համեմատությունը բացահայտում է գլխաբաժանումների որոշ անհամապատասխանություններ և՛ նյութերի հաջորդականության, և՛ դրանց քանակի առումով: Օրինակ, № 1130 ձեռագրում սկզբի ցանկը ներկայացնում է Ա.—ՂԵ թվահամարները, իսկ ենթագլուխների ընդհանուր թիվը 97 է: Բաճն այն է, որ ԽԲ և ԽԳ թվահամարները սխալմամբ կրկնված են, իսկ ԼԵ և ՀԸ ենթագլուխները առանձին բա-

¹⁶ Այդպես ենք կարծում, որովհետև 1387 թ. Տաթևացին գտնվում էր Ծախապոնք ամրոցում, իսկ 1391 թ.՝ Ասպրակունյաց վանքում (Երևզակ): Մի քանի տարի անց, 1395 թ., նրան կրկին տեսնում ենք Տաթևում (տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 567—569, 592, 613):

բաժանումը կատարված է ըստ սաղմոսների, որոնք ընտրված են քաղվածաբար, հիմնականում պահպանելով ըստ համարների իրենց ունեցած հաջորդականությունը: Ողոշ սաղմոսների հատկացված են մեկից ավելի ենթաբաժիններ, ընդ որում, խորագրերը մերթ համապատասխան սաղմոսից նույնությամբ քաղված հատածներ են, մերթ (հատկապես նյութերի ցանկում) տվյալ գլխի բովանդակությունը բացահայտող խոսքեր²⁰:

Ինչպես իր տեղում ստվեց, Մեկնության օրինակների համեմատությունը բնագրային լուրջ տարբերություններ չի ցուցաբերում: աշնուամենայնիվ, կան անհամապատասխանություններ, որոնք անհնար է շրջանցել: Խոսքը այն խոտորումների մասին է, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են լինել հետագայի հավելումներ կամ արդյունք՝ խմբագրական միջամտության²¹: Այս իմաստով հետաքրքրական պատկեր է ներկայացնում ԺԳ գլուխը, որն ունի **Անցաք մեք ընդ հուր և ընդ ջուր և հաներ զմեզ ի հանգիստ**²² խորագիրը ու **Նախ ի հրոյ և ի ջրոյ ստեղծուած ենք...** սկսվածքը: հետևում է 10 կետերից բաղկացած սեղմ ու ամփոփ շարադրանքը, ուր մեկնում է խորագիրը՝ զանազան առումներով: Նույն նյութը, գրչական չնչին տարբերություններով, առկա է բոլոր օրինակներում: Ձեռագրական անհամապատասխանություններն ի հայտ են գալիս շարունակության մեջ, առաջ բերելով շփոթ ու երկընտրանք: Այսպես, օրինակ, ձեռագրերից չորսում (№ 1126, 2642, 4370 և 6995) վերոհիշյալ հատվածին հաջորդում է ծավալուն մի բաժին՝ **Նախերգան** խորագրով և **Ջաստուածային անեղ բնութիւն...** սկսվածքով, ուր մանրամասն մեկնվում է գլխի սկզբում

բերված 10 կետերից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին²³: Օրգանական կապն, այսպիսով, ակներև է: Հարց է ծագում. հիշյալ բաժինը հեղինակային ինքնագրում արդյո՞ք եղել է: Բանն այն է, որ նյութը բովանդակող գրչագրերը համեմատաբար ուշ շրջանի՝ ԺԶ—ԺԷ դդ. ընդօրինակություններ են, հանգամանք, որը թելադրում է մտածել, թե տվյալ դեպքում հնարավոր է մտածել խմբագրական միջամտության մասին՝ կատարված, թերևս, ոչ թե անձամբ Տաթևացու, այլ նրա աշակերտների ձեռքով: Բայց հետաքրքրական է և այն, որ հեղինակի «Սաղմոսաց մեկնության» 1405 թ. գրած տարբերակում նյութն ամբողջությամբ առկա է, միայն թե հանդես է գալիս իբրև **քարոզ**: Մեր կարծիքով, առավել հավանական է, որ հիշյալ մասը նույնպես Տաթևացու շարադրածը լինի, բայց ոչ հենց այն ժամանակ, երբ գրվել է Մեկնության նախնական օրինակը, այլ ավելի ուշ, երբ հեղինակը, դրված տվյալ պարբերության մասին եղած թյուր բացատրությունը ծխտելու անհրաժեշտությունից, կրկին անդրադառնում է այդ հարցին՝ առավել ընդարձակ մեկնաբանությամբ: Ահա թե ինչ է գրում նա ԿԵ սաղմոսի հիշյալ հատվածի կապակցությամբ «Սաղմոսաց մեկնության» 1405 թ. տարբերակում. «Աստ ոմանք գՔաւարանն ասեն: Պատասխանենք ի կարճոյ թէ՛ ոչ: Նախ՝ զի Քաւարանն հուր է ըստ նոցա, իսկ աստ հուր և ջուր ասէ. երկրորդ՝ զի նախ զհուր և ապա զջուր ընդդէմ նոցա ասէ: Եւ զայլ պատաս-

ծիններով չեն ներկայացված: Ենթադրյալների համարակալման մասնակի խախտումներ ու բացթողումներ նկատվում են բնագրի մասն մյուս օրինակներում:

²⁰ Օրինակ, բնագրի երկրորդ ենթագլուխը № 1131 և № 2642 ձեռագրերում խորագրված է՝ **Ընդ առաւօտս լուիցես ձայնի իմում**, իսկ № 1126, № 1130 և № 6995 ձեռագրերում՝ **Առաւատ կոչի Քրիստոս**:

²¹ Օրինակներն ունեն մասն բնագրական ընդհանրություններ, հատկապես № 2642 ու № 1126 ձեռագրերում գտնվողները (սրանց հարում է, մասամբ, № 4370 ձեռագրի օրինակը), սակայն միաժամանակ կան այնպիսի տարբերություններ, որոնք բացառում են այդ օրինակների միմյանցից ընդօրինակված լինելը:

²² Սաղմոս ԿԵ, 12:

²³ № 6995 ձեռագրում, ուր թերթերի դասավորությունը շատ տեղերում խախտված է, **Նախերգան**-ը անմիջապես հաջորդում է **Անցաք մեք ընդ հուր...** խորագրին, իսկ **Նախ ի հրոյ և ի ջրոյ ստեղծուած ենք...** սկսվածքով հատվածը գտնվում է վերջում, միջանկյալ մի այլ նյութից հետո (որն զբաղեցնում է 27ա—31ա թերթերը և ունի **Որպէս ասեն փիլիսոփոսք...** սկիզբը): № 4370 ձեռագրում **Նախերգան**-ին նախորդում է պահքի, աղոթքի, հարբեցողության վերաբերյալ երկու թերթ զբաղեցնող շարադրանք, որի լույս առաչին մասը (**Վասն Պահոց** խորագրով) առկա է նաև № 2642 և № 1126 ձեռագրերում, դարձյալ նույն տեղում: Այդ նյութը, շատ ավելի ընդարձակ ու մասն այլ ենթախորագրերով, կա № 1131 ձեռագրում, բայց անկախ «Սաղմոսաց մեկնության» բնագրից, գրչագրի 179ա—186ա թերթերում: Նյութն իր բովանդակությամբ անհարիր ու խորթ չէ **Անցաք մեք ընդ հուր...** խորագրով գլխին, այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, օրգանապես չի կապվում Մեկնության նախնական օրինակի հետ:

խանին գտցես ի Հարցմունքն, Ժ հատորն, ԺԵ համարն»²⁴:

Բնագրային առումով ուշադրություն է գրավում նաև Վասն այսորիկ ամ գրեզ Աստուած, Աստուած քո քան զընկերս խորագրով հանդես եկող և Լոյս ի լուսոյ ասեն գրանն Աստուծոյ... սկսվածքով նյութը²⁵: Վերջինս առկա է միայն № 1131 ձեռագրում. ծավալով բավական ընդարձակ է, գրադեցումն է 65ա—68ա թերթերը. ներկայացնում է Մեկնության Զ և է գլուխների արանքում ու իր հերթին համարակալված է իբրև է գլուխ: Ծարադրանքը, որն ունի դավանաբանական բնույթ, կոչված է հերթելու Քրիստոսի մարդկության քաղկեդնական ուսմունքը և հիմնավորելու հայ ուղղափառ եկեղեցու տեսությունը: Գլուխն ամբողջությամբ վերցրած միասնական է, թեև ըստ էության կազմված է երկու մասից: Առաջին՝ առավել ընդարձակ քաժինը գուտ դավանաբանություն է, ուր քննարկվում է Քրիստոսի աստվածային ու մարդկային բնության հարցը: Երկրորդ մասը, ծավալով շատ ավելի փոքր ու սեղմ, նվիրված է քահանայական կարգին, ընդ որում, ներկայացված է ոչ միայն հայ ուղղափառ եկեղեցու ընդունած աստիճանավորումը, այլև հույների ու լատինների համապատասխան կարգը: Ավելորդ է ասել, որ այս գլխում ևս հեղինակը հավատարիմ է մնացել ուղղադավանությունը պաշտպանելու իր սկզբունքին: Իսկ ինչպե՞ս է այն առնչվում Մեկնության բնագրի նախօրինակին. 1405 թ. Մեկնության մեջ այդ ծավալուն քաժինը չափազանց սեղմ է և ուղեկցված այսպիսի նշումով՝ «ասացաւ այլ ուրեք ի սոյն բան ի մեկնութիւնս»²⁶: Ուրեմն, տարակույս լինել չի կարող, որ շարադրանքը անձամբ Տաթևացունն է, բաց

արդյո՞ք Մեկնության սկզբնական տարբերակում ընդգրկված էր, թե՞ հետագայում է ներմուծվել: Այս հարցում ունենք որոշ վերապահություն, քանի որ նյութը պահպանված է միայն մեկ ձեռագրում և իր համարակալումով չի առանձնանում²⁷:

Այսպիսին է Սաղմոսաց նորահայտ Մեկնության մոտավոր պատկերը: Գրության իր ժամանակով այն կապվում է Տաթևացու գրական գործունեության վաղ շրջանի հետ և հետաքրքրական է, որ դրանում արդեն առկա են հեղինակի առաջ քաշած հիմնական դրույթները, հատկապես հակաքաղկեդնական-հակակաթոլիկական թեզերը, որոնց առավել մշակված ու ցայտուն դրսևորումը տեսնում ենք նրա հետագա ստեղծագործություններում: Օրինակ, վերելում հիշված է ենթագլխի որոշ հատվածներ կարող են համեմատվել «Գիրք Հարցմանց»-ի (1397 թ.) համապատասխան նյութի հետ մերթ իբրև տառացի կրկնություն, իսկ ավելի հաճախ սոսկ ընդհանուր նմանությամբ²⁸. իսկ միևնույն գլխի այն մասը, ուր խոսվում է օծման մասին, մասամբ նման է «Ոսկեփորիկ»-ի (1409 թ.) Վասն օծման խորագրով հանդես եկող նյութին²⁹: Կարելի է մատնացույց անել այսպիսի և այլ զուգահեռներ: Մեզ համար, սակայն, առավել հետաքրքրական է Սաղմոսաց նորահայտ մեկնության առնչությունը հեղինակի 1405 թ. գրած մեկնության բնագրին, որին և կանդորադառնանք այժմ:

(Ծարունակելի)

²⁷ Նկատի ունենալով նյութի շահեկանությունը, հոդվածին կից ներկայացնում ենք հիշյալ ենթագլխի բնագիրը:

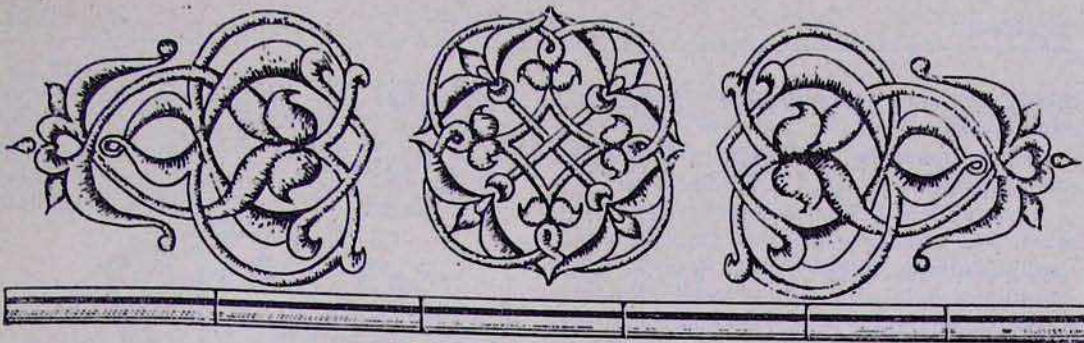
²⁸ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 80—82, 474—475, 606—608:

²⁹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1746, էջ 169—177:

²⁴ Ձև. № 1020, թերթ 177ա:

²⁵ Սաղմոս ԽԴ, 8: Տե՛ս նաև՝ Երր. Ա, 9:

²⁶ Ձև. № 1020, թերթ 134բ:

Ա. Խ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

(Ճարտարապետության դոկտոր)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԸՐՋԱՆԱԿՈՒՄ ՆԵՐԳԾԱԾ ԽԱՂԻ ՄՈՏԻՎԻ ՄԱՍԻՆ

Խաչի տեղը, դերն ու նշանակությունը Հայաստանի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մեջ լիովին հասկանալի են: Հայ ճարտարապետության զարգացման այդ ժամանակաշրջանում դժվար է պատկերացնել մի եկեղեցի, որի վրա բացակայեր այդ խորհրդանշանը: Խաչի նկատմամբ երկյուղած վերաբերմունքը, ըստ երևույթին, ծնունդ է տվել նրա տեղադրման վայրի դավանաբանական մոտեցմանը և գեղարվեստական զարմանալի ճոխ ու բազմազան մեկնաբանությանը՝ տվյալ դեպքում առանց փոփոխության պահպանելով կանոնական ձևը: Բազմաթիվ դեպքերում խաչի կոմպոզիցիայի գեղագիտական հիմքը ենթարկվել է խորհրդանշական սկզբունքին:

Մենք ենթադրում ենք, որ այդ խորհրդանշանի տեղադրման, տարբեր խորհրդանշական-զարդարական բնորոշ հատկանիշներով ուղեկցման, գծանկարի և մյուս վաղբրիստոնեական երկրների հուշարձաններում եղած պատկերման հետ նրա ունեցած կապերի ուսումնասիրությունը կբացահայտի բազմաթիվ բնորոշ հատկանիշներ հուշարձանների կառուցման ժամանակի և վայրի ճշտման համար:

Ուշադրություն է հրավիրում և այն, որ շրջանի մեջ ներգծած խաչը պատկերված

է եկեղեցիների ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին մասերում՝ առանձին կամ էլ կոմպոզիցիայի մեջ (թռչուններով, տերեվաքանդակներով, խաղողի վագով, եղնիկներով և այլն), բնականաբար, գրավելով այնտեղ գերիշխող տեղ ոչ միայն երկրաչափական իմաստով, այլ նաև չափերով: Այն կարելի է տեսնել հիմնականում արևմտյան (Փարպի, Լեռնակերտ, Երերույք, Քասախ) և արևելյան (Քասախ) մուտքերի բարավորների, ինչպես նաև Լեռնակերտի և այլ եկեղեցիների արևմտյան ճակատի զույգ լուսամուտների բարավորների վրա: Ուշագրավ է, որ այն կարելի է տեսնել արևելյան ճակատի ճակտոնապատի տակ, ճակատի սովորական որմնաքարի վրա (Հոփսիմեն): Այն երևում է նաև, ըստ երևույթին Զովունի եկեղեցու, շքամուտքի տերևաքանդակված խոյակի վրա: Այն պատկերված է նույնիսկ Աղուդիի հուշարձանի պատվանդանի վրա: Եկեղեցու ներսում շրջանակի մեջ ներգծած խաչը կա խորանի աքսիդի ելունի վրա (Երերույք, Փարպի և այլն) և հենասյուների խոյակների բոլոր կողմերին (Քասախ), Զվարթնոցի, Պողոսի և ուրիշ եկեղեցիների խոյակների որմնապարույկների միջև: Ուշագրավ է, որ ինչպես ներսում, այնպես էլ դրսում խաչը փորված է քարի մեջ կամ

ներկված մուգ վարդագույն (Աշտարակ, Քասախ)²:

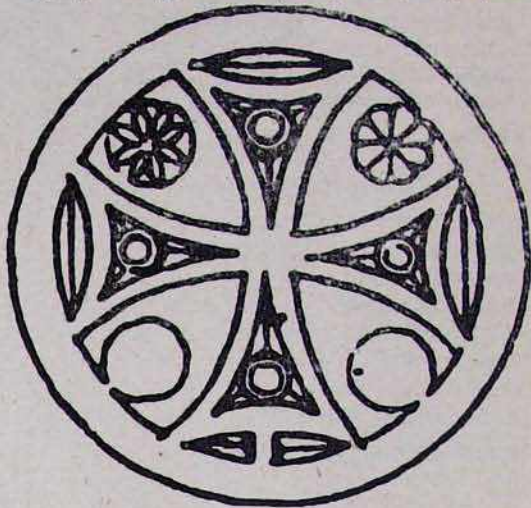
Նման պատկեր է նկատվում նաև քրիստոնյա Արևելքի մյուս երկրներում³:

Տարօրինակ է թվում շրջանի մեջ ներգրծած խաչի առկայությունը Աղցի դամբարանի մուտքի վրա, դեպի խաչը երկու կողմերից գնացող եղնիկներով: Տարօրինակությունը կայանում է նրանում, որ այդպիսի կոմպոզիցիան առկա է ոչ թե պաշտամունքային կառույցում, այլ հուշակառույցում: Դա, մեր տեսակետով, ունի բացառիկ կարևոր նշանակություն: Հնարավոր է, որ այն սկզբում եղել է եկեղեցի, իսկ հետագայում դարձել դամբարան (Դ դ.): Արտասովոր է նաև այն, որ կամարադեղի սալիկի (ըստ երևույթին բարավորի մեծ սալիկի կտորտանքի) վրա նույնպես պատկերված է շրջանի մեջ ներգրծած խաչ՝ թռչուններով, խաղողի ողկույզով և վարդյակներով:

Խորհրդանշանի առկայությունը նշված տեղում հատուկ չէ հուշակառույցներին, այլ, ինչպես տեսանք, սովորական է պաշտամունքային շինությունների համար: Ըստ երևույթին այդ կամարադեղի բարավորի սալիկը բերված է եղել աչտեղ ուրիշ կառույցից, ակնհայտորեն հյուսիսային կողմում գտնվող բազիլիկից: Սալիկի բաղկացուցիչ մասերը հիմք են տալիս մեզ կարծելու, որ այն Դ դարի վերջի—Ե դարի սկզբի ստեղծագործություն է:

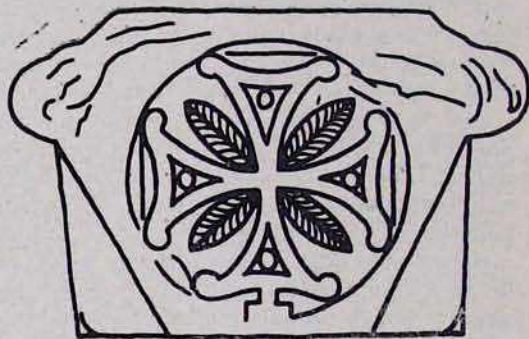
Անկախ իրենց գտնված վայրից, Հայաստանի վաղ շրջանի հուշարձաններում շրջանի մեջ ներգրծած խաչի բազմաթիվ օրինակները մեզ թույլ են տալիս համոզվելու, որ նրանք զարդարվում էին բոլոր հնարավոր խորհրդանշական և գեղարվեստական զարդերով: Այսպես, խաչերի լայնացող թևերի ծայրերը ավարտվում էին ուլունքներով (Երեբունյե⁴, Կոշ⁵, Անգեղակոթ⁶): Բացի այդ, ուլունքները տեղադրված են նաև իրենց լայնացող թևերի, շրջանում (Երեբունյե⁶, Քասախ, Դվին⁹, Ավան¹⁰, Կոշ, Արջահովիտ¹¹ և այլն)¹²: Մի փոքր ավելի լայն է ներկայացված զարդանախշերի հաջորդաշարքը, որն օգտագործվել է խաչի թևերի միջև ընկած տարածությունները լցնելու համար, այստեղ հիմնականներն են թռչունները (Աղց), օղակները (Երեբունյե)¹³, վարդյակները (Արջահովիտ¹⁴) (նկ. 1): Աղցում խաչի հորիզոնական թևերի վրա պատկերված են թռչուններ, իսկ նրանց տակ՝ վարդյակներ: Այստեղ կարելի է տեսնել նաև նշտարիկներ, խաչի կենտրոնից ելնող խաղողի ողկույզներ (Քասախ), տերև-նշտարիկներ

(Երեբունյե) (նկ. 2), կամ էլ եղևնաձև տերևներ (Մանկանոց¹): Ծիծեռնավանքում խաչի թևերի միջև եղած տարածությունը զբաղեցնում է կակաչաձև նկարը, որը շատավրան տարածվում է խաչի կենտ-

Նկար 1

րոնից¹⁵: Զարդամոտիվների նշանակալից գանազանությամբ է աչքի ընկնում շրջանակը, որի մեջ ներգրծած է խաչը: Այսպես, հանդիպում են սովորական համակենտրոն շրջանակներ նեղ կամ լայն եզրագծերով

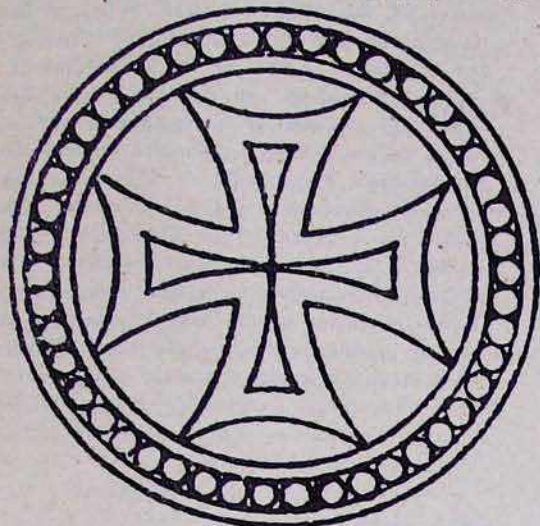

Նկար 2

(Օձունի հուշապույն), երկշերտ շրջանակներ, որոնց միջև եղած տարածությունը զբաղեցնում են ուլունքները¹⁹ (նկ. 3), զարդաքողերը (Մաստարա և այլն²⁰), կենագծերը (Գողպ²¹, Գառնահովիտ և այլն)²²: Տերևաքանդակով է կատարված Դվինի խաչի շրջանակը²³: Գոյալանման զարդանախշ է օգտագործված Մաստարայի շրջանակներում, իսկ նշտարաձև՝ Քասախում և Զվարթնոցում²⁴:

Մեր տրամադրության տակ եղած նյու-

թը հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն վերլուծել խաչերի տեսակները, կառուցման ձևը և այն ամենը, ինչ որ մեզ հնարավորություն կտա պարզորոշ ներկայացնել զարգացման ուղիները, յուրահատ-

Նկար 3

կությունները, և Հայաստանի վաղմիջնադարյան հուշարձանների այդ խորհրդանշական-զարդանախշական նշանակություն ունեցող մոտիվի կատարման ժամանակը:

Ամենից առաջ ուշադրություն է գրավում հավասարաձայն թևերով ամենատարատեսակ խաչերի առկայությունը. սեպան (հարթ՝ Աղցում, տաշտակաձև՝ Էջմիածնում): Նույնը՝ լայնացող ծայրերով (տաշտակաձև շերտավոր եզրերով՝ Գողայ)²⁵, ինչպես նաև շեղագիծ՝ միմյանց ուղղահայաց շրջանների միահյուսումից առաջացած (Զվարթնոց և բազմաթիվ այլ): Այսուհանդերձ, եթե Աղցի և Էջմիածնի օրինակներում խաչաթևերի ծայրերը վերջանում էին ուղիղ, ապա Զվարթնոցի և ավելի վաղ (Երեբունյե և այլն) հուշարձաններինը՝ կորագծերով: Հետաքրքիր է, որ խաչի վերջին պատկերը ծնունդ տվեց նաև նրա քանդակման նոր եղանակին: Այս դեպքում խաչի եզրերի հարթությունները թեքությամբ էին կատարվում: Աղցի, Էջմիածնի խաչերի օրինակներում աչք է զարնում այն, որ խաչի վերին հորիզոնական թևի աջ կողմի ծայրին նկատելի է նշան՝ մասն հարցականի: Հայտնաբերելով լատիներեն «S» տառին մոտ այդպիսի նշաններ Քասախի արևմտյան մուտքի բարավորի խաչի նույն տեղում՝ Ա. Սահիճյանը գրել է, որ դա «Sanctus»՝ «Սուրբ»²⁶ բառի առաջին տառն է:

Վերոհիշյալից բխում է, որ մեր առջև է շրջանի մեջ ներգծած խաչի երկու, բացահայտորեն միմյանցից տարբերվող տեսակներ, ինչպես հետո կտեսնենք, երկու հայրենիք ունեցող, ընդ որում երկրորդը արյունակից է առաջինին: Իհարկե անհրաժեշտություն չկա ապացուցելու, որ շրջանի մեջ խաչի տեղադրումը եկել է փոխարինելու կայսերի և բարձրաստիճան այլ անձանց անտիկ շրջանի դիմանկարներին: Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում շրջանի մեջ տեղադրում էին Աստվածածնի, Քրիստոսի պատկերը և, ինչպես անտիկ շրջանում, շրջանը պահվում էր թևավոր հրեշտակներով՝ հանձարներով: Այս սովորությունը գոյություն ուներ նաև Հայաստանում, ինչը որ հաստատում է այն հորինվածքը, որ երևում է Պողոսի հարավային լուսամուտախորշի կենտրոնական մասում, Մաստարայի ավանդատների բարավորներին²⁷:

Այդ հայրենիքները կբացահայտվեն, երբ դիտարկվեն այն երկրներն ու վայրերը, որտեղ օգտագործվել են այդ տիպի՝ շրջանի մեջ ներգծած, խաչերը: Այսպիսով, Աղցի և Էջմիածնի խաչերը, իրենց բաղկացուցիչ տարրերով՝ պայմանական «S» տառի տեսքով, ծագում են, ինչպես մեզ է թվում, երեք ճաղերով պսակե օղակից, որը հանդիսանում է եկեղեցիների դռների և քարադաշտների վրա²⁸: Սրանով իր վրա ուշադրություն է հրավիրում այն, որ քոյոր երեք օրինակների վրա հանդիպում է հիշված լատինական տառը և, ինչ որ հետաքրքրական է, այդ տառ-նշանը տեղադրված է նույնպես աջ կողմում, ինչպես որ կա մեր հանրական օրինակներում: Սրա հետ միասին, ըստ մեր տեսակետի՝ Էջմիածնի և Քասախի խաչերը արտահայտված են խաչի տաշտաձև թևերով և ուլունքների, ինչպես նաև խաչի առանցքի օղակների առկայությամբ (Քասախ): Մենք ենթադրում ենք, որ Էջմիածնի խաչերում խաչաձևվել են երկու սկզբունքներ՝ արևելյան և արևմտյան:

Ինչ վերաբերում է խաչի ձևին, որ կազմված է չորս միմյանց ուղղահայաց կիսաշրջանների միահյուսումից, ապա այն, անպայման, արևելյան ծագում ունի: Առաջին անգամ մենք այն տեսանք Սիրիայում (Ե դար. Էլ Անդերին, Քասր իբն Վարդան, Ջեբել և այլն)²⁹:

Բնորոշ է, որ սիրիական օրինակներից ոչ մեկի վրա մենք չենք հանդիպել «S»-ն նշան-տառ: Պակաս հետաքրքրական չէ և այն, որ Քասր իբն Վարդանում կա ճաղերով պսակ-օղակը (առանց թևավոր

հրեշտակների), այստեղ վերին և ներքին ուղղահայաց առանցքների կողքերին կան ուլունքներ, իսկ հենց կենտրոնում, որտեղ հատվում են ճաղերը, պատկերված է օղակ, ինչ որ տեսնում ենք բազմաթիվ օրինակների վրա: Նույնն են մասն կիսաշրջանի ձևով կտրված ճաղերի ծայրերը: Սիրիական օրինակներում տեսնում ենք (ինչպես և պետք է լինի) քրիստոնեական Արևմուտքի խաչի կամ ճաղերով օղակ-դափնիների յուրահատկությունների անդրադարձումը: Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Զվարթնոցի, իսկ հնարավոր է մասն ավելի վաղ շրջանի հուշարձանների վրայի խաչի այս ձևը արդյունք է Սիրիայի հետ ունեցած հաղորդակցության և նրա հայտնվելը Հայաստանի վաղքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ պետք է դիտարկվի Զվարթնոցի հետ կապված:

Եզրափակման մեջ կարելի է ասել, որ շրջանի մեջ ներգծած խաչի մոտիվը Հայաստանում քրիստոնեության արշալույսին և նրա ճարտարապետության վաղ շրջանի զարգացման ժամանակ, ինչպես և ենթադրվում էր, լայն տարածում է գտնում եկեղեցիների ինչպես ներսում, այնպես էլ դրսում: Նրա նշանակությունը պայմանավորված է խաչին գեղագիտական տեսք տալու ձգտմամբ և դրա համար այն ներկայանում է տարբեր կիսազարդական, կիսախորհրդանշական բնույթով:

Շրջանի մեջ ներգծած խաչի տեսակների լուծման մեջ կա երկու բացահայտ զարգացում, առաջին՝ դեպի արևմուտք ձգտող, բայց իր մեջ արևելյան յուրահատկություններ բովանդակող (Զվարթնոց և այլն): Այսպիսով, ելնելով այս ամենից, մենք իրավունք ունենք արտահայտելու մեր մղտքերը Աղցի խաչերի երևան գալու ժամանակի վերաբերյալ՝ հավանաբար 4—5 դդ., էջմիածին 4—5 դդ.³⁰, Քաախս՝ 5—7 դդ.³¹, Զվարթնոց՝ 7-րդ դար:

Ենթադրում ենք, որ Զվարթնոցի խաչի ձևը կարող էր Հայաստանում հայտնվել ավելի վաղ՝ 6-րդ դար (Եղվարդ և այլն):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Francesco Gandolfo, Chiese e capelle armene a navate semplice dal IV al VII secolo, Roma, 1973, photo 112.
2. Ա. Սահինյան, Քաաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը: Երևան, 1955 թ., էջ 52:
3. Շրջանակի մեջ ներգծած խաչը, բաղկացած փոխողահայաց շրջանակներից, տեսնում ենք Սիրիայում (Տուրմանիի եկեղեցու ճակտոնաբարավորի վրա: Տես Anton Springer, Frösch,

christliche Kunst und Mittelalter, Stuttgart, էջ 9, լուսանկար 8: Իլ Անդերին և Զեբեդ եկեղեցիների (Ե դար) հարավային ճակտոնաբարավորի վրա: Տես Buttl, r. Howard Gresly Early churches in Syria, Leyden, 1907, լուսանկար 83, 86: Փոքր Ասիայում՝ Բիսրիքի խաչի բազիլիկայի բարավորի վրա: Տես Anton Springer, վերոհիշյալ աշխ., էջ 16, լուսանկար 16 և այլն: Վրաստանում այն պատկերված է ինչպես սուանդին, այնպես էլ կոմպոզիցիայով: Բռնած երկու հրեշտակներով, մա հանդես է գալիս Զվարի եկեղեցու հարավային մուտքի հարավ-արևմուտքյան ավանդատան մուտքի վրա: Տես Чхкбадзе М. А., Архитектура Джвары, М., 1940, с. 42, 51, рис. 20, 30: Շրջանակը խաչով և եղևիկներով, մեկական կանգնած շրջանակի ձախ և աջ կողմերից, ըստ երևույթին, պատկերված է Աթենի Սիոնի բարավորի վրա: Տես В. Серидзе, Древнегрузинская архитектура, Тбилиси, 1974, рис. 36 (Վրաց լեզվով): Ինքը խաչը չի նկատվում, բայց ըստ զուգորդության ուրիշների հետ նրա ներկայությունը ակնհայտ է:

4. Мнацаканян С. Х., Звартноц, М., 1971, с. 44, рис. 21/14:
5. Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղմիջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 145, աղյուսակ XXI/3:
6. Ս. Ն. Շահինյան, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX—XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, աղյուսակ 14:
7. Նույնը կարելի է տեսնել Զվարի արևմտյան մուտքի խաչի վրա: Տես Чхкбадзе М. Աշխ. աշխ.:
8. Ս. Խ. Մնացականյան, Աշխ. աշխ., էջ 44, նկար 21/14:
9. Վ. Հարությունյան, Դվինի IV—VII դարերի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950, էջ 66, լուսանկար 16:
10. Francesco Gandolfo, Աշխ. աշխ., լուսանկար 89:
11. Григорян В., Աշխ. աշխ., էջ 145, աղյուսակ 21/3, 4:
12. Ուլունքները հանդես են գալիս մույնպես և Գյալբաշիում (Ե—Զ դդ.): Տես Чубинашвили, Хандиси, Тбилиси. 1972, աղյուսակ 40:
13. Мярр Н. Я., Ереуцкая базилика, Ереван, 1968, աղյուսակ VI:
14. Григорян В., Աշխ. աշխ., աղյուսակ 21/4:
15. Мнацаканян С. Х., Աշխ. աշխ., էջ 44, նկար 21/24:
16. Երևանյան տերևները պատրաստված են Բուհիի Սիոնում Ե դարում: Տես Чубинашвили Н., Աշխ. աշխ., աղյուսակ 32:
17. Վահագն Գրիգորյան, Աշխ. աշխ., աղյուսակ 21/1:
18. Մ. Ս. Հարությունյան, Ծիծեռնավանք, Պատմաբանասիրական հանդես, 1980, № 2, էջ 48: Կալաչը բացված ծաղկաթերթերով պատկերված

- է Կաշաղանիի խաչի վրա (Վրաստան), Թբիլիսիի արվեստների թանգարանում: Tania Velmans. L'image de la Delsis dans les églises de la Géorgie et dans le reste du monde byzantine. „Cahiers archéologiques“ 31, Paris, 1988, էջ 180, նկար 1:
19. Թորոս Թորամանյան, նշվ. աշխ., 2-րդ հատոր, էջ 157:
 20. Ուշագրավ է, որ կիմի մոտիվը տեսել ենք Վրացական օրինակներում (Կվեմո-Քարթլիի Սամցրիսիյում), տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 26: Ангисхати, տես Беридзе В., նշվ. աշխ., լուսանկար 15: Боломѣский Слон տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 32:
 21. Բոլմիսի Սիոնի շրջանակը ձևավորված է կենագծերի կրկնակի շարքով: Տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 311:
 22. Գ. Ս. Ծախկյան, Վաղմիջնադարյան երկու հուշարձաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 4 (87), 1979, էջ 263, աղյուսակ 11/2:
 23. Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 66, պատկեր 16:
 24. Մեր ուսումնասիրության սահմաններից դուրս են շրջանակների օրինակները, որոնց տակից աճում են տարրեր շերտավոր աղեղներ, կիմեր, երեք կամ բազմամաս (պսակաթերթային) մոտիվները և այլն:
 25. Լևոն Ազարյան, Վաղ-միջնադարյան հաղկական քանդակը, Երևան, 1975, պատկեր 80:
 26. Ա. Սահինյան, նշվ. աշխ., էջ 187. Հեղինակը իրավացի համարում է, որ այս նշանը ոչ հազվագյուտ պատկերված է վաղ-քրիստոնեական հուշարձանների մեջ: Այս կարծիքի հետ կարելի է համաձայնվել, եթե հաշվի առնենք, որ մի շարք օրինակներում խաչքարերի արձանագրությունները սկսվում են «Սուրբ խաչ...» բառերով:
 27. Նույն պատկերը գտնվում է Էջմիածնի ավետարանի կազմի վրա 6—7-րդ դդ., տես Декоративное искусство средневековой Армении, Л. с. 117 (պատկեր 40): Նույնն էլ կարելի է տեսնել Զվարիում՝ մեկ շրջանակի վրա հանդես է գալիս խաչ, բաղկացած փոխողդաֆապաց չորս միահյուսված կիսաշրջանակներից, իսկ մյուսում՝ ըստ երևույթին, խաչ կամ Աստվածամոր պատկերը: Տես Կхикадзе М. А., նշվ. աշխ., էջ 51, պատկ. 30, էջ 42, պատկ. 20:
 28. Պուշկինի անվան թանգարան Մոսկվայում: Բարադազադը թվագրված է Գ. դարում: Նույն օղ-պսակի ձևը, բոնած թևավոր հրեշտակներով, գտնվում է Ս. Ամբրոսիոսի եկեղեցու դռան վրա Միլանում (5-րդ դ.) և այսպես կոչված Վալենտինոս 3-րդ քարադազաղի վրա Ռավեննայում: Տես Anton Springer նշվ. աշխ., էջ 47, պատկ. 54:
 29. Buttler, Norward Cresly, նշվ. աշխ., պատկ. 86, 83, էջ 191:
 30. Բարկեն Առաքելյան, Հաղկական պատկերաքանդակները 5—7-րդ դարերում, Երևան, 1949:
 31. Аракелян Б., նույն տեղում, էջ 84: Ա. Սահինյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

ԵՎՊԱՏՈՐԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ղրիմի թերակղզու արևմտյան մասում գտնվող Եվպատորիա քաղաքը իր գոյության 2500 տարվա ընթացքում բազմիցս ենթարկվել է նվաճողների և ասպատակողների ավերիչ ներգործությանը և ամեն անգամ վերածնվելով հերթական արշավանքներից հետո, վերականգնվելով, ձեռք է բերել պատմական նոր կերպար: Բոլոր այդ կարգի փոփոխությունների հետևանքը եղել է բազմաթիվ ճարտարապետական կոթողների ստեղծումը, որոնց մնացորդները պահպանվելով, հասել են մեզ և այժմ կազմում են քաղաքի ճարտարապետական և մշակութային կերպարի հիմքը:

Հիմ քաղաքներից շատ քչերին է վիճակվել անաղարտ պահպանել ստեղծված ընդհանուր ուրվագիծը, որի պահպանման մեջ որոշակի դեր ունեն պատմական և ճարտարապետական հուշարձանները: Այդ տեսակետից Եվպատորիայում քիչ թե շատ դեռ պահպանվել են հին քաղաքի համար բնորոշ նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներ, հին շենքերի մնացորդներ և որոշակի կարելի է նշել մի շարք պատմական կառուցվածքներ, որոնցից նշանավոր է Սինան ճարտարապետի՝ 16-րդ դարում ստեղծած Ջումա-Ջամի մզկիթը¹:

Բացի մզկիթից, պահպանվել են նաև մի շարք այլ հուշարձաններ, որոնք բնորոշում են քաղաքը որպես հին, պատմական կառույցներով հարուստ քաղաք:

Ցավոք, արխիվային նյութերը շատ քիչ տեղեկություններ են սփռում հայերի գործունեության վրա այդ քաղաքում, սակայն

լավագույն վկայությունը տալիս է ճարտարապետական կոթողի առկայությունը:

Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս հակական եկեղեցին² գտնվում է քաղաքի կենտրոնական թաղամասում: Ըստ կոնստրուկտիվ սխեմայի, պատկանում է գմբեթավոր բազիլիկաների տիպին: Եռանավ բազիլիկան կրել է ութ միստ ունեցող գմբեթը, որից միայն հիմքն է պահպանվել: Չորս կողմից պուրների և պատերին կից որմնամույթերի վրա հենվում է ամբողջ կամարների համակարգը: Անցումը գմբեթատակ քառակուսուց դեպի ութ միստ թմբուկի հիմքը իրականացված է առագաստների միջոցով: Երկու առագաստների վրա պահպանվել են բավական ոճավորված վարդյակներ, վերցրած օվալ շրջանակի մեջ, իսկ մյուս երկու առագաստների վրա պահպանվել են միայն օվալ շրջանակները, առանց վարդյակների: Ներսի պատերը, թաղերը սվաղված են և սպիտակեցված: Որմնակարների հետքեր չեն երևում, սակայն այդ հարցին միանգամից կտրուկ պատասխանել, առանց հատուկ մասնագիտական քննության և հատուկ մաքրման աշխատանքներ կատարելու, չի կարելի:

Կենտրոնական նավը մինչև ավագ խորանը ունեցել է ուղղանկյուն հատված (նկ. № 1), որի մեջ տեղադրված են՝ հյուսիսային կողմում մի պատուհան և լայն բացվածք, որի մեջ տեղադրված փայտյա աստիճաններով բարձրանում էին երկրորդ հարկի խորանը, որը իր հերթին լայն բացվածքով կապված էր եկեղեցու ընդհանուր դահլիճի հետ: Հարավային մասում նույն-

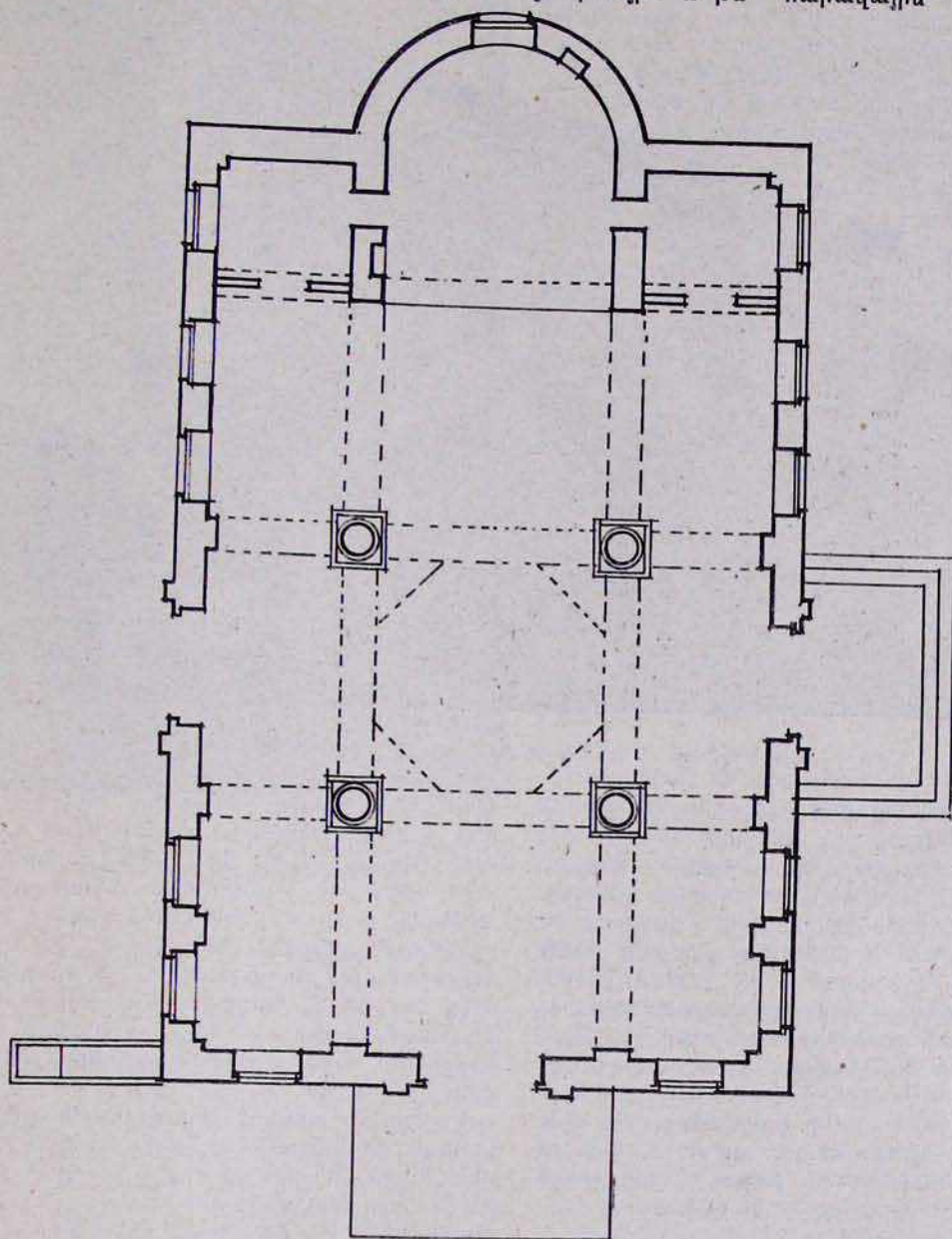
¹ В. Драчук, Я. Кара, Ю. Чалышев, Керкина-да—Гезлев,—Евпатория, Симферополь, 1977, стр. 66.

² Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հուշակալական գաղութի պատմություն, 1801—1917, Երևան, 1970, էջ 456:

պես բացված է ավելի մեղ բացվածք, դարձյալ երկրորդ հարկի խորանը տանող փայտյա աստիճաններով, սակայն վերակառուցումների հետևանքով դահլիճի հետ կապող բացվածքը փակվել է, և առաջին

կարծես զբաղեցրել է արսիդի տարածությունը, որից վերջինս հատակագծում ստացվել է ոչ լրիվ կիսաշրջան:

Ներսում, արևմտյան հատվածում, թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային պատին

Նկ. 1. Եվպատրիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հատակագիծը
(Արձանագրային չափագրությունը Յու. Թումանյանի)

հարկը օգտագործվում է որպես պահեստի մի առանձին մաս:

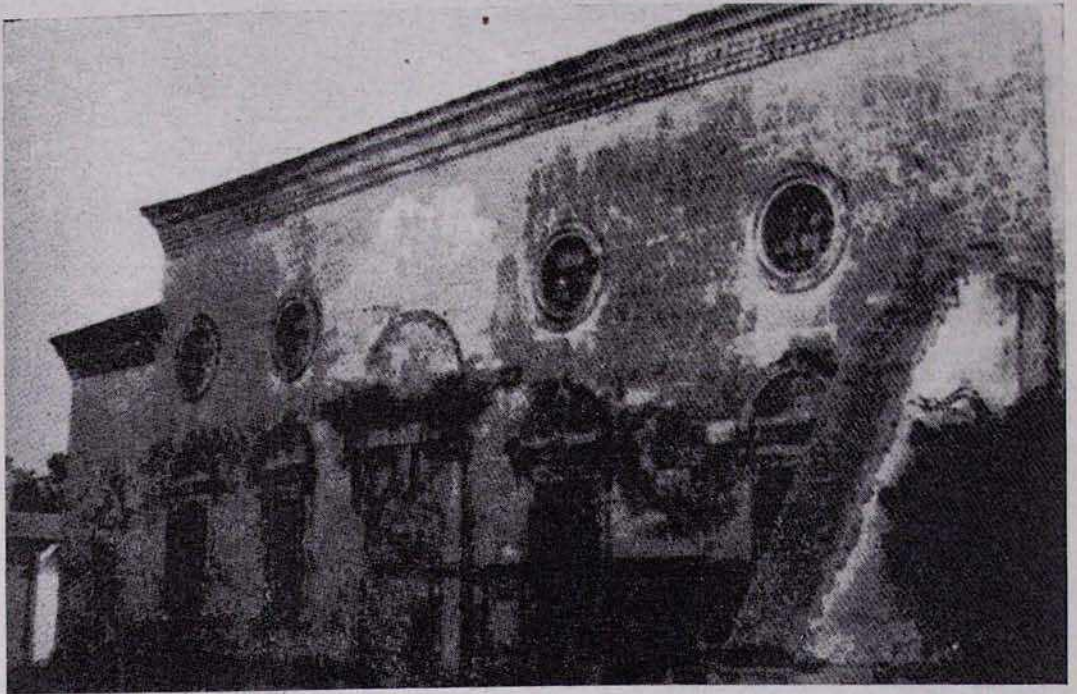
Բեմի առջևի ուղղանկյուն մասը, չնայած այն հանգամանքին, որ արսիդը եկեղեցու ընդհանուր ծավալից դուրս է դրված,

կից պատուհանների արանքում, պահպանվել են մոտ. երկու մետր բարձրությամբ մեկական որմնամույթեր, որոնց դերը պարզել չհաջողվեց և միայն ենթադրաբար կարելի է ասել, որ դա կա՛մ շինարարական

բացթողում է, կա՛մ ինչ-որ վերակառուցման արդյունք:

Հետաքրքրական են գմբեթը կրող չորս սյուները, որոնք կլոր են, ունեն հայ ճարտարապետության համար ոչ բնորոշ խո-

նկեղեցու ճակատները բավական լավ են պահպանվել և բոլոր բաղադրամասերը համեմատաբար լավ վիճակում են: Եկեղեցին ունեցել է երեք մուտք: Հարավային, հյուսիսային և արևմտյան պատին պահ-

Նկ. 2. Եվպատրիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հյուսիսային ճակատը

յակ, ուր թակաղակի և խոյակի հիմքի միջև հարթ մասը քիչ թե շատ հիշեցնում է անտիկ ճարտարապետությանը հատուկ խոյակ, սակայն առանց ականթի տերևների: Սյան բնի տրամագիծը կազմում է շուրջ 80 սմ.: Սյունը բարակացում չունի: Խարիսխը կազմված է ոչ բարձր քառակուսի սալից և կլոր տրամատ ունեցող մի շարք իրար հաջորդող շերտերից: Սյան բարձրությունը կազմում է մոտավորապես 5—6 մ:

Քանդված թմբուկի բացվածքը, ութ միստին անցնելուց հետո, այժմ փակված է տախտակամածով և ամբողջ կենտրոնական մասը վերցված է մի ընդհանուր երկթեք ծածկի տակ:

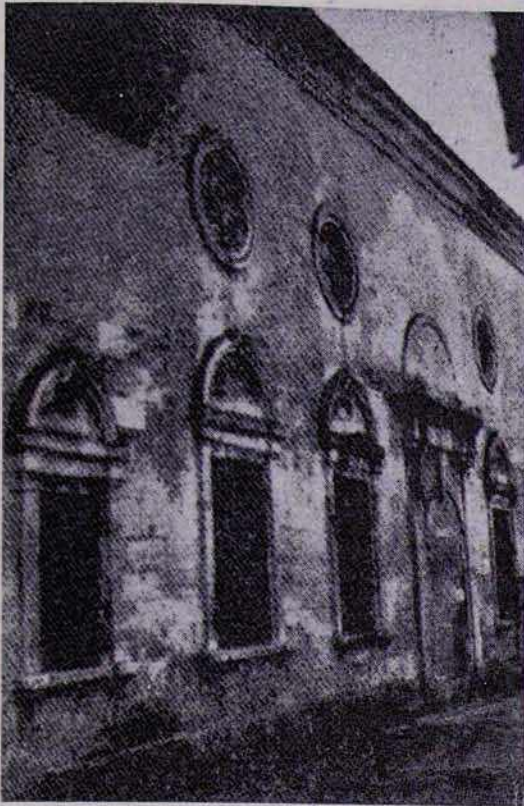
Հիմնական կամարները իրար միացված են մետաղական ձգաններով, որոնք իրենց վրա են վերցնում կամարների հրող ուժերի մի մասը: Բազիլիկայի նավերը ծածկված են գլանաձև թաղերով, սակայն արևմտյան մասում թաղերի հատման գիծը անհասկանալի ձևով ստացել է խաչաձև թաղերի հատում հիշեցնող պատկեր:

Կանգնած շաղախի հետքերը վկայում են կից կառուցվածքների առկայության մասին: Դրանք կարող էին լինել զանգակատան կամ ճոխ շքամուտքի մնացորդներ, մանավանդ որ այդ տեղերում քիվերը ինչ-որ վերակառուցման են ենթարկվել: Երեք ճակատներում պահպանվել են պահուսակներ, բավական նուրբ տրամատով, որոնք նույնպես վկայում են կից կառուցված նախարահի կամ այլ կառուցվածքի մասին (նկ. № 2 և 3):

Արևելյան արսիդի պատուհանի վերևի մասում պահպանվել է որմնի մեջ ագուցված փոքր՝ 20×25 սմ չափի խաչքար (նկ. № 4): Այդ խաչքարը ևս նպաստում է կառուցվածքը, իր ճարտարապետական ձևերով, լիովին հարազատ համարել հայկական ճարտարապետությանը:

Ծեփը կառուցված է կանոնավոր սրբատաշ սպիտակավուն, տրախիտ հիշեցնող քարից, որի հանքերը շատ են հանդիպում Ղրիմում: Թմբուկի լուսամուտները չեն պահպանվել, բայց շատ հավանական է, որ ամեն մի միստ ունեցել է մեկական

պատուհան: Այսպիսով, եկեղեցին լուսավորվել է՝ արևելքից մի պատուհանով, հյուսիսից և հարավից՝ 18 պատուհաններով, և արևմուտքից՝ երեք պատուհաններով:

Նկ. 3. Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հյուսիսային ճակատի դրվագը

րով: Ինչպես երևում է, ներսի տարածությունը եղել է լավ լուսավորված: Լուսամուտները իրենց ձևով և բացվածքով եղել են տարբեր, սակայն բոլորն էլ լայն են և առատ լուսավորել են ներսի տարածությունը: Ներքևի շարքի պատուհանները ուղղանկյուն են, մշակված երեսակալով, ուր, երեսակալի հորիզոնական բարավորից հետո, ավարտվում են կլոր պսակով, որի վերևի մասը ունի պաքաձև վերջավորություն (Ոկ. 5):

Ծառ հավանական է, որ դա տեղական ոճի ազդեցության արդյունք լինի, սակայն Ղրիմի հայկական մի շարք հուշարձաններին պահպանվել են նման պսակներ, օրինակ՝ Թեոդոսիայի Ս. Հովհաննես-Աստվածաբանի եկեղեցուս, Հրեշտակապետաց եկեղեցում և այլ հուշարձաններում: Լու-

սամուտների վրա տեղադրված է մետաղական ցանց: Կլոր պատուհանները տեղադրված են հյուսիսային և հարավային ճակատներում՝ ուղղանկյուն լուսամուտների առանցքով, նրանց վրա: Օժտված են կլոր, ավելի պարզ տրամատ ունեցող պսակով և խաչաձև տեղադրված մետաղական ձողերով, որոնք ցանցի դեր են կատարում: Հարավային և հյուսիսային ճակատների արևելակողմ ուղղանկյուն լուսամուտները, ճակատի ցածրանալու հետ կապված, իրենց վրա չունեն կլոր պատուհաններ: Հյուսիսային ճակատի երեք պատուհանները քարով շարված են և դրա պատճառով ներսում լույսի պակասություն է զգացվում: Արևմտյան ճակատի պատուհանները նույնպես շարված են:

Արևմտյան ճակատին առանձնանում է ոչ առանցքով, շեղ և համարյա քիվի տակ տեղադրված պատուհանը՝ կիսակլոր պսակով: Ամբողջ պատուհանը վերցրած է ուղղանկյուն շրջանակի մեջ և պատի երեսից մի փոքր խոր է դրված: Ծառ հետաքրքիր է պատուհանի այդօրինակ տեղադրումը:

Մուտքերի վրա եղել է իրականացված լյուներ, ինչպես մի շարք հայկական ճարտարապետական հուշարձաններում (Ավանի տաճար): Ծքամուտքերի ճարտարապետական մշակման մեջ նկատելի են անտիկ ճարտարապետությունից փոխառված նրմուշներ—տրիգլիֆներ:

Արևմտյան մուտքի լյուների մեջ արված է ուղղանկյուն խորշ, որը, հավանական է, նախապատրաստված է շինարարական արձանագրության համար: Կարող է և այնտեղ՝ սվաղի շերտի տակ մնացել է այդ արձանագրությունը: Մուտքերի սեպաձև բարավորների փականի քարը ներքևում ունի կիսակլոր ելուն:

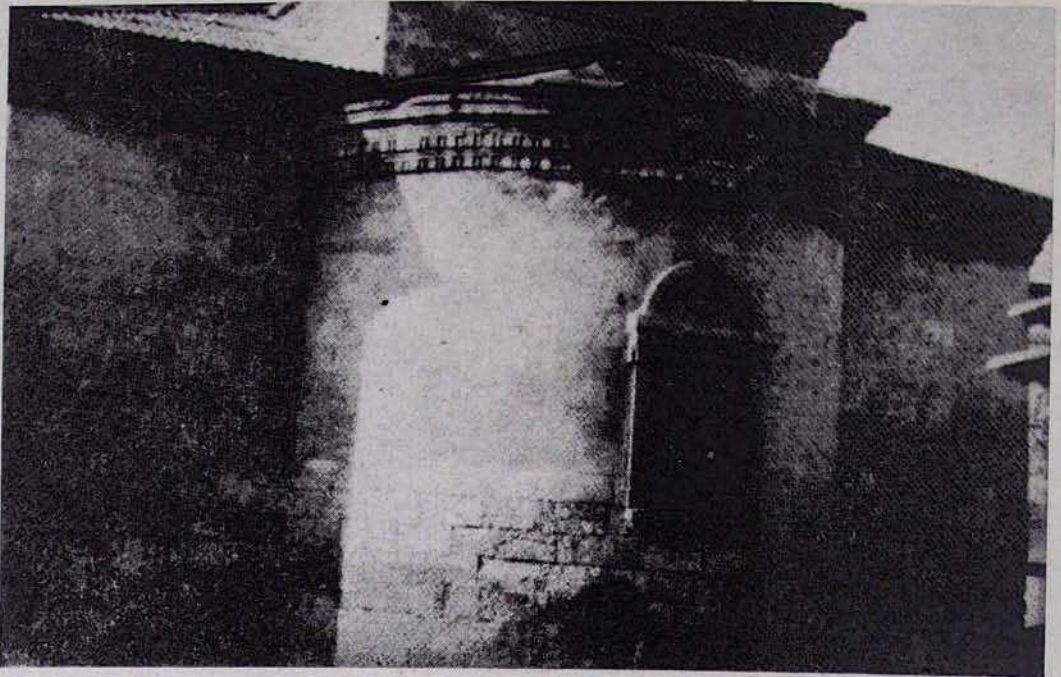
Հարկ ենք համարում նշել արձանագրությունների բացարձակ բացակայությունը, որը շատ է դժվարացնում նրա կառուցման ժամանակը որոշելու հարցը: Այնուամենայնիվ ենթադրաբար կարող ենք նշել XIX դարի 30-ական թվականները, սակայն որևէ ստույգ տվյալ ճարտարապետական առումով մեր ձեռքի տակ չունենք:

Պահպանվել է մի պատմական տեղեկություն, որի համաձայն՝ «Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու եկամուտները ու ծախսերը շատ են, որովհետև եկեղեցու շինարարությունը, որը տարիներով ձգձրգվում էր, մեծ գումարներ էր պահանջում»³:

՝ Վ. Միքայելյան, նույն տեղում, էջ 151:

Այս տվյալները վերաբերվում են 1882—1842 թվականներին, ուստի հենց անցած դարի 30-ական թվականները կարելի է համարել կառուցման տարեթիվ:

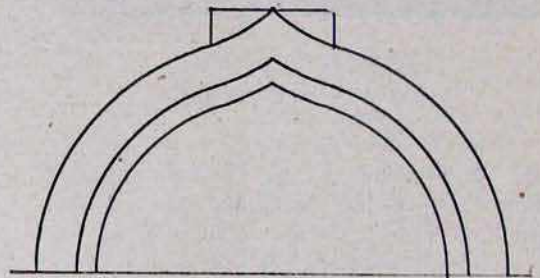
վել է վերափոխման, սակայն հետքերը չեն պահպանվել: Պահպանվել է միայն հուժկու կոնտրֆորտի մնացորդը: Արևմտյան մուտքի մոտ պահպանվել է մի խա-

Նկ. 4. Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու արևելյան ճակատը

Ծեմքը պատկանում է բավական բարդ տրամատ ունեցող քիվով, ուր աչքի են ընկնում երկու իրար վրա տեղադրված ատամիկների շարքը, որի արանքում տեղադրված են կիսակլոր և ուղղանկյուն տրամատները: Հուշարձանի սկզբնական տանիքը չի պահպանվել: Արևմտյան ճակատում քիվը ընդհատված է և կենտրոնական մասը մի փոքր բարձրացված: Այդ մասում նկատվում է, որ տանիքը ենթարկվել է փոփոխությունների:

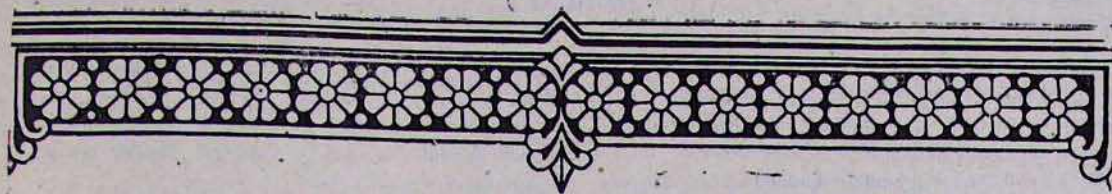
Թմբուկի քանդման հետ իրականացվել էր նոր տանիք, որը արևելյան մասում իջեցված է, իսկ արևմտյան ծածկված է առանձին ծածկով: Տանիքները ծածկված են էտեռնիտով: Սակայն մեզ համար չպարզվեց՝ նախնական տանիքից ի՞նչ մնացորդներ են մնացել, որը հնարավոր է պարզել՝ կատարելով քանդման և մաքրման աշխատանքներ: Ըստ տեղացիների պատմածի, շրջապատը եղել է բավական բարեկարգ, եղել են խաղողի թարմաներ, պտղատու այգիներ, իսկ այժմ ոչինչ չկա: Հյուսիս-արևմտյան անկյունը ժամանակին ենթարկ-

Նկ. 5. Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու պատմամանի պատկի վերին մասը

րիսխի մնացորդ, անտիկ ճարտարապետությունը հիշեցնող տրամատով:

Պատմական կառուցվածքի տեխնիկական վիճակը առանձնակի վտանգ չի հարուցում, միայն հարավ-արևմտյան անկյան տակ ստեղծված է խորշ, որը կարող է վատ հետևանք ունենալ: Բացի դրանից, ջրհեռացման հարցերը միշտ չէ, որ ճիշտ են լուծված, հատկապես հարավային պատի տակ:

ՑՈՒՑԱԿ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՅՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ*

№ 642

ԳՈՅՔԱՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 241:— **Պրակները՝ 12,** յուրաքանչյուրը 20-ական թերթից:— **Մեծությունը՝ 35.6×22.3×2.3 սմ:**— **Նյութը՝** դեղնավուն սպիտակ մաքուր թուղթ:— **Կազմը՝** սև և մոխրագույն ծաղկավոր թղթով ծածկված հաստ շտվարաթուղթ:— **Պահպանակները՝** սկզբում մի հատ քարակ հասարակ թուղթ:— **Վիճակը՝** լավ:— **Գրությունը՝** վեց պունակի վրա: Թղթի երկու երեսների վրա տպված է հետևյալ վերնագիրը. «Տումար ամենատեսակ իրեղինաց ներքին գանձարանի Մ. Աթոռոյ: Զախակողմյան թուղթն ունի հետևյալ հինգ պունակները, որոնք վերնագրված են՝ «Ամիս ամսաթիւ, թիւ յօր., Մուտք, հատ, կշիռ (Փ. Մալս.): Իսկ աջակողմյան թուղթն ունի հետևյալ վեց պունակները, որոնք վերնագրված են՝ «Ամիս ամսաթիւ, Յօր., Ելք, հատ, Ըստ մօից յօր., ծանօթութիւն»:— **Դատարկ թղթերը՝** 1ա, 3ա, 4ա, 5ա, 6ա, 10ա, 12ա, 16ա, 17ա, 26ա, 27ա, 28ա, 31ա, 32ա, 33ա, 34ա, 35ա, 37ա, 39ա, 41ա, 44բ—241բ:— **Տողերը՝** 27:— **Գծումները՝** թուղթն ինքնին գծավոր է:— **Գիրը՝** շեղագիր:— **Զարդագրություն՝** չունի:— **Գրիչը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն՝** Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:— **Ժամանակը՝** 1925-ական թթ.:— **Վայրը՝** Ս. Էջմիածնի վանք:— **Ծանոթագրություն՝** մատյանը ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Զեռագիրը հանդիսանում է Մայր Աթոռի ներքին գանձարանի գույքամատյանը: Ստորև տրվում է խմբավորված իրեղենների վերնագրերը:

Թ. 1բ.—I. Հայրապետական վեղարի խաչեր:

Թ. 2բ.—II. Տուփեր:

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1987 թվականի № 10—Ժ-ից:

Թ. 6բ.—III. Պանագե:
Թ. 9բ.—IV. Լանջա-խաչեր (Վարդապետական):
Թ. 16բ.—V. Մատանիներ:
Թ. 20բ.—VI Ժամացույցներ:
Թ. 23բ.—VII. Ասա:
Թ. 25բ.—VIII. Համրիչներ:
Թ. 26բ.—IX. Ծքանջաններ:
Թ. 29բ.—X. Ոսկեայ դրամներ:
Թ. 32բ.—XI. Արծաթ դրամներ:
Թ. 33բ.—XII. Պղնձեայ դրամներ:
Թ. 34բ.—XIII. Թէլի և սեղանի սերվիզ և զանազան իրեր:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 29ա.—Սոյն մատանի № № 209—214-ի տակ արձանագրված իրերը 1926 թ. սեպտեմբերի 23-ին լատուկ կազմուած արձանագրութեամբ տարուած են Մայր Տաճարի աջակողմյան խորանի (հիսիսային կողմ) եկեղեցական թանգարանը: Արձանագրութիւնը ստորագրել են Տ. Բագրատ, Տ. Մատթէոս և Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոսներն ու Տ. Գիւտ Եպիսկոպոսը:

1934 թ. Նոյեմբեր (ստոր.) Խորեն Կաթ. Ամեն Հայոց

Գեորգ Արքեպս:

Թթ. 41բ—42ա.— Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1934 թուի Նոյեմբերին (թթ. 42բ—43ա) Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ներկայութեամբ ստուգեց Մայր Աթոռի ներքին գանձարանի գույքը նախկին բոլոր փաստաթղթերով և կազմեց սոյն ցցակը որը արձանագրուած է քառասունմէկ թերթի վերայ երեք հարիւր քսան ինն յօրուածով (329): (Կա չորս հոգու ստորագրություն):

Ներկայ էի՝ Խորեն Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Անդամք Գերագույն
Հոգ. Խորհրդի
(թվական չկա):

Գեորգ Արքեպս.
Արտակ Եպիսկոպոս
Արսէն Եպս.

Մատյանի աջակողմյան էջում նշված է ելք ու մուտք արված իրերը, տրվելու թվականը, իրն ստացողի անունն և հանձնողի ստորագրությունը: Այսպես օրինակի համար.

Ա. Խորեն Կաթողիկոսին հանձնված է Հայրապետական վեղարի խաչ (թ. 2ա), պանագե (թ. 9ա) և գմրուխտ մատանի (թ. 18ա):

Բ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսին հանձնված է Հայրապետական վեղարի խաչ (թ. 2ա), պանագե (թ. 8ա), վարդապետական լանջախաչ (թ. 14ա) և գմրուխտ մատանի (թ. 18ա):

Գ. Նորապատկ եպիսկոպոսներ՝ Մամբրե Գալֆապանին (թ. 7ա), Հովսեփ Կարապետյանին (թ. 9ա) և Սարգիս Ծիղյանին (թ. 9ա) հանձնված է պանագեներ:

Դ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանին (թ. 13ա), Արսեն եպիսկոպոս Ղլըճյանին (թ. 14ա), և Սահակ ավ. քահ. Տեր-Հովհաննիսյանին (թ. 15ա) հանձնված է վարդապետական լանջախաչեր:

Ե. Նորապատկ եպիսկոպոսներ՝ Սուրեն Թորոսյանին (թ. 19ա), Ռուբեն Դրամբյանին (թ. 20ա), Արսեն Ղլըճյանին (թ. 21ա), Տաճատ Բաճաճյանին (թ. 21ա) և Վահան Կոստանյանին (թ. 21ա) հանձնված է մատանիներ:

Զ. Ժամացույցներ է տրված Ռուբեն եպ. Դրամբյանին, Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանին և Սուրեն եպ. Թորոսյանին (թ. 23ա):

Զանազան այլ իրեր տրված են նաև բազմաթիվ այլ հոգևորականների և անձանց, հատուկ արձանագրությամբ:

№ 643

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 239:— Պրակները՝ 12, յուրաքանչյուրը 20-ական թերթից:— Մեծությունը՝ 34,5×22,5×2,5 սմ:— Նյութը՝ մաքուր սպիտակ թուղթ:— Կազմը՝ մոխրագույն ծաղկավոր թղթով ծածկված հաստ սովորաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական դեղին հասարակ թուղթ:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միապույն:— Դատարկ թղթերը՝ 1ա—1բ, 218ա—239բ:— Տողերը՝ 30:— Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծավոր է:— Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրություն՝ չունի:— Գրիչը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Մայր Աթոռի միաբանության անդամ և վանքի դիվանապետ Թադևոս վարդապետը):— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:— Ժամանակը՝ 1924 թ.:— Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:— Մանրագրություն՝ մատյանը ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Զուտագիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի հայոց Գերագույն Հոգևոր նորակազմ Խորհրդի № 1—131 նիստերի ասենագրության մատյանը: Այս ժո-

ղովները տեղի են ունեցել 1924 թ. հունվարի 2-ից մինչև դեկտեմբերի 29-ը:

Հետաքրքրության և պատմական նշանակության համար ստորև տրվում է առաջին նիստի արձանագրության առաջին մասը:

Թ. 2ա.—1924 թի Յունարի 2-ին, առաւօտեան ժամը 9-ին, Վեհափառ Հայրապետի Դիւանատանը կայացաւ Ս. Էջմիածնի Հայոց Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի առաջին ժողովը ներկայութեամբ Ս. Տ. Մեսրոպ, Բագրատ արքեպիսկոպոսների, Զաւէն և Գիտ եպիսկոպոսների:

Նախքան ժողովի բացումը ներկայ կողմերի կողմից Ս. Բագրատ արքեպիսկոպոսը ներկայացաւ Վեհափառ Հայրապետին ժողովի հրաւիրելու: Վերադառնալով Ս. Բագրատ արքեպիսկոպոսն յայտնեց որ Վեհափառ Հայրապետն իւր հիւանդութեան պատճառով հնարաւորութիւն չունի ժողովի գալու և յայտնեց որ ժողովին կարող է նախագահել աւագագոյնը կամ ընտրութեամբ:

Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս ընտրուեց ժողովի նախագահող:

Կարդացւեց Ամենայն Հայոց Հայրապետի տարւոյս 1-ն Յունարի թ. 1 շրջաբերական կոնդակը, որով (Թ. 2բ) յայտնում է ամբողջ հայութեան որ հաստատուել է Ս. Էջմիածնում ժամանակատուր Գերագոյն Հոգևոր Խորհուրդ մինչև համազգային ժողովի գումարումը, իւր նախագահութեամբ և Մ. Աթոռի վեց արքեպիսկոպոսների և եպիսկոպոսների անդամակցութեամբ, որք են Ս. Տ. Մեսրոպ, Խորեն, Բագրատ եպիսկոպոսներ, Գարեգին, Զաւէն և Գիտ եպիսկոպոսները:

Նոյն կոնդակով տնօրինում է.

Ա. Որ Գերագոյն Խորհրդի անդամ են համարւում թեմակալ բոլոր առաջնորդները, որոնք անհրաժեշտութեան դէպքում Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի հրաւիրանք գալու են Մ. Աթոռ Խորհրդին մասնակցելու:

Բ. Որ Վեհափառ Հայրապետի բացակայութեան դէպքում Խորհրդին նախագահելու է Տ. Տեղակալը:

Գ. Որ եկեղեցական բոլոր խնդիրները (և) գործերը, թէ վարչական, թէ կրօնական և թէ տնտեսական՝ Հայաստանի և թէ արտասահմանի թեմերի ենթարկելու են Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի ջննդութեան ու վախճանական վճռին:

Դ. Որ Գերագոյն Հոգևոր Խորհուրդը փութացնելու է համազգային ժողովի (թ. 3ա) գումարումը:

և Ե. Որ Գերագոյն Խորհուրդը վարելու է Ս. Էջմիածնի նախկին Սինոդի և Հայրապետական դիւանի բոլոր գործառնությունները:

Կարդացւեց Ամենայն Հայոց Հայրապետի տարւոյս 1 Յունարի թ. 2 կոնդակը, յանուն Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի անդամներ Ս. Տ. Մեսրոպ, Խորեն, Բագրատ արքեպիսկոպոսների, Գարեգին, Զաւէն և Գիտ եպիսկոպոսների, որով բացի թ. 1

կոնդակով արած տնօրինություններից, կարգադրում է որ կարգում է մոցա Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամներ և յանձնարարում.

Ա. Կազմակերպման Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի Դիւան.

Բ. Կազմման հրահանգ Գերագույն Հ. Խորհրդի գործառնությունում և գործառնությունում համար.

Գ. Միացման նախկին Սինոդի և Հայրապետական Դիւանի բոլոր գործերը ենթարկելով Գերագույն Հ. Խորհրդի հսկողության տեսչության:

և Դ. Վերցման Մ. Աթոռի գանձարանը Գերագույն Հ. Խորհրդի հսկողության ու տեսչության մերթոյ: Համաձայն վերոհիշյալ կոնդակների Գերագույն Հո(թ.Յթ)գևոր Խորհրդում որոշեցին.

(Ա.—ԺԱ (11) կետերով Դիվանապետի, գանձապահի և քարտուղար-հաշվապահի նշանակում, ունենալ Գ. Հ. Խորհրդի հատուկ կնիք և մամակի թուղթ, երեք լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն), ձևը բերել նախկին Դիվանի ու Սինոդի մատյաններն և փակել դրանք և այլն):

Թ. 4ա.— Սոյն որոշումները նախագահողը (այսինքն Մեսրոպ արքեպ.—Ն. Մ.) զեկուցեց Վեհափառ Հայրապետին:

(Կան հետևյալ ստորագրությունները)

Նախագահող Գերագույն Խորհրդի՝

Վշտալի Գեորգ Ե. Կողկա. ամ. Հայոց

Անդամներ { Մեսրոպ Արքեպա.
Հագրատ Արքեպիսկոպոս
Ջաւէն Եպիսկոպոս
Գիւտ Եպիսկոպոս

Գ. Հ. Խորհրդի անդամներ Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսէսյանը, Հագրատ արք. Վարդապետյանը, Ջավէն եպ. Հագրատ արք. Վարդապետյանը, Գիւտ եպ. Մասնակցել են Գ. Հ. Խորհրդի գրեթե բոլոր նիստերին, բացի այն օրերին, որ խամբորդել են կամ հիվանդացել:

1924 թ. հունիսի 27-ից (նիստ № 63) սկսած կանոնավոր կերպով մասնակցել է նաև Գարեգին եպ. Հովսէփյանը, բացի մի քանի անգամ, այն էլ ճամբորդության պատճառով:

Երևանի առաջնորդ Խորեն արք. Մուրադբեկյանը մասնակցել է քսան նիստերի (№ 20—21, 80—82, 88—89, 117—123, 126—131):

Հաքվի և Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Մատթէոս եպ. Մասնակցել է երկու նիստերի (№ 27 և 84):

Ռումինահայոց թեմի առաջնորդ Հուսիկ եպ. Ջոհրապետյանը մասնակցել է երեք նիստերի (№ 63, 67 և 68):

Վրաստանի թեմի առաջնորդ Գեորգ եպ. Չորեքչյանը մասնակցել է չորս նիստերի (№ 78—81):

Ժիրակի թեմի առաջնորդ Իսահակ վարդապետը մասնակցել է չորս նիստերի (№ 124—127):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամները յուրաքանչյուր նիստի ատենագրությունը հաստատելուց և ստորագրելուց հետո մատյանը ներկայացրել են Տ. Գեորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ իր կարգին հաստատել ու ստորագրել է: Միայն մի քանի

անգամ, մի շարք որոշումների հետ համաձայն չի եղել և գրավոր նշել իր անհամաձայնությունը:

ՀԻՇՈՍԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Կազմի վրայի մեծ պիտակի վրա գրված է հետևյալը)

№ 1

Արձանագրության Մատենան
Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր
Խորհրդի 1924 թի:

Ս. Էջմիածին

(Սկզբի պահպանակի վրա գրված է)

№ 1:

Թ. 78ա.— Երրորդ որոշումն թողնել ցաւ անձին տնօրէնութիւն ու պատրիարքների և եպիսկոպոսական դասի խորհրդակցութիւն կանոնական-կոնդակաւ տնօրինել զարժանն ժամանակին:

Վշտալի Գեորգ Ե. Կողկա. ամ. Հայոց:

Թ. 126բ.— Երրորդ աստիճանի խնամելուի ըստ կանոնական կոնդակի թղթատրելի չէ (նույն ստորագրությունը):

Թ. 157ա.— Բեմիկ վարդապետի նկատմամբ եղած այս որոշման, որով նա գրկում է հոգևոր կոչումից, համաձայն են: 26 սեպտ. 1924 թ.:

Առաջնորդ Գանձակի՝ Լևոն եպ.:

Թ. 170բ.— Երկրորդ կէտին անհամաձայն են: Կապաւեն Լոնտոնի խնամակալութիւն միջնորդութիւն:

Վշտ. Գ. Կ. ամ. Հայոց:

Թ. 182ա.— Վշտալի Գ. Կ. ամ. Հայոց:

Ծան. Ե. կէտին: Գանձապահը 300 տղարն իմ ներկայութեամբ արդէն ստացել է ամսոյս 20-ին ապա ուրեմն պէտք է դնել ներքին գնձին. տես մտից Հոկտ. 20 № 836:

№ 644

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՆ

Թերթերը՝ 318:— Պրակները՝ 16, յուրաքանչյուրը 20-ական թերթ:— Մեծությունը՝ 84.5×22.8×2.7 սմ.:

— Նյութը՝ սպիտակ մաքուր թուղթ:— Կազմը՝

հաստ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում

և վերջում մեկական հասարակ դեղնավուն հաստ

թուղթ:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միապուն:

— Դատարկ թղթերը՝ 217բ—218բ և 318բ:— Տողե-

րը՝ 30:— Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծավոր է:—

Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրություն՝ չունի:— Գրի-

չը՝ անհայտ, սակայն շատ հավանաբար Մայր Ա-

թոռի դիվանապետ Թադէոս Ծայր. վարդապետն է:

— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գե-

րագույն Հովնոր Խորհուրդ:— Ժամանակը՝ 1925—

1926 թթ.:— Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:— Ծա-

նոթագրություն՝ մատյանը ստացված է 1988 թ. ապ-

րիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ջնազիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի № 1—120 հիստերի ատենագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1925 թ. հունվարի 9-ից մինչև դեկտեմբերի 30 (թթ. 1ա—216ա): Մատյանում կա նաև հաջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № 1—56 հիստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1926 թ. հունվարի 4-ից մինչև մայիսի 28 (թթ. 219ա—318ա):

Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1926 թ. հունվարի 28-ից մինչև փետրվարի 16 գումարում է ըստ լիազումար հիստեր (թթ. 232ա—283բ), որոնց բոլորին մասնակցել են Գ. Հ. Խորհրդի վերոհիշյալ անդամներից բացի նաև ներքին բոլոր թեմերի առաջնորդները՝ այսպես. Վրահալոց թեմի առաջնորդ՝ Գեորգ Արքեպիսկոպոսը, Բաքվի և Թուրքեստանի՝ Մատթեոս Արքեպիսկոպոսը, Գանձակի՝ Լևոն Եպիսկոպոսը, Սյունյաց՝ Արտակ Եպիսկոպոսը, Շիրակի՝ Իսահակ Ծ. Վարդապետը, Հյուսիսային Կովկասի և Աստուրիանի թեմի կառավարիչ՝ Գրիգորիս Վարդապետը, Այրարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ՝ Հակոբ ավագ քահանա Խաչվանքյանը և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ՝ Պողոս ավագ քահանա Բեդկյանցը:

Այսպիսի լիազումար և հաջորդական հիստեր (հաճախ մեկ օրում երկու հիստ նույնիսկ) գումարվել են առաջին անգամ և ընկնել են Հայ Եկեղեցու և Մայր Աթոռին հետ առնչվող բազմաթիվ և բազմազան հարցեր:

Թ. 271ա.—1926 թ. փետրվարի 8-ի № 23 հիստում Գ. Հ. Խորհուրդը քննարկել է «Ազգային Եկեղեցական ժողով գումարելու հատուկ կանոնադրությունը», բաղկացած 3 բաժիններից և 25 կետերից (թթ. 271բ—273ա):

Թ. 274բ.—1926 թ. Փետրվարի 9-ի № 24 հիստում Գ. Հ. Խորհուրդը քննարկել է «Հայաստանյայց Առաքելական ազգային Ս. Եկեղեցու Սահմանադրության նախագիծը», բաղկացած 12 բաժիններից և 80 կետերից (թթ. 274բ—277ա):

Թ. 274բ.—Հիմնական կանոններ:

Թ. 275ա.—Հայաստանյայց Առաքելական ազգային Ս. Եկեղեցու վարչակազմը:

Վարչական ժողովական մարմիններ:

Ազգային եկեղեց. ժողովի իրաւասութիւնը:

Թ. 275բ.—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Թ. 276ա.—Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:

Թեմական պատգամաւորական ժողով:

Թ. 276բ.—Առաջնորդ:

Թեմական Հոգ. Խորհուրդ:

Բարեկարգչական շրջան (ային) ներկայաց (ուցչական) ժողով:

Թ. 277ա.—Շրջանային Հոգ. Խորհուրդ:

Ծխական ժողով և Ծխական Խորհուրդ:

Թ. 278ա.—1926 թ. փետրվարի 9-ի № 25 հիս-

տում Գ. Հ. Խորհուրդը քննարկել է «Խորհրդային երկրների սահմաններում գտնված լեգատրացիայի համար մշակված կանոնադրությունը», բաղկացած 8 բաժիններից և 18 կետերից (թթ. 278ա—279ա): Գրված է ռուսերենով:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 1ա.—1925 թի

Արձանագրություններ:

Թ. 218ա.—1926 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Կազմի վրա)

№ 2

Սուրբ Էջմիածնի

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի

Արձանագրությամբ

1925 թ.

1926 թ. 28/III—թ. 56:

(Սկզբի պահպանակի վրա)

№ 2

Թ. 192բ.—5 կետ՝ առաջին կարգի շքանշան չուցինք, ուստի տալ Բ. աստիճանի և մտի մորը շինել տալ (Գեորգ Ե. Կաթողիկոսի ձեռագիրն է):

Թ. 216ա.—Միավամբ այստեղ է գրվել ... 1926 թի № 2-ը:

Թ. 220ա.—Յանձնել Խորէն Սրբազանին, որ նա է ձեռնադրել արևոյայ (Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի ձեռագիրն է):

Թ. 232ա.—№ 9-ից մինչև № 28 արձանագրություններն վաւերացնում ենք: 10 Մարտի 1926, Ս. Էջմ., Գ. Կ. ամ. Հայոց:

Թ. 815բ.—Յօդ(ուած) 3. Անտեղի խնդիր, ուստի ուղղակի տնօրինել Վ(րաստանի) Խորհրդի կողմից, առանց կոնդակ գրելու:

Վ2(տալի) Գ(եորգ) Կ(աթողիկոս) ամ(ենայն) Հայոց:

№ 645

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 191:— Դրակները՝ 12, յուրաքանչյուրը 16-ական թերթից (վերջին պրակը մեկ թերթ պակաս է):— Մեծությունը՝ 35.2×22.4×1.9 սմ.:— Նյութը՝ դեղնավուն մաքուր թուղթ:— Կազմը՝ հաստ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական վարդագույն ծաղկավոր թուղթ:— Վիճակը՝ բավարար, կազմը մի քիչ պոկված է:— Գրությունը՝ միապում:— Դատարկ թղթերը՝ 1ա—1բ, 80բ—81բ:— Տողերը՝ 33:— Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծակոր է:— Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրություն չունի:— Գրիչը՝ Մայր Աթոռի դիվանապետ Ռուբեն Ծալր. Վարդապետ Մանասյան:— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերա-

գույն Հոգևոր Խորհուրդի:— **Ժամանակը՝ 1926—27 թթ.:**— **Վայրը՝** Ս. Էջմիածնի վանք:— **Մանրագրություն՝** մատյանն ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձևագիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի Գևորգույն Հոգևոր Խորհրդի № № 57—112 նիստերի ատենադրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1926 թ. հունիսի 2-ից մինչև դեկտեմբերի 30 (թթ. 2ա—80ա): Մատյանում կա մասնաշրջի ժողովների արձանագրությունն էս, № № 1—116 նիստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1927 թ. հունվարի 3-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 82ա—191բ):

Գևորգույն Հոգևոր Խորհրդի վերոհիշյալ նիստերին մասնակցել են հետևյալ անդամները՝ Խորեն, Բագրատ, Մատթեոս, Գարեգին և Գեորգ արքեպիսկոպոսները, ինչպես նաև Գյուտ եպիսկոպոսը:

Գյուտ եպիսկոպոսը մասնակցել է սկզբի ժողովներին, հետագայում հիվանդացել ու բացակայել է: Ապա նա վախճանվել է 1927 թ. դեկտեմբերի 1-ին (տես թ. 185ա):

Վերջին ժողովներին մասնակցել է Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը: Բացակայություններ ունեն Մատթեոս և Գարեգին արքեպիսկոպոսները, զանազան պատճառներով: Մի քանի ժողովների մասնակցել են նաև Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթանես ծայր. վարդապետն և Սյունյաց թեմի առաջնորդ Սարգիս ծայր. վարդապետը:

Այս բոլոր ատենադրությունները կարդացել և հաստատել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրենյանը:

№ № 67—69 (22 հուլիսի 1927) ատենադրությունները (թթ. 147ա—150ա) գրված են Գ. Հ. Խորհրդի անդամ Գեորգ արքեպիսկոպոսի ձեռամբ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թ. 81ա.—1927 թիս:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Կազմի վրա գրված է № 3:

Թ. 1ա.—№ 3:

Թ. 17բ.—5(րդ) կետի վերջին պարբերությունը անվտ (?), այժմ մնաց անկատար մեր կողմից: Գ(եորգ) Կ.ամ.Հայոց:

Թ. 23բ.—Կարմիր թամբով ուղղումը կատարել է Խորհրդում համաձայն նոր ստացված գրության: Անդամ Գեր. Խորհրդի՝ Խորեն Արքեպիս.:

Թ. 26ա.—Կցանկայի իմանալ գնձրնում. քանի՝ բուրլի կա: Վ.2. Գ. Կ. ամ. Հայոց:

Թ. 74ա.—Ռուբեն ծ. վ. գնալու է Բաղտատ, ուստի ես չեմ վաերացնում: Գ. Կ.:

Ստուգելով որ պաշտօնը կարճ ժամանակով է ուստի վաերացնում եմ: Գ. Կ. (Գեորգ Կաթողիկոս—Ն. Մ.):

Թ. 114ա.—(Տեքստը՝ «Եգիպտոսի Առաջնորդ Թորգոմ Արքեպիսկոպոսը միջնորդում է Նորին Սրբության Վեհափառ Հայրապետի առաջ շնորհելու Աղեքսանդրիոյ (թ. 114բ) առաջնորդական փոխանորդ Մամբրե ծ. վարդապետ Սիրունանին վարդապետական ակաճակոտ լանջախաչ: Որոշւց Վեհափառ Հայրապետի կամխահան համաձայնությունը՝ տալ»):

(Վերջին տողը հետագայում փոխված է սապես Գեորգ արքեպս. Չորեքյանի ձեռամբ)

«Որոշւց յարգելի համարել միջնորդությունը և խնդրել Վեհափառ Հայրապետի տնօրէնությունը»:

(Ներքևում նույն ձևով գրված է)

«Սույն երևի երրորդ տողի լատիներին և չորրորդ տողի ուղղումներին հաստատալ»: Գեորգ Արքեպս.:

Թ. 116ա.—(Տեքստում երկու բառ է ավելացված)

...«հաշիմների տնտեսական...»:

(Ներքևում գրված է հետևյալը)

«3-րդ յօդուածի առաջին տողի ուղղումին հաստատալ»: Գեորգ Արքեպս.:

Թ. 120ա.—(Նախորդ էջում երկու փոքրիկ ուղղումներ է կատարված) Գրված է հետևյալը.

«Արձանագրութեան 16 և 17-րդ տողերի ջնջումներին և ուղղումներին հաստատալ՝ Գեորգ Արքեպս.»:

Թ. 121բ.—Արձանագրութ(եան) 3(րդ) յօդուածի մի անդամի ձայնով որոշումին համաձայն չեմ: Վշտ. Գ(եորգ) Կ. ամ. Հայոց:

№ 646

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆ

Թերթերը՝ 141:— Պրակները՝ 9, յուրաքանչյուրը 16-ական թերթից, բացի Ա և Ե պրակները, որոնք 14 թերթից են բաղկացած:— Մեծությունը՝ 35.8X23.4X1.5 սմ.:— Նյութը՝ բարակ թուղթ:— Կազմը՝ հաստ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական սպիտակ թուղթ:— Վիճակը՝ անբավարար, քայքայված:— Գրությունը՝ միասյուն:— Դատարկ թղթերը՝ 31ա—31բ:— Տողերը՝ 33:— Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծավոր է:— Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրություն՝ չունի:— Գրիչը՝ Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյան, բացի իր բացակայության մի քանի նիստերի արձանագրությունը (1928 թ. № № 5—6, 15—51, 60, 65, 67—76, 78—79), որոնք գրված են այլ ձեռագրերով:— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գևորգույն Հոգևոր Խորհուրդ:— Ժամանակը՝ 1927—29 թթ.:— Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:— Մանրագրություն՝ մատյանն ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձևագիրը նրկացանում է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի № № 83—116 միաստի ատենագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1927 թ. սեպտեմբերի 5-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 1ա—30բ): Մատյանում կա նաև հաջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № № 1—81 միաստի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1928 թ. հունվարի 9-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 32ա—118ա), ինչպես նաև 1929 թ. հունվարի 4-ից մինչև մայիսի 17 տեղի ունեցած № № 1—27 միաստի արձանագրությունը (թթ. 113բ—141ա):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի վերոհիշյալ միաստի մասնակցել են մեծ մասամբ Խորեն, Բագրատ, Գարեգին և Գեորգ արքեպիսկոպոսները, իսկ երբեմն էլ Մատթեոս արքեպիսկոպոսը, Ծիրակի թեմի առաջնորդ Արտակ եպիսկոպոսը, Գյուտ եպիսկոպոսը (վախճանվել է 1 դեկտ. 1927 թ.), Սյունյաց թեմի առաջնորդ Սարգիս Ծ. վարդապետը (սպա եպիսկոպոս), Իսահակ Ծ. վարդապետը և Հյուսիսային Կովկասի թեմի կառավարիչ Գրիգորիս վարդապետը:

Այս մատյանում արձանագրված ոչ մի միաստի ատենագրության ներքև չկա Գեորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ստորագրությունը, մինչդեռ նախորդ երեք մատյաններում (№ № 643—645) կար:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

(Սկզբի պահպանակի վրա գրված է)
Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի արձանագրությանը սկզբի № 4 մատնան: 1927 թ. Ս. Էջմիածին:
Թ. 31ա.—1928 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Սկզբի պահպանակի վրա գրված է)
№ 4:
Թ. 64ա.—Ըստ այս որոշման ուղարկված են հետագիրները:

(Մատյանում կա մի փոքրիկ թուղթ, 17×11 սմ. չափերով, որի վրա գրված է հետևյալը)

Արձանագրությունների համարներն եղել են՝		
1924 թին	...	131 արձանագր.
1925	...	120 № 1/251
1926	...	112 № 1/363
1927	...	116 № 1/479
1928	...	81 № 1/560

Գմբ. 560 արձ.:

№ 647

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 144:— Պրակները՝ 12, յուրաքանչյուրը 12-ական թերթից:— Մեծությունը՝ 35.4×22.3×1.5

սմ.:— Նյութը՝ ապիտակ մաքուր թուղթ:— Կազմը՝ հաստ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական հասարակ դեղին թուղթ:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միապյուն:— Դատարկ թղթերը՝ 79ա—80բ, 138ա—138բ, 142բ—144բ:— Տողերը՝ 33:— Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծավոր է:— Գիրը՝ շեղակիր:— Զարդագրություն՝ չունի:— Գրիչը՝ Կարապետ Քոչարյան:— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:— Ժամանակը՝ 1930—32 թթ.:— Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:— Ծանոթագրություն՝ մատյանը ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձևագիրը նրկացանում է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի № № 71/710—103/742 միաստի արձանագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1930 թ. սեպտեմբերի 8-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 1ա—31բ): Մատյանում կա նաև հաջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № № 1/743—51/793 միաստի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1931 թ. հունվարի 12-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 32ա—78բ), ինչպես նաև 1932 թ. հունվարի 5-ից մինչև նոյեմբերի 3 տեղի ունեցած № № Ա.—ԿԲ (1—62) միաստի արձանագրությունը (թթ. 81ա—142ա):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի վերոհիշյալ միաստի մասնակցել են Խորեն (Հայրապետական տեղակալ և Նախագահող Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի), Մեսրոպ (Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ), Բագրատ (Հյուսիսային Կովկասի թեմի առաջնորդ), Մատթեոս, Գարեգին և Գեորգ արքեպիսկոպոսները, ինչպես նաև զանազան թեմերի առաջնորդներ՝ Արտակ (Վրաստանի), Իսահակ (Ծիրակի) և Վրթանես (Ղարաբաղի) եպիսկոպոսները:

Գեորգ Ե. Սուրենյանց Կաթողիկոսի վախճանումից հետո, այս բոլոր ժողովներին նախագահել է Հայրապետական տեղակալ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը:

1930 թ. ժողովների մեծ մասում, թեմական, եկեղեցական, տնտեսական և առօրյա այլ հարցերից բացի, Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը զբաղվել է նաև ներքին և արտաքին թեմերի պատգամավորների, ինչպես նաև նոր կաթողիկոսի ընտրության ու այլ հարակից հարցերով:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

(Կազմի վրա գրված է)

№ 5

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի

Արձանագրությունների մատնան

19—IX—1930 թ. Ս. Էջմիածին:

Թ. 81ա.—1932 թ.:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Կազմի վրա գրված է)

1930:

(Պահպանակի վրա գրված է)

1930:

№ 5:

№ 648

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 344:— Պրակները՝ 19, յուրաքանչյուրը 18-ական թերթից:— Մեծությունը՝ $35.3 \times 22.5 \times 3.7$ սմ.:— Նյութը՝ դեղնավուն ապիտակ թուղթ:— Կազմը՝ հաստ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական թուղթ, որի վրա գաճազան նկարներ կան՝ խարիսխ, երկաթուղի, մեղու, մուրճ-մանգաղ, օձեր, զանազան գործիքներ, ինչպես նաև թղթի գործարանի մեծ նկար: Թղթի վրա գրված է.— Государственный трест „Гражданское дело“, ներքևում էլ Государственная фабрика „Свето“, Ф.З., Л.Н.Г.—Վիճակը՝ բավարար:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 39բ, 41բ—42բ, 44բ—45ա, 165ա—166բ, 216ա—216բ, 220բ—221բ, 316ա—317բ:—Տողերը՝ 37:—Գծումները՝ թուղթն ինքնին գծավոր է:—Գիրքը՝ շեղազիր:—Ջարդագրություն՝ չունի:—Գրիչներ՝ Մատթեոս և Գեորգ արքեպիսկոպոսներ, Արտակ եպիսկոպոս և նաև ուրիշ անձինք:—Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:—Ժամանակը՝ 1929—34 թթ.:—Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:—Մանրագրություն՝ մատյանը ստացված է 1983 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի № № 28/588—79/639 միստերի ատենագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1929 թ. մայիսի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 2ա—41ա): Մատյանում կա նաև հաջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № № 1/640—108/742 միստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1930 թ. հունվարի 8-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 43ա—123ա), № № 1/743—51/793 միստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1931 թ. հունվարի 12-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 123բ—164բ), № № Ա.—ԿԲ (1—62) միստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1932 թ. հունվարի 5-ից մինչև նոյեմբերի 3 (թթ. 167ա—220ա), № № Ա.—ԺԷ (1—17) միստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1932 թ. նոյեմբերի 18-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 222ա—237բ), № № Ա.—ՁԱ (1—81) միստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1933 թ. հունվարի 2-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 238ա—315բ), և վերջապես № № 1—27 միստերի վերաբերյալ, որոնք

գումարվել են 1934 թ. հունվարի 9-ից մինչև հունիսի 22 (թթ. 318ա—344բ):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի միստերին մասնակցել են որպես անդամ Խորեն, Բագրատ, Մատթեոս, Գարեգին, Գեորգ և Գյուտ արքեպիսկոպոսները, Արտակ, Վրթանես և Արսեն եպիսկոպոսները, ինչպես նաև 1934 թ. մայիսի 24-ից սկսած Թիֆլիզից հրավիրված Ստեփան Մալխասյանն և Երևանի թեմից հրավիրված Կոստանդին Գյուլնազարյանը:

Թ. 59ա.— 1930 թ. մայիսի 8-ին վախճանվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցը: 1923 թ. մարտի 4-ին գրած № 31 կոնդակով նա նշանակվել է Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադ-բեկյանին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահ:

Թ. 63ա.— Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի 1930 թ. մայիսի 23-ի № 30/669 արձանագրության ներքև Խորեն արքեպիսկոպոսն աստորագրում է որպես Հայրապետական տեղակալ և Նախագահող Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի:

1932 թ. նոյեմբեր ամսին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում կայացած Ազգային Եկեղեցական ընդհանուր ժողովը Խորեն արքեպիսկոպոսին ընտրում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Օծումից հետո Վեհափառ Հայրապետն այլևս չի մասնակցում Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի միստերին, սկսած 1932 թ. նոյեմբերի 18-ից (թ. 222ա):

Ազգային Եկեղեցական ժողովն ընտրել է նորակազմ Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամները, որոնք հետևյալներն են՝ Գարեգին և Գեորգ արքեպիսկոպոսներ, Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոս և Գանձակի թեմի առաջնորդ Արաքիս եպիսկոպոս:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 1ա.—Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի Արձանագրությանց մատենան
№ 5

1929 թ. Մալիս
Ս. Էջմիածին:

Թ. 42ա.—1930 թ.:

Թ. 123բ.—1931 թ.:

Թ. 167ա.—1932 թ.:

Թ. 238ա.—1933 թ.:

Թ. 318ա.—1934 թ.:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Կազմի կողքին գրված է)

№ 24:

Թ. 7ա.—Կատարել. Գ(եորգ) Կթղ.:

(Այսպես գրել է Վեհափառ Հայրապետը 1929 թ. հունիսի 12-ի միստի արձանագրության վերևի մասում: Այս միստում Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդն որոշել է՝ Ա. Հայ Եկեղեցու բոլոր թեմակալ առաջնորդներն ու նրանց միջոցով հավատացյալ հայ ժողովուրդը չլույս և բարեացակամ մնալ դեպի Խոր-

նըրդային իշխանությունը, չյոյատրել հակադեպ-
փոխական ելույթներ, եկեղեցական-կրօնական հան-
գամանքներն ու հաստատությունները չօգտագործել
հակախորհրդային պրոպագանդի համար, որպիսի
ընթացքը դատապարտելի և պատասխանատու-
թեան ենթակա համարուել է և կրհամարուի աչ-
սուհեռն ևս» և Բ. Ատրպատականի թեմի առաջ-
նորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թադևոսյանն
ես է կանչվում Մայր Աթոռ այլ պաշտոնի համար
(թ. 7թ):

Թ. 227թ.—(Արտակ եպիսկոպոս իր ստորագրու-
թյան կողքը գրել է) ձեռնպահ է երկուսի ձեռնա-
դրութ (եան) վերաբերմամբ (խոսքը վերաբերվում
է Մայր Աթոռի միաբաններ Թադև Մ. վրդ.ի և
Դանիել Մ. վրդ.ի եպիսկոպոս ձեռնադրության մա-
սին):

Թ. 250ա.—(Արտակ եպիսկոպոս իր ստորագրու-
թյան կողքը գրել է) Պակասած ալիքի մասին ու-
նեմ առանձին կարծիք: Պատասխանատու վնա-
սար(ար)ները պիտի տուժեն ալիքի որոշ քանա-
կով:

Թ. 334թ.—Ծանօթ. Ուղղած է «երկուսը» և գըր-
ւած է «երեք»: Դիւանապետ և անդամ Գերագույն
Հոգևոր Խորհրդի՝ Արտակ Նպա.:

(Մատյանի վերջում կան անկարևոր ձևագիր
հիմն թղթեր):

№ 649

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄՍՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 223:— Պրակները՝ 11, յուրաքանչյու-
րը 20-ական թերթից:— Մեծությունը՝ 29.5×20.3×
2.4 սմ.:— Նյութը՝ դեղնավուն հասարակ թուղթ:—
Կազմը՝ բարակ սովորաթուղթ:— Պահպանակները՝
սկզբում և վերջում մեկական հասարակ դեղին
թուղթ:— Վիճակը՝ բավարար, սակայն կազմը պոկ-
ված է:— Գրությունը՝ միապուն:— Դատարկ թղ-
թերը՝ 3թ—4թ, 117ա, 209ա—223թ:— Տողերը՝ 29:—
Գծումները՝ թուղթ ինքնին գծավոր է:— Գիրը՝
շեղագիր:— Ջարդագրություն՝ չունի:— Գրիչը՝ Ար-
տակ եպիսկոպոս և այլ անձինք:— Պատվիրատուն՝
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խոր-
հուրդ:— Ժամանակը՝ 1934—37 թթ.:— Վայրը՝ Ս.
Էջմիածնի վանք:— Ծանոթագրություն՝ մատյանը
ստացված է 1988 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի
արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի Գերա-
գույն Հոգևոր Խորհրդի № № 30—66 նիստերի
ատենագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի
են ունեցել 1934 թ. հուլիսի 10-ից մինչև դեկտեմ-
բերի 31 (թթ. 2ա—40թ): Մատյանում կա նաև հա-
ջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № № 1—
55 նիստերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են
1935 թ. հունվարի 21-ից մինչև դեկտեմբերի 31

(թթ. 41ա—108ա), № № 1—62 նիստերի վերա-
բերյալ, որոնք գումարվել են 1936 թ. հունվարի
22-ից մինչև դեկտեմբերի 30 (թթ. 108թ—180թ) և
վերջապես № № 1—24 նիստերի վերաբերյալ, ո-
րոնք գումարվել են 1937 թ. հունվարի 12-ից մին-
չև հունիսի 29 (թթ. 181ա—208թ):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նիստերին մասնակ-
ցել են միայն երեք անդամներ՝ Գեորգ արքեպիս-
կոպոս, Արսեն և Արտակ եպիսկոպոսներ: Գարե-
գին արքեպիսկոպոս մասնակցել է միայն սկզբի
ժողովներին (1934 թ. № № 30—47), որից հետո
նա մեկնել է արտասահման (1934 թ. հոկտեմբե-
րին):

Թ. 19ա.— ... Տ. Գարեգին Արքեպ.ը կարգած
է «Նուիրակ և Հայրապետական ներկայացուցիչ»
արտաքոյ Խորհրդային Միության բոլոր եկեղեցա-
կան գործերը կարգադրելու, յատկապես Երուսա-
ղեմը կազմակերպելու և Ամերիկայի թեմը կարգա-
վորելու և խաղաղացնելու, այլև տիրոջ հաշտության՝
Մայր Տաճարի և Մայր Հայրենիքի վերաշինության
գործին աջակից լինելու հրավեր կարդալու:

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամների բացա-
կայության հետևանքով շատ անգամ նիստերը
գումարվել են երկու հոգով՝ Գեորգ և Արտակ Սըր-
բազանների ներկայությամբ: Մի անգամ էլ (թ.
147թ, նիստ № 39, 31 հուլիսի 1936 թ.) ներկա է
եղել Հյուսիսային Կովկասի և Աստրախանի թեմի
առաջնորդ Սարգիս Եպիսկոպոս:

Մատյանում գտնվող սկզբի արձանագրություն-
ների ներքև ստորագրել է միայն Արտակ Եպիս-
կոպոսը (թթ. 2ա—125թ, 1934—36 թ. մարտ ա-
միսը): Այս բոլորովին ստորագրություն չկա
մինչև 1936 թ. դեկտեմբերի 22 (բացառությամբ մի
քանիսը, որտեղ Արտակ Սրբազանն է ստորա-
գրել):

1936 թ. դեկտեմբերի 30-ից մինչև 1937 թ. հու-
նիսի 20-ի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նիստերի
արձանագրության ներքև ստորագրել է միայն նա-
խագահը՝ Խորեն Կաթողիկոս Ամենայն Հայոցը:

Թ. 119թ.—1936 թ. մարտի 5-ի № 12 արձանա-
գրությունը չի գրված:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

(Կազմի վրա գրված է)

№ 7

Մատենա

Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհ.ի

Արձանագրությունաց.

106 Յուլիսի 1934 թ., 1935, 1936, 1937:

Թ. 1ա.—(Նույնը կրկնված է պատեղ, միայն ա-
վելի գրված է հետևյալը).

Ս. Էջմիածին:

Թ. 41ա.—1935:

Թ. 108թ.—1936 թ.:

Թ. 181ա.—1937:

ՀԻՇՈՏԱՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 114ա.—Գտնելով լետին միտք որոշման մէջ՝ ձեռնպահ եմ:

Արտակ եպիսկոպոս:

Թ. 115բ.—Ձեռնպահ եմ: Արտակ եպիսկոպոս:

№ 650

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵԱՆ

Թերթերը՝ 98:— Պրակները՝ 4:— Մեծությունը՝ 29.4×21×1.8 սմ.:— Նյութը՝ դեղնած շատ հասարակ թուղթ:— Կազմը՝ բարակ ստվարաթուղթ:— Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում մեկական վարդագույն հասարակ թուղթ:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միապուն:— Դատարկ թղթերը՝ 43բ:— Տողերը՝ 29:— Գծումները՝ թուղթ ինքնին գծավոր է:— Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրություն՝ չունի:— Գրիչը՝ Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյան և Արսեն արքեպիսկոպոս Ղլտճյան:— Պատվիրատուն՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդ:— Ժամանակը՝ 1938—41 թթ.:— Վայրը՝ Ս. Էջմիածնի վանք:— Մանրագրություն՝ մատչանք ստացված է 1988 թ. ապրիլի 11-ին Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագիրը ներկայացնում է Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի № № 1—40 միատերի ատենագրության մատյանը: Այս ժողովները տեղի են ունեցել 1938 թ. հունվարի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 1ա—43ա): Մատյանում կա նաև հաջորդ ժողովների արձանագրությունն ևս, № № 1—21 միատերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1939 թ. հունվարից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 44ա—71բ), № № 1—15 միատերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1940 թ. հունվարի 30-ից մինչև դեկտեմբերի 31 (թթ. 72ա—80ա) և վերջապես № № 1—9 միատերի վերաբերյալ, որոնք գումարվել են 1941 թ. հունվարի 15-ից մինչև հուլիսի 31 (թթ. 90բ—98բ):

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի միատերին մասնակցել են միայն երեք անդամներ՝ Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյան, Լիսեն եպիսկոպոս Ղլտ-

ճյան և Վրթանես եպիսկոպոս (միայն 1938 թ. մայիսի 31-ից մինչև 1939 թ. ապրիլի 25):

1938 թ. ապրիլի 6-ին վախճանվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը:

Թթ. 14ա—բ.—Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը լսել է Արսեն արքեպիսկոպոս Ղլտճյանի «Ապրիլի 19-ի լայտարարությունը հանգուցեալ Ս. Խորեն Ա. Կաթողիկոսի 1936 թ. Ապրիլի 18-ին № 620 Հայրապետական կոմակով Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ՝ Ս. Գեորգ Արքեպիսկոպոսին Ամ. Հյց. Հայրապետի տեղակալ կարգելու մասին: Որոշեցին առանդական եղանակով հաղորդել այս մասին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Պատրիարքներին և բոլոր թեմերի Առաջնորդներին»:

Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը 1938 թ. № № 1—11 միատերի արձանագրության ներքև ստորագրել է որպես Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ միայն, իսկ 1938 թ. ապրիլի 19-ից սկսած (տեսնել թ. 14բ) արդեն հանդես է գալիս որպես Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նախագահող և Հայրապետական տեղակալ:

Թթ. 30ա—34ա.—Երեք եպիսկոպոսներից բաղկացած Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը լսել է Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր Մովսեսյանի միաբանությունից հրաժարման հարցը և որոշել է նրան «1. հանել Մայր Աթոռի միաբանության շարքից և 2. գրկել նրան հոգևոր կոչումից ու դասել աշխարհականաց կարգը»:

ՀԻՇՈՏԱՎԱՐԱՆՆԵՐ

(Կազմի վրա գրված է հետևյալը)

№ 8

Մատենա

արձանագրությանց

Ս. Էջմիածնի

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի

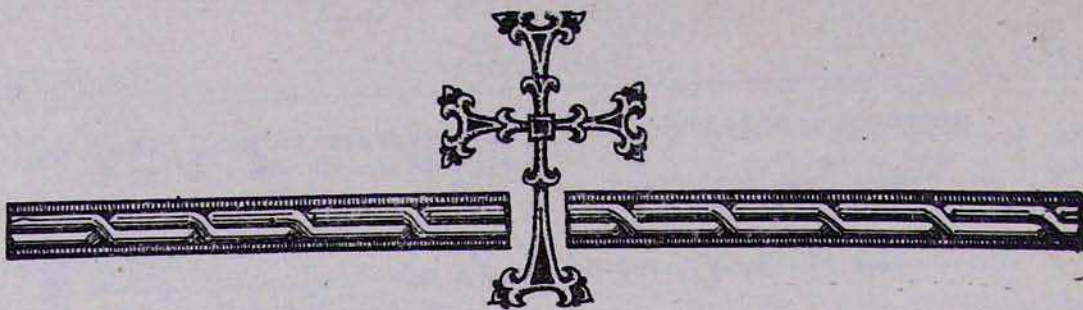
1 Յունվար 1938 թ.

Թ. 48բ.—1939 թ.:

Թ. 71բ.—1940:

Թ. 90ա.—1941:

(Ծարումակելի)

**ՀԱՆԳԻՍ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻՎ Տ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՔԱՀԱՆԱ
ՔԱՂԱՔԶՅԱՆԻ
(1940—1987)**

Ս/թ. նոյեմբերի 9-ին, ժամը 14.30-ին, ի Տեր հանգյալ Թբիլիսիի Ս. Էջմիածին եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Համբարձում քահանա Քաղքեչյանը:

Նոյեմբերի 8-ին, կիրակի օրը, Գյուտ խաչի տոնին, Տեր Համբարձումը իր վերջին սուրբ պատարագն է մատուցում Թբիլիսիի Ս. Էջմիածին եկեղեցու խորանի վրա և քարոզում օրվա սուրբ տոնի առթիվ՝ ավետարանական պատգամը տալով իր հոգևոր հոտին:

Նոյեմբերի 9-ին, երկուշաբթի օրը, Տեր Համբարձումը կատարում է առավոտյան ժամերգություն:

Նույն օրը, հետ ճաշու, եկեղեցում, աթոռին նստած, Ս. Գիրքը ձեռքին, ժամը 14.30-ին սրտի կաթվածից վախճանվում է Տեր Համբարձումը 47 տարեկան երիտասարդ հասակում:

Նոյեմբերի 10-ին, Ս. Էջմիածին եկեղեցում վերջին «Հոգվոցն» արտասանվելուց հետո, հանգուցյալի հարազատները հանգուցյալի դին տեղափոխում են Մայր Հայրենիք, Էջմիածին:

Տ. Համբարձում քհն. Քաղքեչյանը ծնվել է Երուսաղեմում 1940 թվականի մայիս ամսին: 1947 թվականին ընտանիքով հայրենադարձվել են Մայր Հայրենիք և բնակություն հաստատել Էջմիածին քաղաքում:

1947—1958 թթ. սովորել է Էջմիածնի № 2 միջնակարգ դպրոցում: 1958-ին դըպրոցն ավարտելուց հետո, աշխատանքի է անցել կապի հանգուցում:

1964—1967 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի կապի տեխնիկումի փոստային բաժինը:

1968—1972 թթ. աշխատել է Երևանի № 48 կապի բաժանմունքում, որպես փոստի վարիչ:

1972—1983 թթ. աշխատել է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարանում՝ միաժամանակ հետևելով ծիսական արարողություններին:

1983 թվականին սովորել և աւարտել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի քահանայական դասընթացը և նույն տարվա հունիս ամսին, քննությունները հաջողությամբ հանձնելուց հետո, ձեռնադրվել է քահանա՝ ձեռամբ Ս. Ներսես արքեպիսկոպոս Պոզապայանի:

1983—1985 թթ. ծառայել է Ռուստովի շրջանի Չալտր գյուղի Սուրբ Համբարձում եկեղեցում:

1985-ից 1987 թվականի հունվար ամիսը ծառայել է Օրջոնիկիձեի հայոց եկեղեցում:

1987 թվականի ապրիլ ամսից Ս. Համբարձում քահանա Քաղքեջյանը նշանակ-

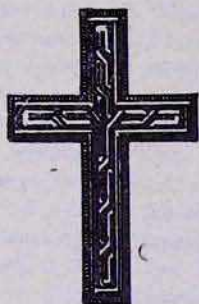
վել է հոգևոր հովիվ Թբիլիսիի Ս. Էջմիածին եկեղեցում:

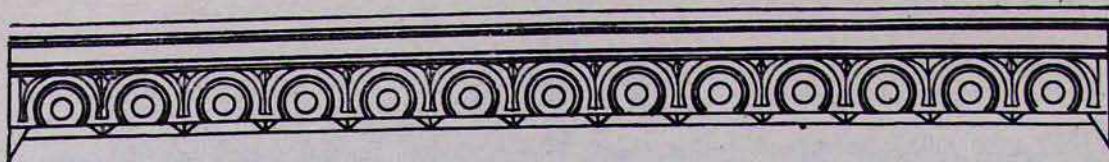
Ս. Համբարձում քահանա Քաղքեջյանը իր հոգևոր ծառայության ընթացքում արժանացել է Թբիլիսիի հայոց հավատացյալ հոտի, եկեղեցական վարչության և հոգևոր առաջնորդի բարձր գնահատանքին:

Ոչ ևս է Տեր Համբարձումը, բայց կա և կմնա նրա թողած աղոթանքներ շունչն ու քաղցր հիշատակը Թբիլիսիի հայության սրտում:

Հիշատակն արդարոց օրհնությամբ եղի-
ցի:

ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐՍՅՅԱՐՅԱՆ

Յ Ա Ն Կ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1987 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հետագրերն ու գրությունները, Ա. 11:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա. 14:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրաստիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հետագրեր Նոր տարվա առթիվ (Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Հրանդ Ոսկանյանի, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆառլե Սարգսյանի, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր կրոնական գործերի խորհրդի նախագահ Կոնստանտին Խարչևի և Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ստեփան Վարդանյանի միջև), Ա. 15:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Նոր տարվա առթիվ, Ա. 24:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական հեռագիրը Ալեքսանդրիայի և Համայն Աֆրիկայի Հունաց Ուղղափառ Եկեղեցու նորընտիր Պատրիարք Նորին Սրբություն Պարթենիոսի Նորին Սրբություն Պարթենիոսի պատասխան հեռագիրը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Բ—Գ. 7:

Ալեքսանդրիայի և Համայն Աֆրիկայի Հունաց Ուղղափառ Եկեղեցու նորընտիր Պատրիարք Նորին Սրբություն Պարթենիոսի պատասխան հեռագիրը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Բ—Գ. 7:

Նորին Սուրբ Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Համայն Վրաստանի Պատրիարք-կաթողիկոս Նորին Սրբություն Իվա Բ-ի միջև փոխանակված հեռագրեր՝ Վրաստանում պատահած տարերային աղետի առթիվ, Բ—Գ. 8:

Վրաստանի հայոց թեմի նյութական օգնությունը Վրաստանի աղետյալներին, Բ—Գ. 12:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի խոսքը («Մեր Աստվածը խաղաղության Աստված է») Մոսկվայի միջազգային համաժողովում, Բ—Գ. 16:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի խոսքը «Մարանական հավաքին» նվիրված աշխարհի խաղաղությանը, Բ—Գ. 23:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հետագրերն ու գրությունները, Դ. 6:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Դ. 9:

Հայրապետական ողջույններ ԱՄՆ-ի և Կանադայի հոգևորականաց և պատգամավորական ժողովներին, Դ. 10:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագիրը ՀԲԸՄ-ի նախագահ Ալեք Մանուկյանին, Դ. 16:

ՀԲԸՄ-ի նախագահ Ալեք Մանուկյանի պատասխան հեռագիրը, Դ. 16:

Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Երևանի առաջնորդամիստ Ս. Սարգիս եկեղեցում, Դ. 18:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Ս. Գալանե վանքում, Աստղիկ Քյուրքճյանի շիրիմին, Դ. 49:

Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի դիմումագիրը Եվրոպական Պատվամեծի նախագահ Նորին Գերագանցություն Լորտ Փլամպ Բոլշիյին, Ե—Զ. 6:

Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի դիմումագիրը Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի ընդհանուր քարտուղար դոկտ. Էմիլիո Կաստրոյին, Ե—Զ. 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի խոսքը լիբանանահայությանը, Ե—Զ. 10:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքը Ֆրանսիայի և Արևմտյան Եվրոպայի հոգևորականաց համագումարին, Ե—Զ. 12:

Ֆրանսիայի և Արևմտյան Եվրոպայի հոգևորական

նաց համագումարի անունից Գյուտ եպիսկոպոս Նազգաշյանի պատասխանը Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետին, Ե—Ձ 18:

Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի շնորհավորական գիրը Վոլոկոլամսկի և Յուրևսկի նորոգման միտրոպոլիտ Պիտիրիմին, Ե—Ձ 14:

Վոլոկոլամսկի և Յուրևսկի միտրոպոլիտ Պիտիրիմի պատասխանը Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետին, Ե—Ձ 15:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի և գերաշնորհ Ս. Տիրապարտեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի միջև փոխանակված հեռագրեր, Ե—Ձ 16:

Ռումին Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք Նորին Սրբություն Թեոֆիլոսի պատասխանը Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետին, Ե—Ձ 17:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայոց արևելյան թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանի պատասխան հեռագրերը Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետին, Ե—Ձ 18:

Էստոնիայի Ավետարանական-Լուսերական Եկեղեցու և Մայր Աթոռի միջև փոխանակված հեռագրեր, Է 6:

Վեհապետ Հայրապետի օրհնության խոսքը Ս. Գեղարդ վանքի տաճարում, Է 11:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի ողջույնի խոսքը Ս. Էջմիածնում Խաղաղության Քրիստոնեական Կոնֆերանսի Եստաշրջանի բացման առթիվ, Է 23:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի օրհնության խոսքը Խաղաղության Քրիստոնեական Կոնֆերանսի Եստաշրջանի մասնակիցներին, Եստաշրջանի փակման առթիվ, Է 28:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի խոսքը հոգևոր ճեմարանի 1986—1987 ուսումնական տարեշրջանի փակման հանդեսին, Է 47:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի և Ռումինիայի ու Բուլղարիայի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Տիրապարտեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի միջև փոխանակված հեռագրեր՝ Բուխարեստում Հայ Մշակույթի Տան և թանգարանի բացման առթիվ, Է 8:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Բուխարեստի Հայ Մշակույթի Տան և թանգարանի բացման առթիվ, Է 6:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի խոսքը Վեհապետում՝ իր ծննդյան և գահակալության տարեդարձներին նվիրված հանդիսության ժամանակ, Թ—Ժ 4:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի խոսքը Արարատյան թեմի նորակառույց առաջնորդական շենքի բացման առթիվ, Թ—Ժ 9:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի խոսքը Էջմիածին քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորակառույց զանգակատան բացման առթիվ, Թ—Ժ 15:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի օրհնության

խոսքը Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացման հանդիսության ժամանակ, Թ—Ժ 22:

«Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի թղթակցի հարցազրույցը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի հետ, ԺԱ—ԺԲ 8:

Փրկության պահը. Պատմություն. Հայրենիք («Նովոյե վրեմյա» ամսագրից), ԺԱ—ԺԲ 6:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի զրույցը «Դրուժբա ճարդով» հանդեսի թղթակցների հետ, ԺԱ—ԺԲ 12:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի շնորհավորական հեռագիրը Էստոնիայի Ավետարանական-Լուսերական Եկեղեցու արքեպիսկոպոս Կոնո Պալուլային, ԺԱ—ԺԲ 32:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի օրհնության հեռագիրը Իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Ավագ եպիսկոպոս Ասատուրյանին՝ դոկտ. Հասարաթ Միքայելյանին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի շքանշանով պարգևատրելու առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 48:

Եվրոպական եկեղեցիների Համաժողովի ընդհանուր քարտուղար Ժան Ֆիշերի շնորհակալական նամակը Նորին Սրբություն Վազգեն Ա կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ԺԱ—ԺԲ 58:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՌՈՋՆԵՐ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի Սուրբ Ծննդյան քարոզը՝ արտասանված Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Ա 8:

Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի քարոզը Մայր տաճարում, Բ—Գ 3:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի զատկական քարոզը՝ արտասանում Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Դ 3:

Գ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅԾԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ընդունելություն Հայկական ՍՍՀ Միմիստրների խորհրդում, Ա 19:

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Վեհապետ Հայրապետը Երևանի առաջնորդանիստ Ս. Սարգիս եկեղեցում, Դ 17:

ՊԵՏՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱԼՅԱՆ—«Ես Էլ եկել եմ իբրև ուխտավոր», Է 8:

Դ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Մայր Աթոռի Դիվանի 14 հունվար 1987 թ. հայտարարությունը՝ 5 հունվար 1987 թ. հայրապետական վճռով Մաշտոց և Պաակ արևմտների կարգադրյալ անկու մասին, Ա 38:

Հաղորդագրություն (Սույն թվականի մարտի 10 և 12 օրերին Վեհապետում, Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետի նախագահությամբ, գումարված Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի երկու լիազորմար նիստերի մասին), Բ—Գ 11:

Մայր Աթոռի Դիվանի ծանուցումը՝ Էջմիածին քաղաքի Ս. Գայանե վանքի ծիսակատար քահանա Ս. Նշան Բեկլեղյանին հայրապետական վճռով կարգադրված անելու մասին, Դ 33:

Հաղորդագրություն (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Հայրապետի՝ Եվրոպական Պառլամենտի նախագահ Նորին Գերազանցություն Լորտ Փլամպ Բոլեշիլին և Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի գլխավոր քարտուղար Հայր Էմիլիո Կաստրոյին ուղղված դիմումագրերի մասին), Ե—Ջ 5:

Հաղորդագրություն (Հայկ սարկավագ Չուլջանի, Ռոբերտ սարկավագ Ադամյանի, Սամվել սարկավագ Կոչյանի, Ռազմիկ սարկավագ Իսախանյանի և Գևորգ սարկավագ Մկրտչյանի կուսակրոն քահանա ձեռնադրվելու մասին), Է 18:

Հաղորդագրություն (Խաղաղության Քրիստոնեական Կոնֆերանսի «Մերձավոր Արևելք» ենթահամաժողովի հունիսի 12—15 օրերին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում գումարած տարեկան նստաշրջանի մասին), Է 19:

Հաղորդագրություն (Անտիոքի և Համայն Արևելքի Հույն կաթողիկ Եկեղեցու Պատրիարք Նորին Ամենապատվություն Մաքսիմոս Ե Հաքիմի հունիսի 6—8 օրերին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում գտնվելու մասին), Է 21:

Հաղորդագրություն (Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ Էջմիածին քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորակառույց զանգակատան բացման մասին), Թ—Ժ 11:

Հաղորդագրություն (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների քրիստոնեական տարբեր Եկեղեցիների ներկայացուցիչների՝ սեպտեմբերի 4—7 օրերին հյուրաբար Մայր Աթոռում գտնվելու մասին), Թ—Ժ 19:

Հաղորդագրություն (Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի հոկտեմբերի 14-ից նոյեմբերի 28-ը ԱՄՆ և Կանադա կատարած հովվապետական այցելության մասին), ԺԱ.—ԺԲ 21:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ի սեր կարգ ու կանոնի, Ա 3:

Աղմուկ վառ ոչնչի, Ե—Ջ 3:

Երանելի օրեր, Է 3:

Ձ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ

Սուրբ Ծննդյան հանդիսություններ Մայր Աթոռում, Ա 20:

Ամանորը Մայր Աթոռում, Ա 21:

Սուրբ Ստեփանոսի տոնը և սարկավագական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Ա 26:

Հայրապետական գնահատություն (Տ. Նդիշև քահանա Բաղրամյանին, Տ. Գուրգեն քահանա Աշուրյանին և Տ. Արտակ քահանա Սիմոնյանին վե-

հափառ Հայրապետի կողմից սվագ քահանայության պատիվ շնորհելու և Տ. Վաղարշակ քահանա Բաղումյանին օրհնության կոնկակ տալու մասին), Ա 29:

Մեղքոնյան կրթական հաստատության երգչախումբը Մայր տաճարում, Ա 30:

Եկեղեցական բեմ. լուրեր, Ա 37, Բ—Գ 40, Դ 31, Ե—Ջ 29, Է 40, Ը 14, Թ—Ժ 34, ԺԱ.—ԺԲ 29:

ՎՈՂՈՂՑԱ ԱԲՐԱՀԱՄՑԱՆ—Սրբոց Վարդանանց տոնակատարությունը և վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը Մայր Աթոռում, Բ—Գ 25:

Վեղարի տվչություն, Բ—Դ 32:

Քահանայական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Բ—Գ 34:

Վեհափառ Հայրապետի հանդիպումը Խորհրդային Միությունում հավատարմագրված արտասահմանի լրագրողների հետ, Դ 21:

Սուրբ Հարության տոնը Մայր Աթոռում, Դ 22:

Մեծ եղևոնի տարելիցը Մայր Աթոռում, Դ 25:

Աղբյուր-հուշարձանի բացում Ս. Շողակաթ եկեղեցում, Դ 47:

Տիկին Աստղիկ Քյուրքջյանի անյունատուփը Մայր Հայրենիքում, Դ 49:

Այցելություններ Մայր Աթոռ, Ե—Ջ 19:

Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն, Ե—Ջ 21:

Անտիոքի և Համայն Արևելքի Հույն կաթողիկ Եկեղեցու Պատրիարք Նորին Ամենապատվություն Մաքսիմոս Ե Հաքիմը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Է 15:

Արեղակյան ձեռնադրություն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Է 31:

Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն, Ը 11:

Հայոց Հայրապետի ծննդյան և գահակալության տարեդարձներին նվիրված հանդիսություն Մայր Աթոռում, Թ—Ժ 3:

ՍԵՐՈՎԱԲ ԱԲԵՂԱ ԻՍԱԽԱՆՑԱՆ—Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան բացումը, Թ—Ժ 13:

Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն, Թ—Ժ 25:

«Համագտնան» ժամերգություն Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում, Թ—Ժ 28:

Պաշտոնային ուխտավորների խումբը Մայր Աթոռում, Թ—Ժ 30:

Ամերիկահայ ուխտավորների խումբը Մայր Աթոռում, Թ—Ժ 33:

Պորտուգալիայի նախագահը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, ԺԱ.—ԺԲ 24:

Ավստրալիայի արտաքին գործերի մինիստրը Մայր Աթոռում, ԺԱ.—ԺԲ 27:

Մեծահարգ տիար Կոնստանտին Խարչիկի այցը Արարատյան հայրապետական թեմ, ԺԱ.—ԺԲ 28:

Պատմական մասունք, ԺԱ.—ԺԲ 41:

Է. ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Կիպրոսի Մեղքոնյան վարժարանի տնօրենուհի, պատմական գիտությունների դոկտոր տիկին Ա. Գապի Նասիբյանի բանախոսությունը հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում՝ իր «Մեծ Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1915—1923 թթ.» գրքի մասին, Ա 30:

Գրական երեկո՝ նվիրված արևմտահայ բանաստեղծության, Բ—Գ 42:

Գրական-երաժշտական երեկո՝ նվիրված հինգերորդ դարի հայ հոգևոր երգարվեստին, Ե—Զ 33:

Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի 1986—1987 ուսումնական տարվա փակման հանդեսը, Է 44:

Հոգևոր ճեմարանի վերաբացման հանդիսությունը, Թ—Ժ 21:

Ը. ԿՐՈՆԱ.—ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Ա 39:

ՆԱՐԵԿ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՏԱՐՅԱՆ—Քարոզ, Ա 41:

Ռումին Ուղղափառ Եկեղեցու նոր հովվապետի գահակալությունը, Ա 43:

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ—Քարոզ, Բ—Գ 47:

ԶԱՎԵՆ ԱԲԵՂԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ—Քարոզ, Բ—Գ 50:

ՍԱՄՎԵԼ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ—Քարոզ, Բ—Գ 52:

Երեկո՝ նվիրված Հայ Առաքելական Եկեղեցուն (Մոսկվա), Բ—Գ 56:

Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Տ. Զավեն արքեպս. 2իմչիմյանի քարոզը Մալր տաճարում, Դ 34:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Դ 37:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԱԲԵՂԱ ՀՈՎՀԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Դ 39:

ԱԲԵԼ ԱԲԵՂԱ ՕՂՈՒԳՅԱՆ—Քարոզ, Դ 41:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ—Համբարձման քարոզ, Ե—Զ 46:

Տ. ՄԻՔԱՑԵԼ ՔԱՀԱՆԱ ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ—Քարոզ, Ե—Զ 53:

ԳԵՎՈՐԳ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԱԶԱՊԱՀՅԱՆ—Քարոզ, Ե—Զ 55:

ԳԱՌՆԻԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ—Քարոզ, Ե—Զ 57:

ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵՐԱՅՐԱՐՅԱՆ—Ծով, Պահք, Նավակատիք և Ուտիք, Ե—Զ 59:

ՊԱՐԳԵՎ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ—Աստվածամաչումը ըստ Եկեղեցու հայրերի, Ե—Զ 101:

Աստվածաբանության թեկնածուի թեզերի բանավոր պաշտպանությունը, Է 42:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀՈՎՀԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Է 50:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Ը 8:

Տ. ԶԱՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ 2ԻՆ2ԻՆՅԱՆ—Քարոզ, Թ—Ժ 37:

Էստոնիայի Ավետարանական-Լուսերական Եկեղեցու նոր պետի գահակալություն հանդիսությունները Տալլինում, ԺԱ.—ԺԲ 31:

ՆԱՐԵԿ ԵՊՍ. ՕԱՔԱՐՅԱՆ—Քարոզ, ԺԱ.—ԺԲ 36:

ԱՐԱՄ ՎՐԴ. ԲՈՅԱԶՅԱՆ—Քարոզ, ԺԱ.—ԺԲ 38:

Թ. ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց արևմտեան թեմի քարեխմամ առաջնորդ գերազնոր Տ. Վաչէ արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի քահանայական ձեռնադրությունը 85-ամեակի տոնախմբություններ, Դ 28:

ՆՈՐԱՅՐ ՔԱՀԱՆԱ ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ—Արարատյան հայրապետական թեմում, Դ 44:

Եպիսկոպոսական պատարագ Կիրովականում, Ե—Զ 31:

Լուրեր Իրաքից, Ե—Զ 61:

Ամաթերտամի հայ եկեղեցվո պատմական շենքը վերագնված, Ե—Զ 65:

Արևմտեան Երոպայի հայ հոգևորականաց խորհրդակցություն Լիոնի մեջ, Ե—Զ 66:

ԱՍՈՂԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ—Հայոց եկեղեցու հիմնարկեք Բելգիայի Բրյուսել մայրաքաղաքում, Ե—Զ 67:

Հովվական այցելություն հնդկահայ գաղութ, Ե—Զ 68:

Անտիոքի Ասորի Ուղղափառ Եկեղեցու Պատրիարքի այցը Ավստրալիայի հայոց եկեղեցի, Ե—Զ 69:

ՎԱՐԴԱՆ ԱԲԵՂԱ ԴԻԼԱՆՅԱՆ—Նոր տապանաքար Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի գերեզմանին, Ե—Զ 71:

Տ. ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ գերազնոր Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը ԱՄՆ-ում, Է 52:

Տ. ԶԱՏԻԿ ԱԲԵՂԱ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ—Արևմտյան Եվրոպայի հայ հոգևորականաց համագումարը, Է 55:

Այցելություն Ադեքսանդրիոյ Յունաց Պատրիարքին, Է 58:

Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ գերազնոր Տ. Զավեն արքեպս. 2իմչիմյանը ընդունում է Մերձավոր Արևելքի Հայ Ավետարանական Եկեղեցիների նախագահ վերապատվելի Հովհաննես Գարձյանին, Է 60:

Ապրիլյան տոնակատարություններ Բաղդադում, Է 61:

Պուրբեշի Հայ Մշակույթի Տան և թանգարանի բացման հանդիսություն, Ը 4:

Արարատյան հայրապետական թեմում, Ը 16:

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի ընդհանուր բարտուղարի այցը Եգիպտոսի հայոց եկեղեցի, Ը 18:

«Պրո-Օրիենթալ» կազմակերպության ընդհանուր քարտուղար դոկտ. Ալֆրեդ Օթրիմանի այցելությունը Կաֆիրի ազգային առաջնորդարան, Ը 19:

Կ. Պուլի Տիեզերական Պատրիարք Նորին Ամենապատվություն Դեմետրիոսի և Ալեքսանդրիայի ու Համալս Աֆրիկայի Պապ և Պատրիարք Նորին Ամենապատվություն Դարթենիոսի համատեղ ա. պատարագը Կահիրեի Ս. Նիկողայոս եկեղեցում, Ը 19:

ՍԱՀԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Համդիսություններ Սեմյ Էթիմի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցվո օծման երրորդ տարեդարձին առթիվ, Ը 20:

Լուրեր Լիմնից, Ը 20:

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Արարատյան հայրապետական թեմի նորակառույց առաջնորդական շենքի բացումը, Թ—Ժ 6:

ԱՎԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Օրհնություն վարդենիսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Ս. Սեդակի, Թ—Ժ 40:

ՀԱԿՈԲ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ—Մրգավանի (Արարատի շրջան) Ս. Հակոբ եկեղեցու կենտրոնական գմբեթի խաչի օծման արարողությունը, Թ—Ժ 43:

Վրաստանի հայոց թեմում, Թ—Ժ 43:

ՎԱՆԱՏՈՒՐ—Խաչվերացի տոնակատարությունը Պուրկազի մեջ, Թ—Ժ 44:

ԱՎԵՏԻՍ ՔՀՆ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գմբեթի խաչի օծումը, ԺԱ—ԺԲ 33:

Վերանորոգվում է Ծուշիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, ԺԱ—ԺԲ 35:

Լուրեր Ավստրալիայից, ԺԱ—ԺԲ 46:

Լուրեր Իրաքից, ԺԱ—ԺԲ 47:

Հայերեն պատկերազարդ ձեռագիր Ավետարանների ցուցահանդես Լոնդոնում, ԺԱ—ԺԲ 50:

Ժ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՐՔԵՐՈՒՄ

ԱՆԱՆԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԱԲԱԶՅԱՆ—Միջազգային համաժողով Մոսկվայում «Հանուն միջուկազերծ աշխարհի, հանուն մարդու վերապրումի» թեմայով, Բ—Գ 13:

Խաղաղության համաժողովին նվիրված հավաք Մայր Աթոռում, Բ—Գ 21:

Լուրեր Մոսկվայից, Դ 51:

ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—Քրիստոնեական Խաղաղության Համաժողովի հավաքը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Է 23:

ԺԱ. ԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՀԱԳԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ—Ավարացում, Բ—Գ 30:

ԳԵՎՈՐԳ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԿՐՏՅԱՆ—Իմ Հայրենիք, Բ—Գ 55:

ԱՍՈՂԻԿ ԱՐԵՂԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆ

Մայր մեր, Բ—Գ 61:

«Բնորո մայրերը կույս են...», Բ—Գ 62:

Մայր խաղաղության, Բ—Գ 62:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ—Հոգևոր խոհեր Մեծ Պահոց առթիվ, Դ 23:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ—Հերոսական, Ե—Զ 44:

ԱՐԱՄ ԱՐԵՂԱ—Եկեղեցին Հայկական, Ը 22:

ԿԱՐՈՅ ԾՈՊՈՅՆԱՆ—Պուրկազի Ս. Խաչ եկեղեցին, Թ—Ժ 46:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

Զմռան երգ, ԺԱ—ԺԲ 45:

Աշուն, ԺԱ—ԺԲ 48:

ԱՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲՈՅԱԶՅԱՆ—Խաղաղության անձրև, ԺԱ—ԺԲ 45:

ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՓՈՒԶՅԱՆ—Ոսկե լումա, ԺԱ—ԺԲ 56:

ԺԲ. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՍՅՈՒՆԻ—Միաշարաթ օր հանգստեան, Թ—Ժ 95:

ԺԳ. ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՅԱՆՔ

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի միջեկեղեցական տիեզերական օժանդակության համագումար Կիպրոսում, Ա 44:

Էկումենիկ աղոթք Մոսկվայում, Բ—Գ 57:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆ—Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Կենտրոնական կոմիտեի տարեկան նստաշրջանը Ժնևում, Բ—Գ 58:

Եվրոպական եկեղեցիների Համաժողովի նոր նըստաշրջան Ծվեցարիայում, Ե—Զ 73:

ՊԱՐԳԵՎ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ—Միջազգային գիտական-եկեղեցական համաժողով Մոսկվայում, Ե—Զ 74:

Եվրոպական եկեղեցիների Համաժողովի ընդհանուր քարտուղարը Հայաստանում, ԺԱ—ԺԲ 52:

Ֆրանսայի Քրիստոնյա եկեղեցիներու Խորհրդի անդամիկ նիստը, ԺԱ—ԺԲ 54:

Սովետական Միության եկեղեցիների պատգամավորության այցը ԱՄՆ՝ Գերագույնի հանդիպման կապակցությամբ, ԺԱ—ԺԲ 55:

ԺԴ. ՊԱՏՄԱ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԹԱՅԱՆ Ռ. Ա.—Գրիգոր Այունին և նրա հոգևոր խմբերգերը, Թ—Ժ 90:

ԱՆԹԱՊՅԱՆ ՓԱՅԼԱԿ—«Ժ խորանաց» երկու մեկնությունների շուրջ, Բ—Գ 84:

ԲԵՀՐԵԻԴՅԱՆ ՍԱՆԴՐՈ—Կարապետ Եղանց, Դ 52: —Հայոց առաջին հարկործական Ընկերությունը, Թ—Ժ 73:

Հայերը Միջին Ասիայում, ԺԱ—ԺԲ 62:

ԹԱԿԵՎՈՍՅԱՆ ՌԱՖԻԿ—Միսրոսրական բանակցությունները Կիլիկյան շրջանում (11—14-րդ դարեր), Ե—Զ 105, Ը 43:

ԹԱՄԱՆՅԱՆ ՅՈՒՆ—Եվպատորիայի հայկական եկեղեցին, ԺԱ—ԺԲ 102:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Ա. Խ.—Հայաստանի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մեջ շրջանակում ներգծած խաչի մոտիվի մասին, ԺԱ—ԺԲ 97:

ԼԸԼՈՒՍՐ ԼՈՒԻ—Առաքելական պարականոն գըրքերի հայերեն հրատարակությունը (1904) և նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը (1986), Ը 51:

ԿՄՈՎԻ հայկական թաղամասը, Ե—Զ 75:

ԿՍՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ—Ամենահին թվագրությանը նորահայտ խաչքարը, Ե—Զ 80:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Վ.—Այր շնորհյալ ի վերուստ (Եղիշե Չարենցի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ), Ը 27:

ՀԱԿՈՐԱՅԱՆ ՀՈՎՍԵՓ ՔԱՀԱՆԱ—Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, Թ—Ժ 17:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՄԱՆՅԱ—Էջմիածնի հարստությունները, Բ—Գ 72, Ե—Զ 92, Թ—Ժ 62, ԺԱ—ԺԲ 64:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՊԱՐՈՒՅՐ—Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության զաղապարը ԺԳ դարի Հայաստանում, ԺԱ—ԺԲ 78:

ՄԿՐՏՉՅԱՆ Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ ԱԲԵՂԱ—«Հայր մեր»-ի մեկնությունը ըստ Գրիգոր Տաթևացու, Թ—Ժ 47:

ՊԱՆՅԱՆ ԽՈՐԵՆ—Հայ հոգևոր երգը հինգերորդ դարում (բանախոսություն՝ կարդացված Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում), Ե—Զ 84:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԵԶՆԻԿ ՔԱՀԱՆԱ—Վարդապետական աստիճանները Հայ եկեղեցու պատմության մեջ, Բ—Գ 68:

ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Ն.—«Նվիրում կրթական գործին», ԺԱ—ԺԲ 72:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Հ.—Ագաթանգեղոսի աստրական խմբագրությունը, ԺԱ—ԺԲ 83:

ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Ա.—Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքների նոր ցուցակ, Բ—Գ 87:

ՔԵՆԵԼ ՀԱՅՐ ՄԻՇԵԼ—Ինչպես կարդալ Ավետարանը, Ա 52, Բ—Գ 107, Ե—Զ 111, Թ—Ժ 112:

ՔՅՈՇԿԵՐՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ—Գրիգոր Տաթևացու «Սաղմոսաց մեկնության» նորահայտ տարբերակը, ԺԱ—ԺԲ 90:

ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—Աստու Անձնացին և նրա ներքող՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին, Բ—Գ 100:

ԺԵ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տ. Օշական արեղա Գյուլգյուլյան, Բ—Գ 39:

Տ. Արամ վարդապետ Բոյաջյան, Ե—Զ 25:

Տ. Կոմիտաս վարդապետ Հովհաննյան, Ե—Զ 26:

Տ. Զալեն վարդապետ Խաչատրյան, Ե—Զ 27:

Տ. Պարզև վարդապետ Մարտիրոսյան, Ե—Զ 28:

Տ. Սեպուր արեղա Չուլջյան, Է 35:

Տ. Սիոն արեղա Ադամյան, Է 36:

Տ. Նավասարդ արեղա Կնոյան, Է 37:

Տ. Սևրովքե արեղա Իսախանյան, Է 38:

Տ. Արքամամ արեղա Մկրտչյան, Է 39:

Հոգեշնորհ Տ. Պողոս վրդ. Տեր-Նշանյանը 100 տարեկան է, Է 49:

Տ. Ասողիկ վարդապետ Արիստակեսյան, Ը 13:

Տ. Զատիկ վարդապետ Ավետիքյան, Թ—Ժ 27:

ԺԶ. ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ-ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒՐԵՆ ՔՈԼԱՆՉՅԱՆ—Վազգեն Առաքին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, համառոտ տարեգրություն 1908—1955, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1986, Ա 45:

ԵՐՎԱՆԻ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—«Թող Տիրամայրը քաղցրությամբ լսի աղոթքը նրա», Բ—Գ 60:

ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՓՈՒՋՅԱՆ—Հիմնարար աշխատություն, Դ 58:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ—Զեռագիր շարական, Ե—Զ 78:

ՎՈԼՈՂՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Արժեքավոր ուսումնասիրություն, Ե—Զ 82:

ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ—Արևելագիտության իմաստիտուտի մի արժեքավոր հրատարակություն, Ե—Զ 84:

ՎՈԼՈՂՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Լուրջ աշխատություն՝ նվիրված բուդդարաբան կյանքին, Ե—Զ 88:

ԵՐՎԱՆԻ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—Կաթողիկոսական գնահատման հայ եկեղեցական արժեքների նկատմամբ, Ը 23:

ՎՈԼՈՂՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Կրոնաշունչ գործերի նոր ժողովածու, Ը 84:

ԿՍՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Գողթն, Երմեյակ, Ծառուկ, Նախնական..., Ը 36:

ԱՆՆԱ ԱՐԵՎԵՍՏՅԱՆ—Ն. Կ. Թափմիզյան.—Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը 5—15-րդ դդ., Ը 88:

Յուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Ը 59, Թ—Ժ 121, ԺԱ—ԺԲ 107:

ՎՈԼՈՂՅԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ—Գրիգոր՝ նվիրված տիպար հայ հոգևորականի ծննդյան 80-ամյակին, Թ—Ժ 100:

ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Սուրբ Հերակլիդիոս Կիպրացու վարքի հայերեն թարգմանությունը, Թ—Ժ 102:

Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ—«Հայ հնագույն թարգմանական հուշարձաններ» մատենաշարը, Թ—Ժ 105:

ԺԷ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐԱՅԴԱՐՅԱՆ—Հանգիստ արժանապատիվ Տ. Համբարձում քահանա Բաղդեջյանի, ԺԱ—ԺԲ 116:

«Էջմիածին» ամսագրի լույսարանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության համառոտ թարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

«ЭЧМИАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1987 г.)

1. Интервью корреспондента еженедельника «Айренки дзайн» с Католиком Всех Армян Вазгеном I в связи с Его архипастырским визитом в США и Канаду (стр. 3—5).
2. Интервью архипастыря Армянской Апостольской Церкви Его Святейшества Католикоса Вазгена I корреспонденту журнала «Новое время» (стр. 6—11).
3. Интервью Католикоса Всех Армян Вазгена I корреспонденту журнала «Дружба народов» (стр. 12—20).
4. Сообщение канцелярии Первопрестольного св. Эчмиадзина от 4 декабря 1987 г. об архипастырском визите Его Святейшества католикоса Вазгена I в США и Канаду (стр. 21—23).
5. Визит в Первопрестольный св. Эчмиадзин президента Португалии Его Превосходительства Марио Суареша, 27 ноября 1987 г. (стр. 24—26).
6. Визит Его Превосходительства Уильяма Гейдена, министра иностранных дел и внешней торговли Австралии в Первопрестольный св. Эчмиадзин, 5 декабря 1987 г. (стр. 27).
7. Визит председателя Совета по делам религий при Совете Министров СССР Харчева К. М. в патриаршую Арагатскую епархию, 12 ноября 1987 г. (стр. 28).
8. Церковная хроника, повости. Литургии, проповеди и другие торжества в Первопрестоле за ноябрь—декабрь месяцы 1987 г. (стр. 29—30).
9. Торжества в Таллине в связи с интронизацией нового главы Эстонской Евангелической-Лютеранской церкви Его Высокопреосвященства архиепископа Куно Паюлы, 15—16 ноября 1987 г. (стр. 31—32).
10. Поздравительная телеграмма Его Святейшества Вазгена I главе Евангелической-Лютеранской церкви Эстонии Высокопреосвященному архиепископу Куно Паюле, 29 июня 1987 г. (стр. 32).
11. Священник Аветис Даниелян—Освящение креста купола церкви св. Иоанна г. Еревана местоблюстителем патриаршей Арагатской епархии Его Преосвященством епископом Гарегинном Нерсисяном, 24 октября 1987 г. (стр. 33—34).
12. Реконструкция церкви св. Всеспасителя (1868 г.) в городе Шуше (стр. 35).
13. Проповедь предводителя Ширакской епархии Его Преосвященства епископа Нарека Шакаряна, 29 ноября 1987 г. (стр. 36—37).
14. Проповедь Высокопреподобного архимандрита Арама Бояджяна, 27 декабря 1987 г. (стр. 38—40).
15. Историческая реликвия (передача креста покойного священника Галуста Погосяна Первопрестольному св. Эчмиадзину, которым он в 1915 году последний раз благословил 20 молодых армян, осужденных османским руководством к смертной казни (стр. 41—42).
16. Нерсес Ванакан
Зимняя песня (стихотворение) (стр. 43).
Осень (стихотворение) (стр. 43—44).
17. Архимандрит Арам Бояджян—Дождь мира (стихотворение) (стр. 45).
18. Рукоположение во священники в Мельбурне, 22 ноября 1987 г. (стр. 46—47).
19. Вечер в честь док. Асрата Микаеляна в Багдаде, 26 апреля 1987 г. (стр. 47—49).
20. Благословение (телеграмма) Его Святейшества Католикоса Всех Армян Вазгена I руководителю церковной епархии Ирака Его Преосвященству епископу Аваку Асатуряну в связи с празднованием 80-летия док. Асрата Микаеляна (стр. 48—49).
21. Выставка разрисованных армянских рукописных евангелий в Лондоне (стр. 50—51).
22. Пребывание генерального секретаря Комитета Европейских Церквей Жана Фишера в Армении и его письмо с благодарностью Его Святейшеству Католикосу Всех Армян Вазгену I от 17 декабря 1987 г. (стр. 52—53).
23. Первое заседание Совета Христианских Церквей Франции в Париже, 17 декабря 1987 г. (стр. 54).
24. Визит делегации Церквей Советского Союза в США в связи с встречей в Верхх, 4—12 декабря 1987 г. (стр. 55).
25. Саркис Япуджян—Золотой вклад (Эссе) (стр. 56—61).
26. Армяне в Средней Азии, согласно одной из книг Аркадия Григорянца (стр. 62—63).
27. Маня Казарян—Сокровища Эчмиадзина (исследование) (стр. 64—71).
28. Н. Тер-Микаелян—«Преданность делу просвещения» (рецензия) (стр. 72—77).
29. Паруйр Мурадян—Идея догматической терпимости и межнациональной солидарности в Армении в XIII веке (исследование) (стр. 78—82).
30. Л. Тер-Петросян—Ассирийская редакция Агатангелоса (исследование) (стр. 83—89).
31. Арминие Кешкерян—Новоявленный вариант «Толкование псалмов» св. Григора Татеваци (исследование) (стр. 90—96).
32. А. Х. Тораманян—О мотивах вписанного в круг креста в ранней средневековой архитектуре Армении (исследование) (стр. 97—101).
33. Ю. Таманян—Армянская церковь Евпатории (исследование) (стр. 102—106).
34. Нубар Микаелян—Список новых рукописей полученных Первопрестольным св. Эчмиадзином (№ № 642—650) (стр. 107—115).
35. Епископ Геворг Серайдарян—Молебен за упокой души преподобного священника Амбарцума Кахкеджян (стр. 116—117).

“ETCHMIADZIN”
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(NOVEMBER—DECEMBER 1987)

1. The interview of the correspondent of „Hayreniki Dzayn“ weekly with the Catholicos of All Armenians Vasken I on the occasion of His departure to Pastoral visit to United States of America and Canada (pp. 3—5).
2. The interview of His Holiness with the correspondent of „Novoye Vremya“ weekly (pp. 6—11).
3. The interview of His Holiness with the correspondents of „Droojba Narodov“ magazine (pp. 12—20).
4. The communiqué of Holy See's Chancellery, dated 4-th December 1987, on the occasion of the Pastoral visit of Vasken I, the Catholicos of All Armenians, to the United States of America and Canada (pp. 21—23).
5. The visit to Holy See of St. Etchmiadzin of Mr. Mario Soares, the president of the Republic of Portugal, 27-th November 1987 (pp. 24—26).
6. The visit to Holy See of St. Etchmiadzin of Mr. William Heyden, the minister of foreign affairs and commerce of exterior of Australia, 5-th December 1987 (p. 27).
7. The visit of Mr. Constantin Kharchev, the president of the Council of religious affairs near the U.S.S.R.'s Council of ministers, to the Patriarchal diocese of Ararat, 12-th November 1987 (p. 28).
8. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of November and December 1987 (pp. 29—30).
9. The ceremony of enthronement of the new chief of the Evangelical-Lutheran church of Estonia, His Excellency Archbishop Koono Payoola, in Tallin, 15—16-th November 1987 (pp. 31—32).
10. The congratulatory cable of Vasken I to His Excellency Archbishop Koono Payoola, on the occasion of His election as the chief of the Evangelical-Lutheran church of Estonia, 29-th June 1987 (p. 32).
11. Father Avedis Danielian—The consecration of the cross of St. John Church's (Yerevan) cupola, 24-th October 1987 (pp. 33—34).
12. It is being restored the All-Saviour church of Shoosht (Karabagh), which has been constructed during the years 1968—1987 (p. 35).
13. The sermon of Bishop Narek Shakarian, the prelate of Shirak diocese, 29-th November 1987 (pp. 36—37).
14. The sermon of Reverend Aram Boyadjian, given in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 27-th December 1987 (pp. 38—40).
15. The Delivery of a cross, which has a valuable history, to the Holy See of St. Etchmiadzin, which belonged to the deceased Father Galoos't Boghossian (pp. 41—42).
16. Nerses Vanakan—„Song of Winter“ (poem) —(p. 43). „Autumn“ (poem)—(pp. 43—44).
17. Reverend Aram Boyadjian—„Rain of peace“ (poem)—(p. 45).
18. Sacerdotal ordination and consecration in the Armenian Church of Melbourne, 22-nd November 1987 (pp. 46—47).
19. An evening of respect organized in Bagdad, in honour of Dr. Hasrat Mikaelian, 26-th April 1987 (pp. 47—49).
20. The message of blessing of Vasken I to Bishop Avak Assadoorian, the prelate of Iraq Armenian diocese, on the occasion of the 80-th birthday anniversary of Dr. Hasrat Mikaelian (pp. 48—49).
21. Exposition in London of Armenian Illustrated manuscript Gospels (pp. 50—51).
22. The visit of Mr. Jean Fischer, the General Secretary of the European Churches' Conference in Holy Etchmiadzin. The letter of thanks of Mr. Fischer to Vasken I, 17-th December 1987 (pp. 52—53).
23. The first meeting of the Christian Churches' Council of France held in Paris, 17-th December 1987 (p. 54).
24. The visit of Soviet Union's Church delegation to U.S.A., on the occasion of the meeting of the leaders of U.S.S.R. and U.S.A., 4—12-th December 1987 (p. 55).
25. Sarkis Yapoodjian—„Golden mite“ (essay) —(pp. 56—61).
26. „The Armenians in the Central Asia“, according to the book with the same name of Arkady Grigorian, in Russian (pp. 62—63).
27. Manya Ghazarian—The treasures of Holy Etchmiadzin (study)—(pp. 64—71).
28. Nubar Der-Mikaelian—„Dedication to the educational work“ (critical article)—(pp. 73—77).
29. Barooyr Mooradian—The idea of confessional tolerance and solidarity among the nations in Armenia of XIII century (study)—(pp. 78—82).
30. L. H. Der-Bedrossian—The Syriac compilation of the work of Agathangelos (study)—(pp. 83—89).
31. Armineh Kyoshgerian—The newly found variant of Grigor of Datov's „Interpretation of psalms“ (study)—(pp. 90—96).
32. A. Kh. Toramanian—About the motive of the cross drawn in the interior of the circle in the architecture of Armenia's old Middle Ages (study)—(pp. 87—101).
33. Y. Tamanian—The Armenian Church of Eupatoria (study)—(102—106).
34. Nubar Der-Mikaelian—Index of manuscripts which the Holy See of St. Etchmiadzin has received recently (Nos. 642—650)—(pp. 107—115).
35. Bishop Gevorg Seraydarian—Necrology of Father Hambartzoom Kaghkedjian (pp. 116—117).
36. List of the materials printed in the „Etchmiadzin“ monthly during the year 1987 (pp. 118—124).

"ETCHMIADZINE"
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE—DECEMBRE 1987)

1. Interview de Sa Sainteté Vasken Ier accordée au correspondant de l'hebdomadaire "Haïrénki Dzaïn" à l'occasion de son voyage pastoral pour les Etats Unis et le Canada (pp. 3—5).

2. Interview de Sa Sainteté avec le correspondant de l'hebdomadaire "Novoté Vrémia" (pp. 6—11).

3. Interview de Sa Sainteté avec les correspondants de la revue "Droujba Narodov" (pp. 12—20).

4. Communiqué de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant le voyage pastoral de Sa Sainteté effectué aux Etats Unis et au Canada (pp. 21—23).

5. Visite au Saint-Siège d'Etchmiadzine de Mr. Mario Soares, président de la République du Portugal (27 novembre 1987) — (pp. 24—26).

6. Visite au Saint-Siège d'Etchmiadzine de Mr. William Hyden, ministre des Affaires étrangères et du Commerce extérieur de l'Australie (5 décembre 1987) — (p. 27).

7. Visite au diocèse d'Ararat de Mr. Constantin Khartchev, président du conseil des affaires religieuses près le Conseil des Ministres de l'U.R.S.S. (12 novembre 1987) — (p. 28).

8. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois novembre-décembre 1987 (pp. 29—30).

9. Cérémonies d'intronisation à Tallinn de Son Excellence l'archevêque Kouno Payoula, nouveau chef de l'Eglise évangélique-luthérienne de l'Estonie (15—16 novembre 1987) — (pp. 31—32).

10. Télégramme de félicitations de Sa Sainteté Vasken Ier adressé le 29 juin 1987 à Son Excellence l'archevêque Kouno Payoula, à l'occasion de son élection comme chef de l'Eglise évangélique-luthérienne de l'Estonie (p. 32).

11. Père Avétis Daniélian — Consécration de la croix de l'église St. Jean à Erévan (24 octobre 1987) — (pp. 33—34).

12. La restauration de l'église arménienne St. Sauveur de Chouchi (Karabagh) construite dans les années 1868—1887 (p. 35).

13. Sermon de l'évêque Narek Chakarian, prélat du diocèse de Chirak (29 novembre 1987) — (pp. 36—37).

14. Sermon du Père Aram Boyadjian prononcé le 27 décembre 1987 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 38—40).

15. Remise au Saint-Siège d'Etchmiadzine de la croix de valeur historique appartenant au feu prêtre Galoust Poghossian (pp. 41—42).

16. Nersès Vanakan — "Chanson d'hiver" (poème) — (p. 43). "Automne" (poème) — (pp. 43—44).

17. Père Aram Boyadjian — "Pluie de paix" (poème) — (p. 45).

18. Ordination de prêtres dans l'église arménienne de Melbourne (22 novembre 1987) — (pp. 46—47).

19. Soirée d'hommage organisée à Bagdad en l'honneur du Dr. Hasrath Mikaélian (26 avril 1987) — (pp. 47—49).

20. Message de bénédiction de Sa Sainteté Vasken Ier adressé à l'évêque Avak Assalourian, prélat du diocèse des Arméniens d'Iraq, à l'occasion du 80e anniversaire de la naissance du Dr. Hasrath Mikaélian (pp. 48—49).

21. Exposition à Londres des évangiles manuscrits arméniens ornés d'enluminures (pp. 50—51).

22. Visite au Saint-Siège d'Etchmiadzine de Mr. Jean Fischer, Secrétaire Général de la Conférence des Eglises Européennes. Lettre de remerciements de Monsieur Fischer adressée le 17 décembre 1987 à Sa Sainteté Vasken Ier (pp. 52—53).

23. La première réunion du Conseil des Eglises Chrétiennes de France tenue à Paris le 17 décembre 1987 (p. 54).

24. Visite de la délégation des Eglises de l'Union Soviétique aux Etats Unis à l'occasion de la rencontre au sommet entre l'U.R.S.S. et l'U.S.A. (4—12 décembre 1987) — (p. 55).

25. Sarkis Yapoudjian — Oboe d'or (essai) — (pp. 56—61).

26. "Les Arméniens en Asie Centrale", d'après l'ouvrage d'Arcady Grigorian portant le même nom (en russe) — (pp. 62—63).

27. Mania Ghazarian — "Les trésors de Saint-Etchmiadzine (étude)" — (pp. 64—71).

28. N. Der-Mikaélian — "Dévouement exemplaire à l'instruction publique" (compte rendu) — (pp. 72—77).

29. Parouïr Mouradian — "L'idée de tolérance confessionnelle et de solidarité entre les nations en Arménie au XIIIe siècle (étude)" — (pp. 78—82).

30. L. H. Ter-Pétrossian — "La rédaction syriaque de l'oeuvre d'Agathange" (étude) (pp. 83—89).

31. Arminée Keuchkérien — "Une nouvelle variante de l'interprétation des psaumes" de Grégoire de Tatev" (étude) — (pp. 90—96).

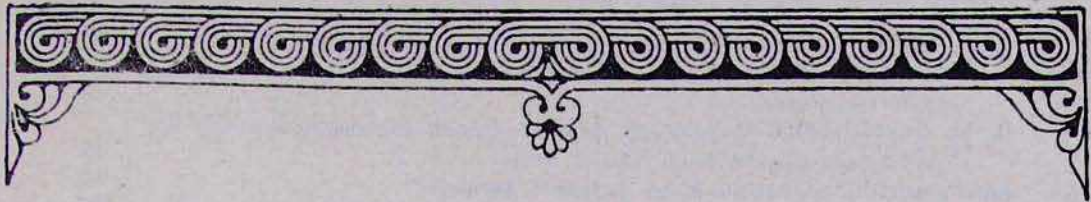
32. A. Kh. Toramanian — "A propos du motif de la croix dessinée à l'intérieur d'un cercle dans l'architecture arménienne du haut Moyen Age" (étude) — (pp. 97—101).

33. Y. Tamanian — "L'église arménienne d'Eupatoria" (étude) — (pp. 102—106).

34. Noubar Ter-Mikaélian — Index des manuscrits reçus au Saint-Siège d'Etchmiadzine et placés sous les numéros 642—650 (pp. 107—115).

35. Evêque Guévorg Séraydarian — Nécrologie du Père Hambardzoum Kaghkédjian (pp. 116—117).

36. Table des matières publiées dans la revue "Etchmiadzine" au cours de l'année 1987 (pp. 118—124).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի թղթակցի հարցազրույցը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինիի հետ	8
Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովվապետ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինիի զրույցը «Նովոյե վրեմյա» հանդեսի թղթակցի հետ	6
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինիի զրույցը «Դրուժբա մարդով» հանդեսի թղթակիցների հետ	12
Հատորագրություն	21
Պորտուգալիայի մայրաքաղաք Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում	24
Ավստրալիայի արտաքին գործերի մինիստրը Մայր Աթոռում	27
Մեծահարգ տիար Կոնստանտին Խաբչևի այցը Արարատյան հայրապետական թեմ	28
ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ—Եկեղեցական քեմ. լուրեր	29
Էստոնիայի Ավետարանական-Լուսերական եկեղեցու մոր պետի գաճակալության հանդիսությունները Տալլինում	31
ԱՎԵՏԻՍ ՔՀՆ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ—Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գմբեթի խաչի օծումը	33
Վերամորթվում է Ծուլիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին	35
ՆԱՐԵԿ ԵՊՍ. ԾԱՔԱՐՅԱՆ—Քարոզ	36
ԱՐԱՄ ՎՐԴ. ԲՈՅԱԶՅԱՆ—Քարոզ	38
Պատմական մատուց	41
ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ	
Ձմեռան երգ	43
Աջում	43
ԱՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲՈՅԱԶՅԱՆ—Խաղաղության անձրև	45
ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ	
Լուրեր Ավստրալիայից	46
Լուրեր Իրաքից	47
Հայերեն պատկերազարդ ձեռագիր Ավետարանների ցուցահանդես Լոնդոնում	50
ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՅԱՆՔ	
Եվրոպական եկեղեցիների Համաժողովի ընդհանուր քարտուղարը Հայաստանում	52
Ֆրանսայի Քրիստոնյա եկեղեցիներու Խորհուրդի անդրանիկ միստը	54
Սովետական Միության եկեղեցիների պատգամավորության այցը ԱՄՆ՝ Գեթագույնի հանդիպման կապակցությամբ	55
ՍԱՐԳԻՍ ԾԱՓՈՒՋՅԱՆ—Ոսկե լումա	56
Հագերը Միջին Ասիայում	62
ՄԱՆՅԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ—Էջմիածնի հարստությունները	64
Ն. ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ—«Նվիրում կրթական գործին»	72
ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ—Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԳ դարի Հայաստանում	78

Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Ազաթանգեղոսի ատորական խմբագրությունը	83
ԱՐՄԻՆԵ ՔՅՈՇԿԵՐՅԱՆ—Գրիգոր Տաթևացու «Սաղմոսաց մեկնության» նորա- մայտ տարբերակը	90
Ա. Խ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ—Հայաստանի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մեջ շրջանակում ներգծած խաչի մոտիվի մասին	97
ՅՈՒ. ԹԱՄԱՆՅԱՆ—Եվպատորիայի հայկական եկեղեցին	102
Յուդակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	107
ԳԵՎՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐԱՅԴԱՐՅԱՆ—Հանգիստ արժանապատիվ Տ. Համբար- ձում քահանա Քաղքեջանի	116
Ցանկ «Էջմիածին» ամսագրում 1987 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	118
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	124
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	125
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	126

ԽՐԱԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷԶՄԻԱԾԻՆ
«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՐԱԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».

Հանձնված է արտադրության 28.12.1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության 4.03.1988 թ.:
Տպագրական 8 մամուլ+2 ներդիր, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 1657

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1987 թ.

ՈՒՂՂՈՒՄ

32-րդ էջի 19-րդ տողում ներսեսի փոխարեն կարդալ նախկ: